

danske studier

1986

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C. A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1986, 81. bind, syvende række 9. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 500
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7421-498-5

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

<i>Poul Lindegård Hjorth</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet. Poul Andersen 8. juni 1901 – 19. juli 1985	5
<i>Karen Thuesen</i> , lektor, mag.art., Uppsala Universitet. Tabte folkeviseoptegnelser fra det 16. århundrede. Et bidrag til folkevise-ns ældste skriftlige overleveringshistorie	11
<i>Per Salling</i> , scholarstipendiat, stud.mag., Københavns Universi- tet. »Den drukner ey som henges skal«. En analyse af Ludvig Holbergs »Den ellefte Junii«	25
<i>Henrik Hansen</i> , adjunkt, mag.art., Horsens Statsskole. En jeg- fortællers historie	50
<i>Marita Akhøj Nielsen</i> , adjunkt, cand.theol. et mag., Greve Gym- nasium. Teksthistoriske og ortografiske iagttagelser i B. S. Inge- manns »Valdemar Seier« 1826-1913	60
<i>Finn Hauberg Mortensen</i> , lektor, lic.phil., Odense Universitet. Slægten og familierne, 'den dumme Phantasie' og døden – »Den lille Idas Blomster« i biedermeierkulturen	72
<i>Thyge Svenstrup</i> , cand.mag., Rigsarkivet. Det moderne Jeg. Om Georg Brandes' forhold til positivismens personlighedsfilosofi	95

MINDRE BIDRAG

<i>Morten Axboe</i> , forskningsrådsstipendiat, mag.art., Virum. Brí- singamen – også et arkæologisk problem	116
<i>Carsten Bregenhøj</i> , mag.art., Nordic Institute of Folklore. Turku, Finland. Runo-metrisk digtning og den germanske mytologi	121
<i>Karsten Christensen</i> , fuldmægtig, cand.phil., Københavns Univer- sitet. Lidt om det rentzelske visehåndskrifts overlevering og til- blivelse	132
<i>C. J. Ballhausen</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet. En aftenunderholdning i 1832 og »Slaget på Rheden«	137
<i>Harry Andersen</i> , lektor, dr.phil., København. Til Drachmann's »Natten. En Radering«	140
<i>Harry Andersen</i> , lektor, dr.phil., København. Til Thøger Larsens »Jens Højby«	141

ANMELDELSER

- Karl Martin Nielsen*, professor, dr.phil., København. Ulrich Hunger: Die Runenkunde im Dritten Reich. Ein Beitrag zur Wissenschafts- und Ideologieggeschichte des Nationalsozialismus . . 143
- Mogens Brøndsted*, professor, dr.phil., Odense Universitet. Iørn Piø: Nye veje til Folkevisen 153
- Flemming Lundgreen-Nielsen*, lektor, dr.phil., Københavns Universitet. Erik A. Nielsen: Holbergs komik 158
- Finn Hauberg Mortensen*, lektor, lic.phil., Odense Universitet. Frans Gregersen og Simo Køppe: Videnskab og lidenskab . . . 167

Poul Andersen

8. juni 1901 – 19. juli 1985

Poul Andersens død i sommeren 1985 kom ikke uventet for hans nærmeste og for hans venner og arbejdsfæller, næppe heller for ham selv; hans helbredstilstand var i forårets løb blevet stedse ringere, og han havde jo nået en høj alder. Det tjener intet formål at gå i rette med døden, men det er i dette tilfælde svært at frikende den for den anklage, at den dog kom for tidligt: han var midt i et stort arbejde, havde haft den glæde at se 1. bind af Sydsamsisk færdigtrykt og var næsten færdig med manuskriptet til 2. og sidste bind, hvis udgivelse nu er sikret, men som han ikke får lov at tage i sin hånd.

Nu vil han blive mindet i adskillige nekrologer, hvor hans vidtfavnende videnskabelige virke vil blive kyndigt vurderet. Her i Danske Studier skal han fortrinsvis mindes i to egenskaber, som alle, henholdsvis en betydelig del af Danske Studiers læsere har kendt ham i: som en drivende kraft i Universitets-Jubilæets danske Samfund gennem mere end et halvt århundrede og som universitetslærer i næsten lige så lang tid.

Fynboer fødes, ligesom poeter. Og når sandheden skal frem, var Poul Andersen ikke fynbo, men født og opvokset i København og på Frederiksberg. Hans forældre var dog fynboer, og han havde fra barnsben nær forbindelse med deres fødeø og med de dialekter, som senere skulle blive hans kæreste studieobjekt. I øvrigt gik han i Niels Ebbenssensvejens kommuneskole og senere Henrik Madsens skole, hvor især lektor Th. A. Müller fik betydning for ham, og i 1919 blev han så matematisk student, en vanskæbne, der inden for humaniora næsten kun åbner adgang til et professorat i dansk, hvad han da også fik, om end det tog sin tid.

At det tog tid, skyldtes naturligvis bl.a., at han meget hurtigt blev hvirvlet ind i et antal af gøremål, som hans faglige dygtighed i forbindelse med hans rige administrative og pædagogiske evner gjorde ham selvskreven til at varetage. Allerede i studietiden, hvor han også havde erhvervsarbejde i et sagførerfirma, blev han knyttet til Udvalg for Folkemaal (nu: Institut for dansk Dialektforskning), og da han i 1926 var blevet magister i nordisk filologi, blev han udvalgets sekretær, daglig

leder af dets kontor og redaktør af dets meget levende forbindelsesled til meddelere og andre dialektinteresserede, Danske Folkemaal. Men tillige blev han fra første færd stærkt inddraget i *Acta Philologica Scandinavica Bibliography of Scandinavian Philology*. Og i 1929 blev han så ydermere undervisningsassistent ved universitetet.

Det er karakteristisk for ham, at han trofast holdt ud i alle disse funktioner i mange, mange år. Leder af dialektinstituttet var han til 1971, og han havde fortsat sin arbejdsplads der lige til sin død. Danske Folkemaal redigerede han til 1974, han blev medredaktør af *Acta Philologica Scandinavica* i 1952 og tog sin tørn ved tidsskriftets bibliografi til 1970. Ved universitetet blev assistentstillingen langt om længe afløst af fastere tilknytninger: han blev lektor i 1942 og videnskabelig assistent i 1947, men først i 1959 blev han professor i dialektologi, til gengæld da i et professorat, der var oprettet til ham og det første i sin art i Norden.

Den trofaste udholdenhed i de hverv, der blev ham betroet, kom også til udtryk i hans forhold til Universitets-Jubilæets danske Samfund. Han blev medlem af Samfundets styrelse allerede i 1930 og havde sæde der til sin død, 1931-81 som Samfundets sekretær.

UJDS' styrelse kan ikke med rimelighed beskyldes for at være præget af gennemtræk, men selv på den baggrund tør det rolig hævdes, at Poul Andersen og Johs. Brøndum-Nielsen, hans formand gennem det meste af tiden, har sat rekorder, som ikke vil blive slået, Brøndum-Nielsen som formand i 53 år, Poul Andersen som sekretær i 50.

Imidlertid måles indsats jo ikke alene i åremål. Til nærmere belysning af Poul Andersens virke skal det derfor først siges, at sekretæren i hans tid var både sekretær og kasserer. I den sidste egenskab kunne Poul Andersen trække på erfaringerne fra sit arbejde på sagførerkontoret. Han havde regnskabsteknisk indsigt, forstod sig på noget så gådefuldt som dobbelt bogholderi, men havde i det hele sans for tal og var udstyret med, hvad man måske kunne kalde økonomisk fantasi. Det var en æstetisk nydelse at overvære hans regnskabsaflægninger, når han virtuost jonglerede med tallene, så at styrelsen – der dog nok som helhed var et taknemmeligt offer – snart fattede håb om en gylden fremtid, snart hensattes i sort mismod. Det har sikkert aldrig været let at drive et lille privat udgiverselskab, og det er i al fald ikke blevet lettere i de senere år; men Poul Andersen var utrættelig, når det gjaldt at finde bevillingsmæssige udveje.

Poul Andersen

Som sekretær havde han opgaver både indadtil og udadtil. Indadtil, i forholdet til medlemmerne, blev han vel i mange år den, der personificerede UJDS. Hans virke udadtil blev afgørende præget af, at han foretrak at forhandle med mennesker i stedet for med institutioner. Selvfølgelig skrev han på embeds vegne mængder af ansøgninger, indhentede tilbud osv.; men samtidig lagde han – snarere som udslag af en holdning, en disposition i sindet, end som resultat af bevidst planlægning – vægt på at vide, hvilke personer der tog sig af UJDS' anliggender, hvad enten det nu drejede sig om de bevilgende instansers sagsbehandlere eller trykkeriernes sættere og faktorer; og han opnåede et nært, ofte hjerteligt forhold til mange af disse forbindelsesled, givetvis til stor gavn for UJDS.

Hvordan kompetencefordelingen mellem Brøndum-Nielsen og Poul Andersen i UJDS' styrelse egentlig var, er ikke let at sige. Givet er det, at Brøndum-Nielsen aldrig blev blot en topfigur; der var til det sidste brug for hans styrke til at træffe beslutninger, hans mod, ja letsind, når nye foretagender skulle søsættes. Men lige så givet er det, at Poul Andersen handlede med stor selvstændighed, når han loyalt førte styrelsens beslutninger ud i livet, smidig, opfindsom og ukuelig – og unægtelig hjulpet godt på vej af en charme, som var svær at modstå.

Poul Andersen spillede en afgørende rolle ved gennemførelsen af en række af UJDS' største foretagender: afslutningen af Danmarks gamle Folkeviser og genoptrykningen af hele værket; genudgivelsen af Kalkars ordbog; udgivelsen af Sydslesvigs Stednavne, så langt det nu lykkedes at komme; osv. Formodentlig har han også hovedæren for, at den forpligtelse over for »Almuesmaalene«, som UJDS fra begyndelsen havde vedkendt sig og da også ærligt arbejdede for at indfri, førte til, at Udvalg for Folkemaals skrifter kom til at udgøre en integrerende del af UJDS' udgivelser, til gavn og glæde for begge parter. Og man skal ikke lede langt i forord til UJDS' andre udgaver for at få en fornemmelse af, hvor stor betydning Poul Andersen gang på gang havde som fødselshjælper og uegennyttig støtte.

Mange vil vide, at han var meget musikalsk, færre måske, at han efter sin studentereksamen vaklede i valget mellem musik og dansk som fag. Hvorom alting er: han var et menneske med åbne sanser for skønheden i musik, i litteratur, i billedkunst, i Danmarks omvekslende natur – og i godt håndværk: smukke bogbind, gamle glas og god typografi. Når man ser tilbage på UJDS' skrifter i hans regeringstid, må man vel erkende, at de i mangt og meget følger tidernes skiftende

bogtrykkeræstetik, men også, at de dog er præget af hans formvilje. At vi i de senere år, paradoksalt nok i takt med den stigende velstand, har måttet gå på akkord m.h.t. vore udgivers typografiske standard, var ikke let for ham at acceptere.

Poul Andersen var ikke bare UJDS' embedsmand, men også en af dets mest aktive udgivere. Han leverede de forbilledlige udgaver af Peder Jacobsens monografi over Flemløse-målet (1929-33) og Rasmus Rasks arbejde om de fynske bønders sprog (1938); han indlagde sig betydelig fortjeneste ved sin indledning til Jens Peerszøns merkelige og grundfeste disputatz (1952), for han var også en indsigtfuld sproghistoriker; hans egen, ikke mindre bemærkelsesværdige og absolut grundfæstede disputats om fonemsystemet i østfynsk (1958) er et af højdepunkterne i vor skriftserie; den fik følgeskab af hans udgave af Jens Christensens crindringer om nordfynsk landsbyliv (1958), senere af hans udgaver af øsmålstekster i Danske Dialekttekster II og IV (1973 og 1975); og som nævnt nåede han, sammen med Inger Ejskjær, i sine sidste leveår også at få en del af sine mangeårige studier over sydsamsisk tilrettelagt til offentliggørelse.

Jeg hører til de lykkelige, der havde Poul Andersen som lærer i fonetik og dialektologi. I fonetisk transskription debuterede jeg med 31 fejl, men det var såmænd ikke så ringe endda, og jeg husker ingen sønderknuthed i den anledning, for Poul Andersen tog ikke modet fra en.

Han var en fortræffelig lærer, grundig, klar og rolig, venlig og morsom. Det kan ikke være nogen overdrivelse at sige, at vi alle holdt af ham, og at i al fald de fleste af hans elever bevarede livslang hengivenhed for ham, hvad han da også fik lejlighed til at mærke, bl.a. når han som censor ved lærereksamen mødte gamle elever rundt om i landet. Nutidens unge vil sikkert se et helt overbevisende vidnesbyrd om hans tiltrækningskraft som lærer i den omstændighed, at vi trofast sluttede op om hans undervisning, skønt den normalt var placeret lørdag formiddag fra kl. 9; det var der nu ikke noget påfaldende i dengang. Mere notabelt er det måske, at undervisningsdeltagelsen ikke led under de meddelelser om aflysning, der ikke ganske sjældent kunne møde én, når man indfandt sig i den årle morgen; vi forstod, at det kunne være svært at forene assistentstillingen ved universitetet med lederstillingen ved Udvalg for Folkemaal, og på anden måde nød vi godt af den stillingskombination, generelt naturligtvis derved, at vor lærer til stadighed havde levende forbindelse med arbejdet i marken, mere specielt

derved, at kombinationen var en vigtig forudsætning for afholdelsen af de uforglemmelige dialektkursioner. I øvrigt åbnede Poul Andersens dobbeltstilling også adgang til i undervisningen at benytte tekniske hjælpemidler, som universitetet ganske afgjort ikke stillede til rådighed på den tid, nærmere bestemt et apparat, der allerede dengang forekom noget antikt, og som i dag ville være en lækkerbissen for Teknisk Museum, eller med andre ord: en særpræget grammofon, der i påkommende tilfælde samvittighedsfuldt blev transporteret af fuldmægtig Møller Madsen fra udvalgets kontor til auditorium 5, og som faktisk var i stand til at give hørbar lyd fra sig.

Grundlaget for fonetikundervisningen var endnu i min studietid Jespersens Modersmålets fonetik, men allerede da introducerede Poul Andersen sin ordtypelære, som senere muliggjorde den meget konsekvente fremstilling af dansk fonetik i Nordisk Lærebog for Talepædagoger (1954). Dialektundervisningen stemte i mangt og meget med den grundbog, der senere fremkom stencileret, Orientering i dansk Dialektologi (1954). Hvorfor dette fremragende arbejde skulle udsendes i en så beskeden form, har jeg aldrig forstået.

Vi blev gode fonetikere, og den grund, der blev lagt i dialektologi, var så solid, at ikke få valgte at skrive speciale inden for dette område. Men også i studiets større sammenhæng var Poul Andersens undervisning yderst værdifuld. Mere end nogen anden var han den, der lagde bund under de lydhistoriske ræsonnementer, som udgjorde hovedparten af datidig sproghistorie. Og kyndigt og fordomsfrit indførte han os i sprogvidenskabelig metode. Strukturalismen var dengang i fremtrængen, men intet i vor forudgående uddannelse havde forberedt os på den, og vi havde vist alle uden undtagelse meget svært ved at forstå dens tankegang; men i Poul Andersens indføring var den til at komme på talefod med.

Dette skulle jo ikke være et portræt i fuld størrelse, blot et bidrag til fastholdelse af sider af Poul Andersens rige menneskelighed og frugtbare virke. Og det skulle ikke være privat-personligt, men det skal dog siges, at vi er mange, der står i gæld til Poul Andersen for råd og støtte i afgørende situationer; han var en god ven.

Vi er taknemmelige for, hvad han har været og virket. Vi vil savne ham.

Poul Lindegård Hjorth

Tabte folkeviseoptegnelser fra det 16. århundrede.

Et bidrag til folkevisens ældste skriftlige overleveringshistorie.

Af Karen Thuesen

Studiet af de ældste folkeviseoptegnelser indbyrdes forhold hører til de forholdsvis uopdyrkede områder inden for folkeviseforskningen. Den usikkerhed, der kendetegner vor viden på dette område, har både ved udgivelsen af Danmarks gamle Folkeviser (DgF) og i folkeviselitteraturen i almindelighed givet sig udslag i fejlvurderinger af de enkelte håndskrifers betydning. I det følgende skal et ret upåagtet slægtskab mellem tre gamle folkevisebøgers optegnelser belyses i en undersøgelse, der samtidig vil inddrage enkelte andre manuskripter. Først og fremmest behandles dog forholdet mellem to af de ældste visebøger, Karen Brahes Folio (KBF) og Rentzels Håndskrift (R), og – det noget yngre – Større stockholmske Håndskrift (STH).

Karen Brahes Folio (Karen Brahe E I,1), der opbevares i Landsarkivet for Fyn i Odense, betragtes almindeligvis som det ældste af de tre manuskripter. Med godt to hundrede oprindelige visicoptegnelser, hvoraf DgF har optaget ikke færre end 199, hører det til de mest omfattende kilder til den ældste danske balladetradition. KBF er blevet underkastet mere indgående studier end noget andet folkevisehåndskrift, uden at det dog er lykkedes at komme til fuldstændig klarhed over dets baggrund. I året 1583 indfører den jyske adelskvinde Margrethe Lange († 1622) og hendes tilkommende ægtemand, skåningen Knud Brahe (1555-1615), deres navnetræk på en tom plads midt i bogen. Selv om Knud Brahe tilhørte de to stærkt folkeviseinteresserede adelsslægter Brahe og Bille, gør sprogets stærke præg af jysk det sandsynligt, at det er Margrethe Lange, der da har været bogens ejer. Det er aldrig lykkedes at identificere den ganske smukke, regelmæssige hånd, der med tidens typiske overlæssede ortografiske norm har indført samtlige optegnelser. Man har tænkt sig, at Margrethe Lange kunne have arvet håndskriftet efter sin første mand, Jens Kaas, der ligeledes var jyd; men meget tyder på, at hun selv har ladet værket udfærdige. Det kunne da være kommet til i årene op mod hendes forlovelse

med Knud Brahe, måske netop i perioden 1578-83, hvor hun som ung enke menes at have opholdt sig på herregården Engelsholm ved Vejle, som hun sammen med broderen, Erik Lange, havde arvet efter faderen.

Rentzels Håndskrift (GkS 2397, 4to) tilhørte oprindelig historikeren Anders Sørensen Vedel (1542-1616), der lod det udarbejde i forbindelse med sine historiske studier. Det har sammen med hans andre visebøger dannet grundlag for den første trykte danske folkevisesamling »It Hundrede vduaalde Danske Viser ...«, den såkaldte »Hundredvisebog« fra 1591. På indre kriterier dateres optegnelserne til 1580erne. Ifølge Agnes Agerschous afhandling om Vedels visebog har fjorten forskellige skrivere været virksomme ved udarbejdelsen, og også Vedel selv har indført viser. Håndskriftet har fået sit navn efter en ellers ukendt person, der på dets første side med prangende skrift har noteret: »Hielp Gud dw min styrke, oc min Lijffz Krafft ær: Valentinn Rentzill«. Man har ment, at Valentin Rentzel kunne være navnet på en af Vedels skrivere, en teori, der forekommer usandsynlig, når ordenes placering og iøjnefaldende form tages i betragtning. Andre har tænkt sig, at denne person kunne have ejet håndskriftet. Helt nye undersøgelser har imidlertid kastet lys over de Vedelske håndskrifers ejerforhold og viser klart, at Rentzel i det mindste ikke har været i besiddelse af håndskriftet efter Vedels død.¹ Tilbage bliver da alene en formodning om, at han har haft bogen, før den kom Vedel i hænde, og samtidig sættes der focus på spørgsmålet om optegnelsernes proveniens. Dette problem vil vi siden vende tilbage til.

Endelig hviler der over Det større stockholmske Håndskrift (Vitterhet Dan. K 10, fol.) en fuldstændig mystik. Dette manuskript, der ejes af Kungliga Biblioteket i Stockholm, er hverken forsynet med årstal, oprindelige ejernavne eller andet, der kan lede til en identificering. Håndskriftet er helt igennem dansksproget, og flere skrivere har bidraget. I skriftbilledet og optegnelsernes slægtskab med andre tekster har man fundet indicier for, at værket er østdansk og skrevet i første halvdel af 1600tallet.

At der mellem Karen Brahes Folio, Rentzels Håndskrift og Det større stockholmske Håndskrift findes en overleveringsmæssig forbindelse, er et forhold, der hidtil er blevet yderst dårligt belyst. Ifølge DgF er fem af de viser, der forekommer i alle tre håndskrifter, varianter af samme opskrift. Det gælder DgF 114 Aabc, 138 Bade, 291 Cabc, 299 Aabc og 377 Babc. I de kommentarer, DgF knytter til hver enkelt

tekstredaktion, hersker der imidlertid en del forvirring omkring slægtskabets præcise karakter, og det er tydeligt, at ikke alle detaljer i forholdet er gjort til genstand for lige indgående studier. Hakon Grüner Nielsen kommer ganske flygtigt ind på emnet i sin afhandling »Om Paalideligheden af Vischaandskriftet Karen Brahes Folio«, der behandler værkets anvendelse af kildematerialet. Nogen definitiv reddegørelse får problemet ikke. I gennemgangen af tekststoffet til »Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630« (bd. VI) er Grüner Nielsen også opmærksom på de bredere berøringsflader mellem R og STH. I forbindelse med omtalen af sidstnævnte skriver han: »Hskr. er ... i høj Grad beslægtet med den første Del af Rentzels Hskr.«.² Kildebeskrivelsen i DgF bd. XII underbygger ikke Grüner Nielsens iagttagelser. Tværtimod udtaler Erik Sønderholm her under omtalen af STH: »Grüner Nielsen mener at kunne konstatere et vist slægtskab med Rentzells håndskrift, men en sammenligning af de to håndskrifers tekstredaktioner synes ikke at underbygge denne hypotese.«³

En undersøgelse af de fem nævnte viser, der alle tilhører R's første del, røber ikke desto mindre en så stor lighed redaktionerne imellem, at man ikke på forhånd kan affærdige, at der findes et slægtskab mellem disse optegnelser. De har en påfaldende verbal overensstemmelse, strofeantallet er stort set det samme, og den indre opbygning er helt identisk i fire af de fem viser. Alene DgF 114 har mindre divergenser i handlingsforløbet, som vi finder det i a-redaktionen (KBF) over for b/c-redaktionerne (R/STH). Til gengæld er denne noget specielle tekst kun overleveret i de nævnte håndskrifter, hvilket – trods de mindre indbyrdes variationer – i sig selv kunne antyde, at der er en forbindelse mellem de tre kilder.

Størst lighed mellem tekstredaktionerne har i dette materiale R og STH, der indeholder en mængde fælles afvigelser fra KBF-teksten. I DgF 114 har fx både R og STH (dele af) stroferne, der svarer til KBF 3 og 4, placeret som nr. 8 og 9. I DgF 138 indeholder R og STH en fælles strofe 17, som ikke forekommer i KBF⁴, hvorimod dette håndskrifs str. 23 (jf. DgF) mangler i R/STH. I DgF 299 har R og STH samme strofefølge i str. 8 og 9, mens de i KBF optræder i omvendt orden. At der såvel i de større som i de mindre træk er tale om utallige forskelle mellem R og STH på den ene side og KBF på den anden, viser at hverken Rentzels Håndskrift eller Det større stockholmske Håndskrift kan være skrevet af efter Karen Brahes Folio.

Men heller ikke R og STH har nogen direkte forbindelse med hinanden. Dels har deres tekster en del indbyrdes afvigende skrivemåder, hvor snart den ene, snart den anden stemmer overens med KBF-versionen, dels tager STH som det yngste af de to manuskripter overhovedet ikke hensyn til de notater og rettelser, som Anders Sørensen Vedel før udgivelsen af »Hundredvisebogen« forsynede sit tekstmateriale med.

Mens vi kan forklare de forholdsvise få divergencer mellem R og STH som individuelle ændringer i forhold til deres forlæg, udgør deres fælles fejltyper et yderligere bevis på i hvor nært et forhold de står til hinanden. I DgF 138, visen om Sune Folkesøn, indeholder begge redaktioner som nummer 13 en næsten enslydende, men stærkt korrumpet strofe. Heller ikke i KBF er denne strofe for øvrigt normal. I DgF-udgavens b/c-variant er den sat op som en sekslinjet form i den ellers firlinjede vise. Sune Folkesøn-balladen rummer det berømte omkvæd: »Der ligger de hellede vejen«, der genfindes i str. 12, hvor det indgår som første linje. KBF har her mest forståeligt ordlyden: »Der for bleff Dy heellder wienn./ (saa wydde Offuer Suerigs lieed)«, mens R og STH henholdsvis skriver »Der ligger de hellige theriiis wey« og »Der Ligger de Hellede deris Weye«. I STH er fejlen ret besynderlig, eftersom dette håndskrift har omkvædet korrekt: »Der Ligger de hellede weyett«. I R-omkvædets »Der liger thj helle theriiis wey« finder vi endnu et bevis på, at fejlene må stamme fra et fælles forlæg.

Mens meget således taler for, at R og STH er afskrifter af samme forlæg – i det følgende omtalt som »X« – er KBF's forhold til X mere problematisk. H. Grüner Nielsen antyder i sin afhandling om Karen Brahes Folio, at dette håndskrift kan have hentet sit materiale i et forlæg ældre end det, der er benyttet af R og STH: en fælles arketype for KBF og X. Forslaget skyldes den iagttagelse, at R og STH undertiden har en fælles bedre læsemåde end den vi finder i KBF.⁵

KBF's forhold til forlæggene er i folkeviseforskningen blevet gjort til genstand for flere, ret udførlige studier. Noget af glansen er berøvet dette værk, som Svend Grundtvig oprindeligt betragtede med største veneration og meget ofte anbragte på DgF-redaktionernes mest glørværdige plads: A-opskriftens. Både Ernst von der Recke og Grüner Nielsen taler i deres beskrivelser af håndskriftet med hårde ord om dets ændringer og tildigtninger. Von der Recke anser KBF for »noget nær det sletteste af alle (Haandskrifter)«. ⁶ Grüner Nielsen mener, at det »i det hele er en Kilde, der i Enkeltheder maa betragtes med Mistillid.« ⁷ Dog har Ernst Frandsen siden forsvaret værkets ophavsmand. Bag de

mange rettelser finder han »et jævnt menneskeligt Ansigt, i hvis Træk man ikke læser de forbyrderiske Tendenser, KBF er blevet anklaget for.«⁸

På trods af de vanskeligheder det frembyder at sammenligne disse – med eller uden forbyrderiske hensigter – ofte stærkt redigerede tekster med R/STH-redaktionen, er det langtfra umuligt at finde vidnesbyrd om forholdets særlige karakter. I DgF 114 forekommer et eksempel, der antyder, at også KBF-versionen kan være afledt direkte af X. Her optræder i den atypiske folkevise den tyske hertug Henrik af Brunsvig, der drager på »Ørsel-færd« for at kæmpe for kristendommens sag. I det hellige land tages han til fange af hedningene og tvinges under fangenskabets til at udføre markarbejde. Både KBF og STH fortæller (str. 11-12), at hertugen spændes i »hare og plov«, hvorimod R uden mening for sammenhængen spænder sin hertug i »harnsk og plov« (str. 11). Forlægget har uden tvivl haft det til KBF/STH svarende dialektale *hare* for ordet »harve«, og R-skriveren har misforstået formen. I DgF 291 finder vi i KBF og R den oplysning, at »Fru Ellind buor y Seellann/hun er en frue seeleff (R: sielff)« (str. 1). STH har ændret »selv« til »saa finnd«. Men sandsynligvis gengiver KBF/R her et fælles forlægs fejl for adjektivet »sæl«.

KBF har gennemgående været på vagt over for foreliggende uregelmæssigheder, og mange af forlæggets fejl får ikke lov at passere. I enkelte opskrifter har KBF's ophavsmand (eller -kvinde, som foreslået af Ernst Frandsen) dog ikke bearbejdet ordlyden i nævneværdig grad. DgF 377 er således et eksempel på, hvordan de tre manuskripter kan rumme en næsten enslydende visetekst. Når KBF her har en enkelt fejl i sin gengivelse af glosen »ottesang« som *orte sang* og *wrrtte sang* (str. 2-3), hvor såvel R som STH har den korrekte form, kan forskellen forklares enten som individuelle rettelser af forlægget i R og STH eller som en afspejling af KBF-skriverens dialektale norm i dette håndskrift. I øvrigt synes KBF's afvigelser fra R/STH stort set alle at kunne beskrives på den måde, Ernst Frandsen når frem til efter studiet af et bredere parallelmateriale, jf. »Folkevisen« kap. I. Der forekommer i KBF en række læsemåder, som må tolkes som restitutionsforsøg i forhold til det langtfra fuldkomne forlæg. Intentionen er at skabe et mere korrekt sprog og en mere folkeviseagtig tone. Men rettelserne er hverken præget af objektivitet eller konsekvens. De er flydt den skrivende hastigt i pennen, og resultatet er ofte blevet det stik modsatte af hensigten.

En sammenligning af håndskrifternes ortografi giver et broget indtryk og næppe mulighed for en mere præcis beskrivelse af forlæggets norm, som kun i ringe grad synes at have påvirket afskriverne. Ingen fælles træk røber baggrund i en retskrivning meget forskellig fra eller ældre end den, vi møder i KBF og R. Vi befinder os med disse håndskrifter stadig – to-tre årtier efter de tidligste optegnelser – i den skriftlige visetraditions første fase, og denne periode har X også tilhørt, uden at det med sikkerhed kan fastslås, hvornår dette tabte håndskrift blev til.

Sikrere antydninger af forlæggets proveniens får vi til gengæld i de fælles dialektale sprogformer, der hist og her afsløres gennem håndskrifternes ortografi. Og samtidig rummer disse eksempler yderligere beviser for redaktionernes nære forbindelse.

Karen Brahes Folio er, sådan som det er beskrevet af Marius Kristensen, et håndskrift med en stærk dialektal tone. I hans indgående undersøgelse af værkets sprogform stedfæstes dets »dialektfarvede Rigssprog« med stor sandsynlighed til Nørrejylland, mere tvivlsomt måske helt snævert til Vejleegnen, Margrethe Langes hjemstavn. Også Rentzels håndskrift har et gennemgående jysk præg, omend langt mindre fremtrædende end det, vi møder i KBF. I R forekommer en del eksempler på apokope, diftongeringer af de lange vokaler *e* og *o*: *mier* »mere«, *sien* »sen«, *guod* »god«, *stuor* »stor«, – a-omlydte former: *boffue* »bue«, *hoff* »hu«, *stoffue* »stue«, – former som *aller* »aldrig«, *anten* »enten«, *fram* »frem« – og enkelte gange: *nagen* »nøgen«, *løste* »læste«, *suar* »sværd« og *seffn* »søvn«. Genususikkerheden synes mere udbredt end i KBF. Selv om en del eksempler kan være overtaget fra forlæggene, gør deres udbredelse det sandsynligt, at værkets baggrund helt igennem er vestjysk. Anders Sørensen Vedel boede i Ribe i 1580'erne, da han indsamlede stoffet til sin trykte visebog, og der er intet i håndskriftets gennemgående dialektale former, der modsiger den hypotese, at det er udfærdiget af ripensiske skrivere.

STH har ikke tilsvarende dialektpræg. De sporadiske dialektale former, der forekommer i håndskriftet, repræsenterer snarere end skriversnes standard de forskellige forlægs norm, eftersom de ikke har noget fælles præg. Der er således ingen sproglig støtte for teorien om håndskriftets specielt østdanske proveniens.

Mens der næppe findes spor af ikke-jyske dialekter i Karen Brahes Folio og Rentzels Håndskrift, har Det større stockholmske Håndskrift i disse optegnelser enkelte former, der ikke stemmer overens med det

ellers så gennemførte rigssprogspræg. KBF og R har i de fem viscop-skrifter ret mange fælles dialektformer. Ikke mindst findes der i manuskripterne en del ord, hvor en diftongering af den lange vokal er betegnet. Både i KBF og R ses (med forskellige ortografiske variationer): *dieris* »deres« (138 ad 16, 377 ab 10), *liege* »lege« (299 ab 23), *sier* »ser« (291 ab 19), *stien* »sten« (138 ad 21), *guod* »god« (138 ad 14.18, 291 ab 9.11.20, 299 ab 13, 377 ab 7.8) og *stuor* »stor« (138 ad 4, 291 ab 26). I DgF 114 str. 22.23 har KBF en forskrevet form »Jaren Mett« over for R-håndskriftets »iermedtt«, som A. S. Vedel har følt sig nødsaget til at forklare over linjen, hvor han skriver »Eremite«. Disse varianter antyder, at diftongeringen har tilhørt forlægget. Af andre fælles dialektformer kan nævnes: *alder* »aldrig« (138 ad 10), *anten* »enten« (114 ab 1, 299 ab 23), *igiemmel* »igennem« (114 ab 20) og *fram* »frem« (114 ab 22).

Har den slags dialektale stavemåder tilhørt X i videre udstrækning, må de normalt være korrigeret i det dialektløse STH. Selv den hævdvundne folkeviseform af adjektivet »megen«, *møgen* (299 ab 8.34) er i STH »oversat« til den rigsdanske form. Helt er det dog ikke lykkedes STH's forskellige skrivere at komme forlæggets indflydelse til livs. I DgF 299 c 38.39 finder vi således (som i a/b) *tien/thien* for »ten«, i 377 c flere gange formen *dieris* »deres« (str. 1.2.4.10.11.13.14), og adjektivet »god«, der normalt staves *goed* eller *god*, forekommer ikke mindre end syv gange spredt ud over materialet i formen *guod* (138 e 18, 299 c 25.32, 377 c 7.8 & omkv. ved str. 8.9). De fleste af disse eksempler har sidestykke enten i KBF eller i R, nogle oven i købet i begge manuskripter. – Af andre jyske former indeholder STH et *aller* »aldrig« (291 c 2) og et *fram* »frem« (114 c 14.15), begge gloser, der ellers aldrig forekommer i den form i håndskriftet.

Apokope er et ret udbredt fænomen både i KBF og R. Også i STH findes flere eksempler i dette materiale: *wngh* »unge« (138 e 2), *glad* »glade« (138 e 16), *min* »mine« (291 c 2), *stij* »stige« (377 c 3). Apokopen er ikke ukendt uden for jysk, og formerne kunne desuden tilskrives almindelig sjusk, som STH ikke er fri for, hvis ikke hver enkelt af de nævnte eksempler havde parallel i mindst ét af de øvrige manuskripter. At dette – oftest jyske – dialekttræk har været udbredt i X antydes også i DgF 114 str. 10.11. Her er der uenighed håndskrifterne imellem angående udlæsningen af et ord, som i KBF gengives *harrrel heerre*, i R *herrel heer* og i STH *hær/ her*. For så vidt kan både »herre« og »hær« bruges i sammenhængen, der fortæller om hertug

Henriks kamp mod den hedenske »herre« eller »hær«; men glosens rimord er »værre«, hvilket antyder, at KBF (og R?) har den rette tolkning. Forlæggets form har formentlig været den apokoperede, vi finder i STH, hvor den til overmåde rimer på det ligeledes dialektale *werl wær*.

Som følgende opstilling vil vise, er slægtskabet mellem manuskripterne ikke begrænset til de fem opskrifter, der forekommer i alle tre visebøger:

X	KBF	R	STH	DgF
1		2	44	166 Abc
2		3	45	141 Cac
3	131	4	42	138 Bade
4	127		48	140 A,D
5	132		49	79 Ca,A
6	134		51	293 Aab
7	128	5	53	114 Aabc
8		7	56	9 Eab
9		8	59	10 Bab
10		9	60	DV 5 ab
11		10	65	316 Aab
12	139	11	66	299 Aabc
13	140		67	362 Ba,Ab
14	141		68	23 Bad
15	142		69	363 Aac
16	143	12	(10)	29 B,Abc
17	144		(13)	199 Abc
18		13	70	18 Bab
19		14	71	329 Bab
20	145	16	80	377 Babc
21	146	17	83	291 Cabc
22	147		85	455 Aab
23	149		87	194 Aah
24	150	18		153 Aab
25	153	24		298 Ba,C

Som det fremgår af ovenstående skema, indeholder ret store dele af de tre håndskrifter, KBF, R og STH, samme visemateriale. DgF's tekstgruppering viser, at der for alle disse optegnelser vedkommende næsten udelukkende er tale om en nært beslægtet tradition, men igen er kommentarerne upræcise. Den verbale overensstemmelse, som Grundtvigs iagttagelser bygger på, er naturligvis – som det er demonstreret ovenfor – et indicium for, at der findes berøringspunkter mellem redaktionerne. Men i de tilfælde, hvor en tekst kun er bevaret i to kilder, og hvor den ene ydermere er stærkt overarbejdet, svigter indiciernes bærekraft. For disse optegnelser vedkommende udgøres beviset for en indbyrdes afhængighed ikke alene af den fælles ordlyd, men nok så meget af den hidtil oversete omstændighed, at viserne i alle tre kilder optræder i samme eller næsten samme rækkefølge. Dette forhold udelukker, at der kan være tale om varianter baseret på en skriftlig eller mundtlig tradition af mere tilfældig karakter. Samtidig antyder den faste orden, at det fælles forlæg ikke kan have bestået af løse optegnelser, men må have haft form af en visebog.

Det er ikke på grundlag af det foreliggende materiale muligt at danne sig et helt nøjagtigt overblik over det tabte håndskrifts omfang. Som skemaet viser, kan det dog med nogenlunde sikkerhed bestemmes, at X må have indeholdt de femogtyve viser, der er fælles for mindst to af de tre kilder. Men håndskriftet kan udmærket have været mere omfangsrigt.

Materialet her giver os en enestående mulighed for at følge folkevisesamlernes arbejde på nært hold. Det fordeler sig typologisk over DgF-indholdet på følgende måde: fem viser er såkaldte kæmpeviser (X 8, 9, 14, 16, 18), én tilhører de naturmytiske viser (X 5), én er defineret som en legendeviser (X 7), fem er historiske viser (X 1, 2, 3, 4, 24), tolv er riddervisere af forskellig slags (X 6, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25), og én vise tilhører ikke balladegenren (X 10), men er i øvrigt også historisk. – Ingen X-optegnelse er ifølge DgF en romanviser, en sen lyrisk vise eller en efterslætsviser. Vi har med andre ord i X et forholdsvis repræsentativt udsnit af den centrale danske balladetradition, om end med en lille overvægt af kæmpeviser og historiske viser.

De tre håndskrifter har nærmet sig dette udvalg på forskellig måde.

I Karen Brahes Folio finder vi på dette overordnede plan atter tegn på en kraftig redigering. Kun tre af X-håndskriftets *viser* er ikke medtaget i KBF; men i visse tilfælde har samleren foretrukket andre tekstrektioner end dem, der kunne hentes i denne kilde. Helt udskudt er

Kristiern d. II's Klage (X 10, DV 5), der ikke er digtet i balladestil, hvilket tilsyneladende har været et absolut krav for samlerens accept. At visen om Ulf van Jærn (X 9, DgF 10) ikke medtages kan ses i en bredere sammenhæng. Visse ting tyder på, at den traditionelle kæmpevis, dvs. den vise, hvor netop kampen er det centrale, ikke hører til hendes (?) favoritter. Heller ikke Kong Didrik og Løven (X 8, DgF 9) og Svend Vonved (X 18, DgF 18), begge kæmpeviser, har i første omgang fundet nåde for hendes øjne. De findes sammen med enkelte andre ballader af samme kategori helt sidst i den store samling som nr. 201 og 203, og her er det andre forlæg der er benyttet. Udeladelsen af X 11, DgF 316, »Den skaanske Bjørn« fældet, der handler om blodhævn, skal måske ses i samme lys. At KBF's ophavsmand har rådet over et meget stort materiale fremgår af, at hun har udskudt X 1, X 2 og X 19, eftersom hendes samling i forvejen rummede disse viser, om end i andre versioner. Hun har i det hele taget været opsat på at undgå gentagelser i sit omfangsrige værk: af bogens to hundrede numre forekommer kun et par stykker to gange. Måske har hun også i de problematiske numre X 4, X 5, X 13 og X 25 benyttet andre kilder eller eventuelt samarbejdet flere. I alle tilfælde er der her store afvigelser mellem tekstredaktionerne, og det eneste bevis for, at disse opskrifter oprindeligt har tilhørt X, er den omstændighed, at de optræder i samme orden i KBF, R og STH.

KBF's holdning til materialet vidner om et yderst bevidst arbejde fra samlerens side. Og samtidig røber det sikre valg af ballader i traditionel folkevisestil samme klare fornemmelse for visens egenart, som genfindes i hendes engagement i opskrifternes mindre detaljer, en virksomhed, der – trods fejl og mangler – har en så skuffende lighed med den »ægte vare«, at en fremtrædende visekender som Svend Grundtvig lod sig besnære.

Enklere er på flere måder det forhold til forlægget, vi finder i Rentzels Håndskrift. X er benyttet i første del af R, dvs. i næsten alle de opskrifter, der er optegnet af R-manuskriptets skriverhånd nr. I. Denne del af håndskriftet er betydningsfuld, når det gælder diskussionen omkring visebogens oprindelige tilhørsforhold. Man har nemlig hævdet, at den ukendte Rentzel kunne have anlagt samlingen, en tanke, der atter tages op i Karsten Christensens artikel i dette nummer af Danske Studier. Ideen er tiltalende, eftersom den forklarer signaturen på håndskriftets første side naturligt og logisk. Men det udvalg, håndskriftet foretager i X-samlingens viser, synes imidlertid at antyde, at

ingen anden end Vedel selv er manden bag disse optegnelser. På det originale, nyligt genfundne pergamentbind har Vedel egenhændigt angivet, at bogens indhold er »HISTORIEVISER/KIÆMPEVISER«. ⁹ Vedels definition af de to begreber svarer ganske vist ikke altid helt til Grundtvigs inddeling af DgF; men ikke desto mindre er det i høj grad netop kæmpeviser og historiske viser, der præger ikke alene sidste del, men også denne omstridte første del af »Renzels« visebog.

R 1b (DV 3), R 6 (DS XCIII) og R 20, 21 og 22 (DV 119, 20 og 21) kan have tilhørt X, men være blevet udskudt af KBF og STH, eftersom de ikke er ægte ballader. De øvrige R-numre fra denne del af håndskriftet er dog næppe hentet fra X. R 15 er fx visen om Ebbe Skammel-søn (DgF 354), der findes i KBF som nr. 102, men i en anden version. Det forekommer utænkeligt, at STH ville udelade en så fremragende vise, ligesom man dårligt kan tænke sig, at såvel KBF som STH ville bortvælge R 19, visen om Niels Ebbesøn (DgF 156). R-samleren må altså her have interpoleret viser af »historisk« tilsnit.

Også sammenligningen af håndskrifternes varianter synes at afsløre en mere bevidst indsamlingsvirksomhed i Rentsels Håndskrift. R-redaktionen står tilsyneladende X nærmest med færrest overflødige konjekture og ændringer i det hele taget. Dette forhold svarer i det mindste udmærket til Vedels fra Hundredvisebogen kendte – om end ikke altid efterlevede – intention om at bevare opskrifternes oprindelige ordlyd: »... ligeruiss som wi haffue funden dem for oss, saa leffuere wi dem fra oss igien ...«. ¹⁰ Denne idé kunne på Vedels initiativ være fulgt af kildesamlingernes skrivere.

Det større stockholmske Håndskrift har i modsætning til KBF og R medtaget næsten alle viser, der med nogenlunde sikkerhed kan siges at have udgjort X-manuskriptets indhold. Den eneste opskrift, der ikke genfindes i dette håndskrift, er visen om Erik Menveds Bryllup (X 24, DgF 153). Hvad angår X 4, X 5 og X 13, der rummer store uoverensstemmelser mellem tekstredaktionerne, er der som nævnt en vis sandsynlighed for, at det er STH, der indholder afskriften af X-teksten, mens KBF har haft tilgang til en anden tradition. I hvert tilfælde finder vi i disse STH-opskrifter lignende svage spor af jysk, som forekom i de fem sikre X-afskrifter. STH 48 (X 4, DgF 140 D) har fx en form som *i buren sin* (str. 1 – i str. 2 rettet: *burett*), i STH 49 (X 5, DgF 79 A) finder vi formen *lieger* »leger« (str. 1) og STH 67 (X 13, DgF 362 Ab) er ene om omkvædets formulering *hertugen sin taffel* for »hertugens tavl«.

De store spring, der er mellem STH's numre, dækker, så vidt man kan følge det, over et omfattende kompileringsarbejde, men af en anden art end KBF's. Samleren har tilsyneladende ret ukritisk hentet forskellige viser fra snart det ene, snart det andet forlæg. Og heller ikke i de mindre detaljer er STH gennemarbejdet som KBF. – Næsten alle viser, der ikke har baggrund i X, kan føres tilbage til to forskellige forlæg, hvoraf det ene er beslægtet med Anna Urups Håndskrift (GkS 793, fol.), det andet med Magdalene Barnewitz' Håndskrift (Thott 774, fol.). Slægtskabet mellem en række af opskrifterne i STH og Anna Urups Håndskrift¹¹ er ikke af samme, ret gennemskuelige karakter, som det der eksisterer mellem KBF, R og STH. Men forholdet har fået Grüner Nielsen til at antage en mulig østdansk oprindelse for STH, idet han formoder, at Anna Urups Håndskrift er blevet til i Halland omkring år 1600. Anna Urup (1595-1674) stammede netop fra denne landsdel. Imidlertid er STH lige så nært beslægtet med optegnelserne i Magdalene Barnewitz' Håndskrift, der har tilhørt adelskvinden af samme navn. Magdalene Barnewitz (1651-82) var født på Lolland, men blev som ganske ung gift i Nørrejylland. Hendes håndskrift er yngre end STH og dateres til 1660'erne.¹²

De tre håndskrifers forhold til det tabte X-manuskript giver således et udmærket indtryk af 15-1600tallets skriftlige viseoverlevering, sådan som den findes i de værker, der ikke har karakter af poesi- og stambøger. Samlerne synes at have rådet over meget store mængder materiale, først og fremmest i form af håndskrevne forlæg, hvad fejltypene vidner om. Kilderne har efter alt at dømme været i omløb over hele landet i de skrive- og læsekyndige kredse, der især udgjordes af adelen. Indsamlingsaktiviteten var ikke betinget af en antikvarisk interesse i slægt med den, vi møder i 18-1900tallets videnskabelige indsats på området. Hos Vedel er der ganske vist tilløb til et forsæt om at bibeholde teksternes ordlyd uændret; men som hans andre visebøger vidner Rentzels Håndskrift om, at han på ingen måde betragtede det som sin opgave at bevare en komplet tradition for efterverdenen. I øvrigt har ophavsmændene til den type visebøger, KBF og STH repræsenterer, indsamlet deres stof efter mere eller mindre gennemskuelige principper. Det ser ud til, at helt individuelle, vel mest æstetiske retningslinjer har været afgørende for tekstudvælgelsen.

Samlerens virksomhed møder os i teksternes større og mindre detaljer. Så indgående bearbejdelser, som KBF i visse tilfælde har foretaget, er næppe almindeligt forekommende. Men mindre rettelser findes

overalt. Herigennem afspejles periodens indsamlingssituation, der på afgørende måde var forskellig fra vor tids. Håndskrifterne var kun et led i en stadig levende tradition, som samlerne selv havde et aktivt forhold til. De kunne med god samvittighed ændre en foreliggende ordlyd ud fra en bevidsthed om, at samme vise kunne have mange forskellige former. Afskrifternes værdi ligger dermed ikke blot i, at de rummer resterne af en gammel tradition, men også i de overleveringsmæssige variationer de repræsenterer.¹³

Litteratur:

- Agerschou, Agnes: Vedels Forhold til de af ham benyttede Tekster, saaledes som det fremtræder i Hundredvisebogen. *Acta Philologica Scandinavica* 1941-42 p. 253ff.
- Bennike, Valdemar & Marius Kristensen: Kort over de danske Folkemaal med Forklaringer. København 1898-1912.
- Brøndum-Nielsen, Johannes: Gammeldansk Grammatik I-VIII. København 1928-73.
- Dal, Erik: Nordisk Folkeviseforskning siden 1800. København 1956.
- DgF: Danmarks gamle Folkeviser I-XII. Ved Svend Grundtvig, Axel Olrik, Hakon Grüner Nielsen m.fl. København 1853-1976.
- DS: Danske Skæmteviser (Folkeviser og litterær Efterklang) efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade. Ved Hakon Grüner Nielsen. København 1927-28.
- DV: Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade I-VII. Ved Hakon Grüner Nielsen & Marius Kristensen, med nye Tillæg af Niels Schiørring & Iørn Piø. København 1912-79.
- Frandsen, Ernst: Folkevisen – Studier i Middelalderens poetiske Litteratur. København 1935.
- Grüner Nielsen, Hakon: Studier over vore ældste Visehaandskrifter. I. Om Paalideligheden af Visehaandskriftet »Karen Brahes Folio«. *Danske Studier* 1923 p. 153ff.
- Hansen, Aage: Den lydlige udvikling i dansk I-II. København 1962-71.
- Kristensen, Marius: Karen Brahes Folio. Nogle Tillægsbemærkninger. *Danske Studier* 1928 p. 133ff.
- Larsen, Sofus: Af et Folkeviseshaandskrifts Historie. *Tilskueren* 1916 p. 148ff.
- Larsen, Sofus: Folkevisestudier I. Et miskendt Kildeskrift. *Tilskueren* 1917 p. 137ff.
- Recke, Ernst von der: Danmarks Fornviser I-IV. København 1927-29.
- Rubow, Paul V.: Anders Sørensen Vedels Folkevisebog I-II. København 1926-27

Utrykte kilder:

- KBF: Landsarkivet i Odense, Karen Brahe E I,1: Karen Brahes Folio.
R: GkS 2397, 4to: Rentzels Håndskrift.
STH: Sth. Vitterhet K 10, fol.: Det større stockholmske Håndskrift.

Noter:

1. Jf. Karsten Christensen: Lidt om Det rentzelske Vischåndskrifts overlevering og tilblivelse. Danske Studier 1986.
2. Danske Viser VI p. 215.
3. Danmarks gamle Folkeviser XII p. 391.
4. Bemærk: Ved sammenligning mellem manuskripterne følges *DgF's* strofeinddeling af *Rentzels Håndskrift*.
5. H. Grüner Nielsen 1923 p. 166f.
6. Ernst von der Recke 1927-29. Forord p. X.
7. H. Grüner Nielsen 1923 p. 170.
8. Ernst Frandsen 1935 p. 25.
9. Danmarks gamle Folkeviser XII p. 309.
10. A. S. Vedels Folkevisebog ved Paul V. Rubow. Fortalen »p. 20«.
11. Ifølge *DgF* har 22 viser fra *STH* og Anna Urups Håndskrift beslægtede forlæg (*STH* 2, 3, 6, 10, 11, 15, 29, 36, 37, 38, 43, 45, 52, 62, 67, 73, 74, 77, 90, 91, 105, 106).
12. Ifølge *DgF* har 26 viser fra *STH* og Magdalene Barnewitz' Håndskrift beslægtede forlæg (*STH* 4, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 36, 40, 46, 47, 50, 52, 55, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 75, 81, 82, 102).
13. Ved udarbejdelsen af denne artikel var Iørn Piøs disputats »Nye veje til folkevisen« (1985) endnu ikke udkommet.

»Den drukner ey som henges skal«

En analyse af Ludvig Holbergs komedie »Den ellefte Junii« på baggrund af Holbergs egne teaterteoretiske skrifter og som udgangspunkt for en vurdering af hans menneske- og samfundssyn.

Af Per Salling

I Indledning

Beskæftiger man sig på den ene eller anden måde – som læser, forsker eller teatermenneske – med komedier, der har mere end 250 år på bagen, har man principielt set 2 muligheder. Man kan anskue teksterne stramt historisk, som mere eller mindre tidstypiske produkter af en bestemt historisk og kulturel situation. I så fald kommer historiske, litteratur-, kultur- og personalhistoriske og filologiske overvejelser let til at stå i vejen for en tilegnelse af det, der i sin tid var komediens (dvs. forfatterens) budskab til samtiden. Man risikerer altså at reducere den levende litteratur (og det er der jo tale om i Holbergs tilfælde) til museumsgenstande på linie med runestene, der dynges op i Nationalmuseet i stedet for at blive stående på deres pladser.

– Eller man kan 'bruge' Holberg, lade ham 'tale til vor tid', som det hedder, enten ved at læne sig tungt op ad ham for at illustrere sin egen ensomme genialitet (som Georg Brandes) eller grænseløse radikalitet (som Thomas Breddorff), eller ved at lægge vor tids samfundssyn/aktualitet ind i teksterne, fx. ved en gendigtning à la Ernst Bruun Olsen.

I praksis er det godt nok sjældent at se en af disse fremgangsmåder rendyrket. På den ene side er selve det faktum, at komedierne stadig lever, ånder og regerer med os, deres garanti mod at blive låst inde sammen med runestenen; en forsker, der glemmer det faktum, at det århundredegamle materiale stadig primært er levende teater – og aldeles sekundært objekt for analysemageri –, går selv sin glemsel i møde. På den anden side er det simpelt hen umuligt, ved den direkte konfrontation med komedierne at fortrænge deres alder, dertil er de i deres tids- og lokalkolorit og deres sprogdragt alt for 'støvede'. – Og så er det alligevel sådan, at enhver Holberg-gendigtning, enhver Holberg-parafrase med tilsyneladende lovmæssig sikkerhed er så meget ringere end

originalen, at det næsten ikke er til at bære. (Jeg vil nævne Vilhelm Andersens og Carl Nielsens opera »Mascarade« som undtagelsen, der bekræfter regelen. – Og så var Holberg endda operahader.) Men grundlæggende må man fastholde, at enhver beskæftigen sig med Holbergs komedier principielt må være enten historiserende eller aktualiserende.

Der kan opstå problemer med den korrekte opfattelse af, hvad der foregår, hvis man ikke i sin fremstilling – litterært eller scenisk – af et sagsforhold eller en komedie er sig fuldt bevidst, hvilken af de to synsvinkler man vil anlægge. (Eller, selvfølgelig, hvis man er sig fuldt bevidst, at man vil misbruge en Holberg-tekst ved under dække af historicitet at fordreje dens budskab. Dette er dog (vistnok) sjældent forekommet.) Resultatet af en sådan uafklarethed vil enten blive en tilsyneladende loyal og historisk korrekt fremstilling/opførelse med et forvrænget indhold (fx. Henning Moritzens »Jeppe paa Bjerget«, hvor fremstillingen af baronen sparkede bunden ud af komediens morale og reducerede forestillingen til underholdning med socialrealistiske over- og undertoner) eller, mindre hyppigt, en aktualiserende opførelse, der er hæmmet af vanctænkning om, hvad Holberg vistnok kan tænkes at have ment.

En rimelig måde at sætte sig mellem de to nævnte stole på er at se på komedierne ud fra en historiserende synsvinkel, idet man sørger for at inddrage en iagttagelse af deres samtidige funktion som led i diskussionen om samfundsdannelsen og de borgerlige dyder. Med udgangspunkt i det ofte citerede sted fra epistlernes fortale: »Jeg haver saaledes endeligen ved dette sidste Skrift nogenledes fuldført mit Forsæt at moralisere paa alle brugelige Maader ...« (XI,19f), samt i Holbergs antropologi, således som den fremgår af »Introduction til Naturens og Folke-Rettens Kundskab«, kan man udvikle et syn på komedierne som pædagogiserende 'output' af hans livs- og menneskesyn. En eventuel efterfølgende vurdering af, hvad vi 'kan bruge Holberg til', må så tage sit udgangspunkt i de alment menneskelige og stadigt gyldige elementer i dette livs- og menneskesyn.

Jeg skal i det følgende forsøge at demonstrere sammenhængen ved først at gennemgå Holbergs 'teaterteori', hans syn på komediernes form og formål, samt hvad han mener, når han skriver om at moralisere. Dernæst gennemgår jeg komedien »Den ellefte Junii« dels som den i lyset af ovenstående tegner sig ved en første gennemlæsning, og dels

som den åbner sig for én, når man anskuer den mere præcist som den moraliserende komedie, den er. Endelig sammenholder jeg komedien med dele af Holbergs statsvidenskabelige og økonomisk-teoretiske produktion for at nå frem til en vurdering af (dele af) Holbergs menneske- og samfundssyn og dermed placere komedien i dens rette sammenhæng i den verden, Holbergs tænkning udgør.

II Holbergs Teaterteori: Form og Formål

A. Komediens form og formål

I fortalen til epistlerne (XI,19f) udleverer Holberg retrospektivt sit program: »Jeg haver saaledes endeligen ved dette sidste Skrift (:epistlerne) nogenledes fuldført mit Forsæt at moralisere paa alle brugelige Maader, og maa Læseren selv dømme om, hvilken Methode kand holdes for den kraftigste. De differente Maader, hvoraf jeg til den Ende haver betient mig, ere ved lystige Poëmata, ved Satires, ved Reflexioner over Helte og Heltinde Bedrifter, ved alvorlige moralske Tanker, ved fingerede Reyse-Beskrivelser, og endelig ved disse Epistler; saa at der fattes ikkun at udføre moralske Materier ved Samtaler, hvilket dog ogsaa kand siges at være skeed ved mine Skue-Spill, som bestaae udi Dialoger og fast alle ere moralske.«

Hvad Holberg forstår ved en komedie, redegør han nærmere for i ep.441: »Nogle ere for moralske Comoedier, som ere blandede med Lystighed, det er saadanne, som undervise og fornøje tillige, item hvorudi de theatralske Regler, som af Aristotele og andre Lærere foreskrives, blive i agt tagne, saa at hvert Stykke befatter en sammenhængende Historic. Af de samme holdes fornødent: at Argumentum er simpelt uden Dobbletter af Elskov og Frierier (...) Item, at derudi findes de 3 Parter, nemlig protasis, epitasis og catastrophe, hvoraf et Stykke skal bestaae, og uden hvilke en Comoedie ikke kand bære Navn af Comoedie; og endelig fornemmeligen at derudi regierer den Festivitet, hvilket er ligesom Siælen udi et Skuespil, og som fremskinner udi Plauti og Molières og nogle andre faa Comoedier. (...) Udi nogle af disse Comoedier udføres visse Hoved-Characterer; andre befatte alleene lystige Historier, men som tilligemed undervise.« (Epistler,IV,277)

Det vil sige: komedier skal *både* undervise og fornøje. Derfor skal de have en enkel, overskuelig og klar handling, så publikum ikke forvirres. Endvidere skal de indeholde en udgangssituation, et forløb hen imod en ændring af denne samt ændringen til en ny situation. Og

endelig skal der være 'kul på'; at Holberg mener dette sidste alvorligt, ses deraf, at han i ep.441 i sin vurdering af de 2 andre slags komedier, »Comoedier alleene for Øjene« og »de Nye-Modens Parisiske Skue-Spill«, trods alt vurderer de førstnævnte højt. Årsagen er indlysende: man skal have det brede publikum i tale for at kunne moralisere over for det. »Et Skue-Spils Vægt og Gyldighed grunder sig derfor ikke paa lærde Journalisters Critiqver, men paa Tilskuernes Applaus.« (Ep.190, XI,165)

Tidens og stedets enhed er derimod knap så vigtig: »Men en god Comoedie-Skriver maa ikke gjøre sig til saadan en Slave af Regler, at han derved forkaster en prægtig Historie og den beqvemmeste Materie til et Skuespill. Der ere visse Historier, som give Anledning til de bedste og behageligste Comoedier, men som tilligemed er af den Natur, at Tidens og Stedets Unitet derved umueligen kand nøye i agt tages; ...« (Ep.66, Epistler I,284)

Alle disse krav til komedien korresponderer nøje med de krav til komedieforfatteren, Holberg opstiller i »Just Justesens Betænkning over Comoedier«: » – først at han er en Philosophus og har nøye udstuderet det som kaldes Ridiculum udi det menneskelige Kiøn; for det andet at han har det Pund at igiennemhegle Lyder saaledes, at han diverterer tillige; tredje at han i sin Imagination kand forestille sig hvad Virkning den vil have paa et Theatro (...); 4. at han af gode Comoediers Læsning har faaet alle de Regler i Hovedet, som derved bør i agt tages.« (VII,457)

I fortalen til epistlerne opfordrer Holberg som nævnt læseren til at overveje, hvilken metode til at moralisere der er den mest virkningsfulde. I Forberedelsen til Moralske Tanker giver han udtryk for sin egen mening: »Hvad Comoedier angaaer, da kand man sige, at ingen kraftigere Skrivemaade er opfundet at moralisere paa, og hvorudi Dyders og Lyders Character livagtigere kand gives.« (X,55). Der er ikke her tale om en efterrationalisering, der skal gøre det forsvarligt for den aldrende standperson at have beskæftiget sig med 'den slags'; allerede i »Just Justesens Betænkning« ved han, hvad han vil: » – thi naar en Comoedie-Skriver ikkun forestiller en Lyde med sin rette Farve, saaledes at den underviser og forlyster tillige, har han i agt taget alt, hvad han bør i agt tage. (...) Man maa mage det saa, at vore Tilskuere ved sindrige og moralske Skuespill faar den rette Smag, og saa lidt som mueligt forestille lystige Eventyr, hvorudi ingen Lærdom er ...« (VII,458f)

B. Det at moralisere

Dermed har Holberg også antydnet, hvad han forstår ved at moralisere: at fremstille en lyde med sin rette farve, dvs. at gøre det klart for publikum, at det er en sådan. Mere præcist siger han det i forberedelsen til *Moralske Tanker*: »Udi mine Helte-Historier (...) er et ærbart og alvorligt Morale. Udi mine Satyres er Salt og Peber, og alt hvad som bider men tilligemed læger. Mine Comoedier indeholde Skiemt, eller de Sandheder, som søges med Latter. Mine Latinske Epigrammata og Underjordiske Rejse ere fulde af moralske Paradoxa, *eftersom jeg der udi haver foretaget mig at bestride almindelige Vildfarelser, og at distingvere Dyders og Lyders Realitet fra deres Appearance.*« (X,57f, min kursivering)

Dette med paradokset som virkemiddel i moraliseringen vender Holberg ofte tilbage til, således i 3.Levnedsbrev, også her i omtalen af »Niels Klim«: »Hvad angaar Morallæren, som er Værkets vigtigste Sigte, saa er de fleste Persontyper, der optræder rundt om i den paradoksale; Dyder og Laster er af en saadan Art, at vi tit lader os narre af deres Ydre og tager Skyggen for Legemet. (...) Hensigten med næsten hele Værket er at angribe almindelige Misforstaaelser og at skelne tilsyneladende Dyder og Laster fra virkelige.« (XII,194f) Hvad det er for par af dyder og laster, der således lader sig forveksle, giver han en række eksempler på i *Moralske Tanker*, Libr.I,Epigr.82: »Gierrighed faaer saaledes ofte Navn af Oeconomic, Haardnakkethed bliver kaldet Bestandighed, Vrede Tapperhed, Rangsyge honete Ambition, Ødselhed Generositet, Falskhed Viisdom, Taabelighed Ærlighed, Tyrannic Rettens Haandhævelse, Bidskhed og den sorte Galde Nidkiærhed.« (MT75)

Vanskeligheden ved at skelne mellem – og sætte grænsen mellem – dyder og laster er indlysende: overgangen fra gerrighed til økonomi og fra ødselhed til generøsitet er både glidende og flydende. Den kan variere med tiden:

»Nej! man ej lever meer i vor Tiid efter Noder!
I rette Eder nu maa efter Landets Moder,
I Fingren stikke maa i Tiden, lugte til,
Hvad Tid I lever i, om I mig lyde vil.
Det, som i gammel Tid blev Priiset saasom Dyder,
Nu heeder i vor Tid og kaldet bliver Lyder.« (Peder Paars,II,185)

– Og den kan variere efter sted, land, folk: »Hvad i et Land heeder Gravitet, heeder udi et andet Hovmod. Hvad som her kaldes Fripostighed, kaldes der Frekthed, og hvad som paa et Sted fører Navn af Kydskhed, kaldes paa et andet u-rimelig Peenedhed.« (Moralske Tanker, Libr. II, Epigr. 84. X, 170)

Skal det nytte at moralisere, er det altså nødvendigt at gøre det på samtidens og landets præmisser, idet man tager udgangspunkt udi, hvad der i den aktuelle situation må betegnes som dyder og laster. »Jeg lagde frem for alt Vægt paa i disse nye Komedier at skildre nye Fejl, som andre Komedieforfattere ikke havde rørt ved, og som var typiske for Folk her til Lands.« skriver Holberg i det første levnedsbrev. (XII, 120)

C. Om dyders og lyders art

Det må være rimeligt at se nærmere på, hvilke fejl Holberg særligt lægger vægt på at skildre – hvilke fejl der er »typiske for Folk her til Lands«. I forlængelse af det ovenfor anførte sted fra forberedelsen til *Moralske Tanker* (X, 58) skriver han: »(...) Jeg holder for, at det fornemmeligen er en Philosophi Pligt at examinere antagne Meeninger, om de ere vel grundede eller ey. Thi at opkaage hvad som 100 gange tilforn er talet og omskrevet, er ikke at lære; men at declamere. At commentere over Ødselhed, Gierrighed og *andre bekiendte Lyder*, er ikke andet end Opmuntringer, som tilhøre Oratores og Prædikanter at gøre. Men at gøre Decouverter, at viise, hvorledes Skyggen tages for Legemet, og *hvorledes Lyder confunderes med Dyder*, det er ret at agere en Lærer, og at efterleve en Philosophi Pligt.« (mine kursiveringer)

Som det ses her, er der hos Holberg tale om lyder under 2 fremtrædelsesformer: for det første de »bekiendte Lyder«, som alle kan få øje på og – i teorien, i hvert fald – er enige om at fordømme: ud over egentligt kriminelle handlinger som tyveri, bedrageri og mord vel stort set at sammenfatte som 'de 7 dødssynder': hovmod, misundelse, vrede, dovenskab, gerrighed, frådseri og utugt. (Udtrykket 'de 7 dødssynder' er her anvendt i sin folkelige og ikke sin ortodokst romersk-katolske betydning.) Og for det andet lyderne, når de lader sig forveksle med dyder, i hvilken form de tydeligvis har Holbergs særlige interesse.

Lydens modsætning er jo dyden. Om den hedder det i *Moralske Tanker*, Libr. IV, Epigr. 168: »Af alle Dyder er Gudsfrygt den største; thi, ligesom Solen, naar den er udi sin rette Glands, fordunkler alle

Planeter og Stjerner, saa betager ogsaa den ægte Gudsfrygt alle andre Dyder deres Skin.« (X,260) (Man bemærker, at Holberg i det samme essay udraderer ethvert lighedstegn mellem gudsfrygt og teologi!) Heraf følger så to ting. For det første *pligten til at bruge fornuften*: »– thi GUD selv siger: I have seet og hørt, og ville dog ikke troe; og derved udtrykkelig givet tilkiende, at vi ikke alleene kand, men endog at vi bør bruge Sandserne, som Midler til at udlede Sandhed og at forkaste Løgn.« (ep.17,XI,37 – se evt. også Moralske Tanker Libr.II,Epigr.85, X,175ff) – At udsagnet i ep.17, der er et opgør med Bayle, til en vis grad modsiges i ep.229 og 232, har ingen betydning i denne sammenhæng. – Og for det andet *pligten til at følge naturens store lov*: »Christus den store og rette Lære-Mester blev af GUD skikket ned paa Jorden, for at drive paa de store Naturens Bud, som vare satte til Side, og haver viset, at ved det Ord Næste ikke maa forstaaes en Medborger alleene, men et hvert Menneske.« (ep.119,XI,109) »... dette store Naturens Bud: Quod tibi non vis fieri etc. Det er: Du maa ikke gjøre mod andre, hvad du vil andre skulle ikke gjøre mod dig.« (ep.144, XI,137) Dyden tager altså sit udgangspunkt i gudsfrygt og realiseres i praksis gennem fornuft og næstekærlighed.

Hvad Holberg primært interesserer sig for, er det område mellem de »bekjendte Lyder« og den rene dyd, hvor det kan være vanskeligt at skelne de to begreber fra hinanden. De første tager man som nævnt ikke fejl af; men »En hver god Ting, hvor god den end er, kand blive lasteværdig, naar den drives for vidt. Alle Dyder har deres Grændser, som ikke maa overtrædes.« (Libr.III,Epigr.142, X,247) »Det staar derfor fast, at alt hvad som er for meget, skader; thi all Dyd bestaar udi Mediocritet, og, saa snart den gaacr over de Grændser, bliver den metamorphosered til en Last. Den store Chinesiske Philosophus Confucius haver sammenskrevet et moralsk og politisk Systema, som han haver kaldet Medium Magnum, eller, *den store Middelvej*, hvorved han haver villet give tilkiende, at Middelvej er Grundvold til alle gode Ting, og den fornemste Regel, som Mennesket bør tage i Agt.« (Libr. III,Epigr.37, X,215)

Denne iagttagelse af dyden og dens metamorfose er det, Holberg hentyder til, når han skriver om at »bestride almindelige Vildfarelser, og at distingvere Dyders og Lyders Realitet fra deres Apparance.« Og hermed står vi med 4 overordnede kategorier: 'rigtig' synd, 'rigtig' dyd, synd i form af overspillet, metamorfoseret dyd – Holberg bruger udtrykket 'exces' – samt mediocritet, forstået som den 'fornuftige' måde

at være dydig på og dermed som den 'rigtige' dyds praktiske realisering.

III »Den ellefte Junii«

A. *Intrigen*

Den letsindige fallent og – efter navnet at dømme – adelsmand Skyldenborg frygter terminen den 11. juni. Han kan ikke betale renter og afdrag på sine lån, og han kan ikke låne flere penge til formålet. Hans kreditor, forpagteren Studenstrup, nærmer sig byen (dog i skikkelse af sin søn), og da han er kendt som en ubarmhertig pengepuger og ågerkarl, stiger nervøsiteten. Men Skyldenborgs lige så samvittighedsløse og væsentlig mere durkdrevne lakaj, Henrich, tager affære. Han fedter sig ind hos Studenstrup under dække af at være en fætter, indlogerer ham på et bordel, lusker gældsbeviset af ham (med pant i Københavns rådhus!) og klæder ham, assisteret af bordelværtten Jacob og luderen Lucretia, i ordets bogstavelige forstand af til den bare skjorte.

Handlingen lader sig umiddelbart strukturere i den holbergske komedies sædvanlige 4 led – de 3 led, enhver komedie ifølge Holberg selv skal bestå af for overhovedet at være en komedie, samt moralen:

- 1) 'protasis' eller forudsætning: Skyldenborg har et problem: han ønsker at leve sorgløst, men er stærkt forgældet.
- 2) 'epitasis' eller udvikling: Henrich opspinder en intrige med det formål at afhjælpe sin herres problem ved at befri ham for gælden og skaffe ny kapital.
- 3) 'catastrophe' eller gennemførelse: intrigen lykkes, og et offer efterlades.
- 4) morale: her: død over ågerkarlene (endda i ordets bogstaveligste forstand!)

(Jeg vil foretrække at bruge betegnelserne forudsætning, udvikling og gennemførelse for de 3 første led, da de er lige så præcise som og væsentlig lettere forståelige og dermed håndterlige end de gamle udtryk, vel vidende, at jeg udsætter mig for mishagsyttringer de profundis for utidig Sprog-Reensning ...)

OBS: I gennemgangen af komedien refererer romertal til akt og arabertal til scene; referencer til sidetal er udtrykkeligt markeret.

Forudsætningen

Skyldenborg har som sagt et problem: en betydelig gæld til en jysk

forpagter samt en absolut manglende evne til at svare renter og afdrag. Det er ikke noget nyt problem, han har i flere år haft vanskeligt ved at betale til terminen, men nu er det altså helt ude med ham. (III,6) Han forsøger til sidste øjeblik at rejse penge, men forgæves. (I,4-5, III,3) Problemet er uden tvivl opstået som følge af et stadigt og systematisk overforbrug i forhold til hans indtægter, som antydet i almindelighed i samtalen mellem de trede propritariere i I,1. Sammenhængende hermed er problemet efter Skyldenborgs mening ikke så meget den manglende mulighed for en tilbagebetaling – altså at skaffe sig af med gælden på 'normal', ærlig vis – som den manglende mulighed for at unddrage sig tilbagebetalingen på en eller anden måde, evt. ved at luske en anden til at overtage den. (I,2-6) »Det har været en Canaille, Henrich, der først har fundet paa, at man skulle betale Gield; jeg seer ingen Billighed deri. (...) Uden saa er, at man kan betale.« (I,6) – Og det kan man aldrig.

Udviklingen

Udviklingen begynder med Henrichs løfte om at skabe den udvej, hans herre ikke kan se, i I.6. »Men der seer jeg Verten i Paradiis komme meget apropos; nu kand her spilles en fuldkommen Comoedie, hvortil fordres en forgieltet Herre, en skalkagtig Tienere, en Fremmed, som skal optrækkes, og en saadan vel meritered Vert.«

Da forudsætningens problem er dobbelt: såvel en på langt sigt tyngende gældsætning som en akut likviditetskrise, må projektet tage højde for dette. Gælden skal bringes ud af verden, og Studenstrup skal plattes for så mange kontanter som muligt. Intrigen udvikles derfor i to principielt uafhængige retninger, der dog begge forudsætter, at Studenstrup kommer i Henrichs magt; dels skal Studenstrup (vigtigst for Skyldenborg) fravristes fordringen på denne, og dels skal han (vigtigst for handlingen og den teatraliske effekt) ydmyges personligt ved at blive plukket til skindet i en langtrukken og pinefuld proces. Og intrigen gennemføres som en egentlig komedie i komedien med Henrich som instruktør og i rollen som fætter, bordelværten og luderen i rollerne som ægtepar – svoger og svigerinde til 'fætter Niels' og til Studenstrup (II,1-2) –, svindleren Trækholdt (navnet af hans funktion som den, der skal optrække, dvs. narre, Studenstrup) i rollen som stenrig bankier, og Skyldenborg og Studenstrup i rollerne som sig selv, kun med bevidsthedsniveaut til forskel. Komediepræget understreges løbende, således fx af Lucretia i V,4: »Giorde jeg ikke min Role vel?«

Gennemførelsen

Intrigens gennemførelse tager sin begyndelse med Henrichs indfangning af Studenstrup i den meget effektfulde scene II,1 og den derpå følgende indføring i det billige og rolige »Vertshuus« Vester Paradis. Studenstrup gøres først opmærksom på 'svigerindens' skønhed og (indirekte, ved oplysningen om 'svogerens' rasende jalousi) på muligheden af at »spøge lidt Korn med hende« (II,2), hvorpå han podes med den idé, at det vil være meget mere fornuftigt at lade Skyldenborgs gæld transportere over på den umådeligt rige og helt sikre bankier Lars Andersen (som altså så skal betale afdrag *og renter*) end bare at kræve Skyldenborg for hele kapitalen på grund af de misligholdte betalinger, hvad der ellers er Studenstrups agt. (II,5) Ja, Henrich får endda praktisk Studenstrup den idé på, at det er hans fars ønske! (III,6)

Studenstrup slæbes derpå først (mellem II og III) hen for at se 'Lars Andersens gård', som han skal have pant i, og derefter på Børsen, hvor 'Lars Andersen' med stort besvær overtales til at gå ind på handelen, der så foregår mellem III og IV. Selve handelen er der jo ikke megen scenisk effekt i, og den skubbes til side til fordel for anden del af intrigen, ydmygelsen af Studenstrup.

Lucretia drejer hovedet om på manden, hvad der ikke er noget problem for hende som professionel udøver af kunsten, så meget mindre som han i forvejen er 'optændt af brynde'. Hun lokker ham i enrum, den 'rasende ægtemand' braser ind med et par vidner, der tilkaldes 'procurator', Studenstrup blankes af for kontanter og sølvknapper som betaling til Jacob for at lade sagen falde, og han 'hjælpes' ud af byen i sikkerhed for den 'rasende' Jacob, alt sammen under en sand sammenhobning af gags. Premierepublikummet må have været knust af grin!

Offeret efterlades, blanket af for guld og ære som det hører sig til – i »Den ellefte Junii« i bevidsthed om sin skæbne, i modsætning til fx »Jean de France«, hvad der åbner for den sandsynlighed, at han går ret ud af komedien for at hænge sig. Og ikke et øje er tørt – af grin.

Moralen

Som oftest kan man i en Holberg-komedie lede efter en 'officiel' udlægning af komediens morale på side sidst: i en almindelig, men autoritativ replik eller – som her – i en egentlig morale, ofte 'ad spectatores'. Og her siges det jo ganske klart: gid alle ågerkarle må gøre som Studen-

strup, gå ud at hænge sig. Moralen understøttes godt af karakteristikken af Studenstup; der er ingen, der græder over, at den plattenslager, der bruger falske mønter og sværger falsk for retten (II,5) og er blevet rig (eller rettere: hvis far er blevet rig – men de skildres som to alen af et dårligt stykke) ved misbrug af retssystemet (IV,6), og som oven i købet efterstræber sin svogers hustru, bliver intrigens offer. En helt igennem usympatisk skikkelse. Og moralen styrkes yderligere ved passagen III,1-2, hvor det konstateres, at det er endnu værre at handle med kristne jøder end med jødiske. Eller, som Holberg skriver det i *Moralske Tanker. Libr.I,Epigr.117*: »At udlaane Penge til nødtørftige Folk er en god Gierning, naar man gjør det for intet; betinger man sig tjeneste derfor, saa bliver det til et Kiøbmandskab, og fordrer man store Renter, saa bliver det til et Aager.« (MT 149)

På den anden side er der noget, der ikke stemmer. De trende proprietærier i I,1, giver en overordentlig hvas kritik af den verden og den livsstil, der er Skyldenborgs: » – disse Folk er ligesom Snee-Moes (dessert, mest bestående af flødeskum), de siunes at være noget, men naar man ret examinerer dem, bliver de til slet intet.« Og det er jo fuldkommen korrekt. Skyldenborg med gallonerede klæder og tjener i smukt liberi er en simpel fallent. Med dette fortegn for komedien og dens tilsyneladende morale vendes der op og ned på tingene; den instans, der i slutningen udsiger moralen, er der fra komediens start taget afstand fra, hvorved moralen umiddelbart synes at blive reduceret til: dette er en amoralsk historie – den kloge svindler narrer den dumme ditto. Vi kan ikke rigtig komme af med de fine etiske kategorier: dyd, mediocritet, exces; kun synden er der plads til, den rene, skinbarlige synd, og den florerer hele historien rundt – i bogstaveligste forstand, for så vidt som scenen i en stor del af komedien er et bordel. Og dermed svarer »Den ellefte Junii« ikke til de forventninger, vi efter sidste afsnits gennemgang af Holbergs teatersyn mener at kunne nære til en af hans komedier.

Holberg synes selv at bekræfte denne opfattelse. I første levnedsbrev 'anmelder' han de af komedierne, der på det tidspunkt var trykt og udgivet, hvilket vil sige de første 15. »Den ellefte Junii«, der er nummer 6 i rækken, får (efter et kort referat) disse ord med på vejen: »Komedien er meget sjov, men den er skrevet for Galleriet. Af og til bliver jeg jo nødt til at holde mine Lyster i Ave og sætte den Madding paa Krogen, som jeg ved vil tiltrække det Publikum, der

sidder i Teatrene
 og klapper begejstret i Hænderne
 hver gang Skuespillerne
 og – inderne gaar paa Enderne.« (XII,123)

Nødvendigheden af at skrive et sådant indholdsløst lystspil kan dog være vanskelig for læseren at indse, når han netop har læst om, hvor stor lykke de 5 første komedier havde gjort. Og når Holberg så desuden i ep.506a, efter at have opremset de af sine komedier, han anser for at være karakterkomedier (hvormed han mener komedier, der sætter focus på en bestemt last, og hvis 'Character' han selv har fundet på), skriver, at »de andre Skuespil, som ere kun lystige Historier, ere dog fulde af Critique og Morale.« (Epistler V,168) – og deriblandt er »Den ellefte Junii« –, så må der alligevel være rimelighed i at undersøge den nærmere.

B. Dialogen

Når man som Holberg på den ene side med sin teaterproduktion ønsker at belære og fornøje (i nævnte rækkefølge) og på den anden, som nævnt i det allerede anførte citat fra ep.190, anser publikums dom for at være vigtigere end de litterært skolede anmelderes, ligger det lige for at betragte forholdet mellem forfatter og publikum som en indirekte dialog, hvor skuespillerne giver forfatterens replikker form. Når Holberg i fortalen til epistlerne skriver: »... saa at der fattes ikkun at udføre moralske Tanker ved Samtaler, hvilket dog ogsaa kand siges at være skeed ved mine Skue-Spil, som bestaar udi Dialoger ...« (XI,20), mener han ganske vist uden tvivl dialoger, modsætninger mellem komediernes figurer og deres holdninger; men også den dialog, der består i på den ene side monologer/replikker 'ad spectatores' og på den anden »Tilskuernes Applaus«, hører hjemme i denne sammenhæng i den forstand, at frembringelsen af den sidste er en forudsætning for publikums moralske udbytte af den første.

Når Holberg benytter udtrykket 'moralisk dialog', er det vigtigt at indse den sammenhæng, han som klassisk skolet humanist gør det i. Den moralske dialog, anskuet som pædagogisk fremgangsmåde, er kendt i den klassiske filosofi siden Sokrates (se fx ep.58, Epistler I,247ff), videreudvikles som litterær genre af bl.a. Seneca og dyrkes udbredt i den religiøse og filosofiske litteratur op gennem senantikken og middelalderen. At Holberg vedkender sig denne tradition, der når

ham og den samtidige europæiske humanisme gennem Erasmus af Rotterdam, fremgår klart af ep.157 (Epistler II,245ff) om de nyere ironiske moralister. (Netop ironien er jo det element i dialogen, der tjener til at retlede den anden, dialogens pædagogiske element – se ep.58.)

Bruges en dialog som pædagogisk virkemiddel over for andre end samtalepartneren, er det indlysende, at der må skabes en mulighed for publikum (læsende eller i teatret) for at identificere sig med dialogens parter. Identifikationen er en forudsætning for den indlevelse i komedien, der gør den til mere end underholdning. Et forsøg på at spore den af Holberg ikke nærmere definerede »Critique og Morale« i »Den ellefte Junii« må altså tage udgangspunkt i en nærmere undersøgelse af, hvilke personer (og dermed hvilke holdninger) publikum bringes til at identificere sig med, og hvordan. Svaret på spørgsmålet 'hvorfor' vil derefter kunne udledes og vil rumme komediens kritik og morale.

Identifikationen

En teatralisk effekt, der sigter på at etablere en identifikation mellem publikum og en person/persongruppe i komedien, er naturligvis den direkte henvendelse, monologen eller replikken ad spectatores. En sådan monolog, primært sigtende til at skabe identifikation, findes meget hyppigt i begyndelsen af Holbergs komedier; således i »Den politiske Kandstøber« I,3, »Den Vægelsinded« I,5, »Jeppc paa Bierget« I,1 eller I,3 (essensen af uoverensstemmelserne om den rette forståelse af denne komedie!), »Barselstuen« I,1 osv. I »Den ellefte Junii« findes den derimod ikke. I det hele taget bliver der i denne komedie ved første øjekast overhovedet intet sagt direkte til publikum; om så det er den afsluttende morale, er den henvendt til bordelværten Jacob.

– Og netop dette sidste får os til at se på komediens replikker én gang til. Er end ikke 'ad-spectatores-morale' henvendt til publikum, men til en anden rolle, kan vi måske finde flere skjulte 'ad-spectatores-replikker'. Ja, netop; der er en lang række replikker omkring komedien i komedien – vi kan kalde dem regie-replikker –, der har denne funktion. Først og fremmest (men ikke kun) Henrichs instruktør-replikker, fx: »Nu kand her spilles en fuldkommen Comoedic, hvortil fordres en forgieldet Herre, en skalkagtig Tienere, en Fremmed, som skal optrækkes, og en saadan vel meritered Vert.« (I,6) »Jeg maa hen at tage en sort Kiøle paa mig, saasom jeg skal agere Student.« (I,7) »Det gaaer an, ja det gaaer rigtig an; jeg kunne aldrig træffe beqvemmere Karl at excercere mig paa.(osv.)«(II,3) »Alting gaaer, som vi vil

have det: een af Mammesellerne er min Kone, og spiller sin Person, saa det er en Lyst at see hende.(osv.)«(IV,3) »Giorde jeg ikke min Role vel?«(V,4) Samt endelig moralen, fremsagt af den igen lakaj-klædte Henrich.(V,12) Alle sammen replikker, der har som formål at holde publikum medvidende om – og dermed medskyldige i – den komedie, der bliver spillet i komedien.

Der er altså alligevel ingen tvivl om, at den tilsigtede identifikation er med 'Skyldenborg & Co.' i almindelighed og instruktøren Henrich i særdeleshed. Men dermed er vi tilbage ved problemstillingen fra den første gennemgang af komedien, at den instans, der i slutningen bliver sat til at udsige moralen, er undsagt fra begyndelsen. Det lader vi ligge lidt.

To af en slags

I enhver dialog er der to parter. Foretager vi ud fra denne kendsgerning en dialogisering af komedien – dvs. inddeler dens personer i modsætningspar og lader dem belyse hinanden –, får vi en mulighed for at trænge noget dybere ind i dem. Komediens mest oplagte modsætningspar er Skyldenborg og Studenstrup, så vi begynder med dem.

Skyldenborg og Studenstrup. Skyldenborg er den elegante, smukt klædte, (lav)adelige levemand, der forbruger mere, end han tjener (hvis han overhovedet tjener noget?). Han kan overhovedet ikke holde på pengene. Som følge heraf er han stærkt forgældet og frygter gælds-fængslet så meget, at han taler om at hænge sig, da kreditoren nærmer sig. Studenstrup, derimod, er alt andet end elegant: han er i påklædning og opførsel lige til Frilandsmuseet. Til gengæld er han en pengepu-ger, der tjener langt mere, end han bruger. Han holder kun alt for godt på pengene, – vil fx ikke give sølle 4 mark for Peder Paarses Krønnike, som han ellers nok gad eje! Han har altså ingen grund til at frygte retssystemet, tvært imod: han (: hans far, men det går som nævnt ud på ét) bruger det til processer og kilde til yderligere rigdom. Ikke desto mindre: hvor Skyldenborg indleder komedien med at tale om at hænge sig, der slutter Studenstrup den (sandsynligvis) med at gøre det.

Men der er også lighedstegn mellem de to: de nærer begge 'den honete Ambition', trangen til at se ud af mere, end de er. Monsieur von Skyldenborg har ingen penge i sin pung; til gengæld har han en tom pung bag i nakken, elegante klæder, kårde ved siden og lakaj. – Og så taler han fransk. Studenstrup har til gengæld penge nok, fedtet sammen ved processer, åger, småsvindel og arv. Men altså – som for Skyl-

denborgs vedkommende, blot med bedre resultat – *ikke* ved arbejde. Og med pengene er ambitionerne kommet, familien har antaget navnet Studenstrup, *von* Studenstrup har endda været på tale! En spanskrørstok vil han nok have, hvis han kan få den foræret. – Og så taler han jysk.

Henrich og Studenstrup. Henrich er en rigtig bedrager. Ifølge Jacob er han uægte søn af en luder og en falskspiller, »han selv horer, drikker, dobler, bander, bedrager; men i det øvrige har mange store Dyder ...« (I,7) Han er snedig, han er bevidst i forhold til begivenhederne, lader sig ikke dirigere med, men optræder styrende. Endeligt er han afslappet og overlegen i forhold til det seksuelle, han kender Lucretias takst og ved, at hun er pengene værd. (V.10) Studenstrup er derimod en stuedum, ægtefødt søn af en nogenlunde lovlydig ågerkarl og hans ægteviede hustru. Han er totalt ubevidst om, hvad der foregår rundt om ham, og lader sig derfor blindt styre ud i katastrofen. Medvirkende hertil er hans dyriske, indeklemte liderlighed. Han kunne aldrig finde på at lægge 28 skilling på Lucretias natbord – og hun lige så lidt på at yde ham sympatirabat.

Også Henrich og Studenstrup har imidlertid dybereliggende fælles træk: de er svindlere og bedragerer. Der er forskel i format, bevares – Henrichs allround-begavelse fremgår af Jacobs beskrivelse og Studenstrups smånussede fiflerier af nummeret med den falske mønt og de falske eder (II,5) –, men svindlere er de begge to.

Studenstrup og de trede proprietærier. I første omgang ser dette egentlig ikke ud til at være et modsætningspar. Alle er velhavende jyder, der har penge udestående hos københavnske levemænd, de er i byen til terminen for at hente deres afdrag og renter, de er afvisende over for mode, overforbrug og alt, hvad vi i øvrigt kan sammenfatte under betegnelsen 'repræsentativ offentlighed' – specielt for så vidt som det ikke grunder sig i en solid økonomi. Og det gør det ikke.

Men modsætningerne er der: hvor Studenstrup er en lille fedtet gni'er og ågerkarl (om end han anerkendes som rig af proprietærierne), er disse producenter. Hvor Studenstrup glø' måbende og bondsk på storbylivet, har de tre andre overblik nok til at formulere en skarp, præcis og dækkende kritik. Hvor Studenstrup dukker op i staden, klædt som sin oldefars genfærd, er de tre da i det mindste i Strymper – nok landlige, men ikke latterlige. Og hvor Studenstrup er en gemen svindler og småkriminell, er de tre mere overlegne i deres handel; godt nok snød Adrian van Enckhuyzen en af dem sidste år, men året før havde

han jo selv snydt Adrian ... (Jeg forestiller mig de tre talende, hvad vi i dag ville kalde 'midtjysk bilsælgerdialekt'!)

Skyldenborg og de trende proprietarier. Ser vi nu på forholdet mellem disse personer for at nå hele raden rundt, opdager vi, at der her hverken er tilsyneladende eller faktisk lighed, modsætningen er både synlig og reel. Vi har her den fransktalende, elegante, forfinede forbruger, der nyder uden at yde og endda kræver respekt for sit navn, over for de jysk- og hollandsktalende producenter og handelsmænd, solide, jordbundne og skarpsindige. Den rendyrkede dagdriver, der er så uarbejdsdygtig, at han ikke engang kan practicere sig ud af de vanskeligheder, hans eget overforbrug har bragt ham i, over for den absolutte modsætning, selvejerbonden, der er så overlegen i forhold til sin produktion og sin formue, at han kan snyde i handel det ene år og lade sig snyde det næste og alligevel tale med respekt om sin modpart.

Henrich og Niels Christensen. Modsætningsparret 'den ægte og den falske student' ligger lige for, men er ved nærmere eftersyn uinteressant. Man kunne mene, at den førstnævnte er loyal mod sin herre, hvorimod den sidstnævnte er illoyal mod sin slægtning. Til gengæld har de vel under alle omstændigheder en vis råhed mod (nogle) andre mennesker til fælles. Holberg mener naturligvis selv, at Henrich i sin loyalitet går for vidt, når han lader den føre til sådanne skarnsstreger (Moralske Tanker, Libr.III,Epigr.142, X,244ff – se dog nedenfor); men han kan ingen som helst forhåbninger have om at få det budskab til at gå hjem hos sit publikum. Og hvad kritikken mod Niels Christensen for manglende familiefølelse angår, så afviser Holberg en lignende beskyldning mod sig selv i cp.119 (XI,106ff) med vistnok den elendigste bortforklaring i det samlede forfatterskab: man behøver ikke at være særligt kærlig mod sin familie – man skal jo elske *alle* mennesker! Dertil kommer, at dette modsætningspar under alle omstændigheder ligger fjernt fra, hvad vi nu kan bestemme som komediens Critique og Morale.

Critique og Morale.

»Den ellefte Junii« er naturligvis ikke, som fx »Den politiske Kandstøber«, en karakterkomedie, der koncentrerer sig om at latterliggøre en bestemt last. Så havde vi ikke været i tvivl om, hvad den handler om. Den kritik og morale, den rummer, kan altså forventes at være afsvækket eller rettet i flere retninger, eventuelt uafhængigt af hinanden. Forrige afsnits parvise gennemgang af komediens holdningsbærende personer gør det nu muligt for os at vurdere disse personer

nøjere, en ad gangen, for at vurdere, hvem der udsættes for kritik.

Skyldenborg er helt klart vejjet og fundet for let. Han er en »petit-Maitre«, en samfundsmæssig nasseprins af værste skuffe; han end ikke drømmer om at prøve at opfylde sine forpligtelser, han ønsker bare at løbe fra dem, og end ikke det kan han uden at søge hjælp hos samfundets bærmø. – En adelsmand, oh, hvor pinligt! (Universitetsprofessoren af borgerlig herkomst og hans borgerlige publikum morer sig fremragende.) Skyldenborgs type er beskrevet udførligt i en af Holbergs giftigste epistler, 312. (Epistler IV,28ff)

Studenstrup er der ikke mere ved. Han er i samme grad som Skyldenborg en nasseprins, han producerer intet, men rager bare til sig med åger og svindel. Måske er han endda værre end Skyldenborg; for hvor dennes penge (og mere til) hurtigt kommer i cirkulation igen, bliver Studenstrups holdt i et snævert udlånskredsløb, der alene tjener til at puge mere sammen: kistebunden er målet. I Natur- og Folkeretten citerer Holberg fra Danske Lov, lib.5,cap.14,art.5: »Til Rente Af Penge og Korn eller andet maa ey høyere tages end 6 af 100 Aarligen.« (I,215) Der er altså ingen tvivl om, at rentesatser omkring de 12 %, som nævnes flere gange, er kløkkeren åger. »Haanden faaer aldrig nok, førend Munden fyldes med Jord.« skriver Holberg blandt andet om Studenstrups type i Moralske Tanker, Libr.I,Epigr.I.(MT 25ff)

Henrich er vanskeligere at placere. På den ene side er han jo en bedrager og som sådan hjemfalden til dadel. På den anden side: selv om forholdet mellem Henrich og Skyldenborg synes kammeratligt, er der jo alligevel tale om et herre-tjener-forhold; distinktionen mellem venskab og sammenrottelse i Libr.III,Epigr.142 (X 244ff) er derfor alligevel næppe relevant. Man kunne hævde, at Henrich ville kunne klare sig uden Skyldenborg, men ikke omvendt, og at hans hjælp til denne derfor alligevel er et udtryk for sammenrottelse; men det er for subtilt. I en Holberg-komedie er en herre herre og en tjener tjener. Dertil kommer, at da publikumsidentifikationen primært er knyttet til Henrichs person, er det nødvendigt, at han er en positiv figur, hvis det skal have mening at tale om Critique og Morale i komedien. Bortdømmer vi Henrich, bortfalder følgelig også kritikken af Skyldenborg og Studenstrup! (Moralsk set gælder det argument selvfølgelig ad Wandsbek til; men i teaterteorien må det tillægges en vis vægt.) – Og endelig: er Henrich ikke rent faktisk lige præcis så hæderlig og loyal, som vi har ret til at forvente det af en person med hans baggrund? »Han selv horer, drikker, dobler, bander, bedrager; men i det øvrige har mange store Dyder.«

Og endelig er der så de trende propritariere: Producenter og rigtige handelsmænd, erfarne og solide – og lidt tunge i det, bevares, men dog i Strymper. I besiddelse af betydeligt overblik og en sund kritisk sans, der sætter dem i stand til at gennemskue de tomme punge i byboernes nakker og de numre, lakajerne er dresseret til at udføre. Tilmed er de absolut ikke uden lune. Skyldenborg kan i hvert fald roligt tage ud at sejle. For »den drukner ey som henges skal!«(I,2) I denne situation godt nok rettet mod Skyldenborg; men hvorfor skulle egentlig også Studenstrup drukne? ... At opvurderingen af de tre er reel og at deres dom over komediens øvrige personer følgelig må stå til troendes, fremgår af utallige steder hos Holberg, fx rangforordningen i Potu (Niels Klim, IX,84), Moralske Tanker Libr.I,Epigr.164 (X 126ff), ep. 22 (Epistler I,98ff), ep.49 (XI 65ff) osv. osv. Her er et citat fra ep.200 (Epistler III,55): »– da en Bonde derimod efter Ordets egentlige Bemerkelse er en Jord-Drot eller Proprietarius, som eier og besidder Landgods. Saadanne have stedse udi gamle Dage været holdne for de fornemmeste Borgere og Lemmer udi et Societet; og det ikke uden Aarsag, efterdi det er af Jorden, som de besidde, en Stat fornemmeligen vedligeholdes.«

Herefter kan vi uddrage komediens Critique og Morale: moralen i komediens slutning står trods alt fast, men suppleres af en kritik af Skyldenborg og hans lige: de samfundssnyltende petit-Maitres, der er så forargelige, at det gode danske sprog intet dækkende begreb har! (ep.283, Epistler III,326ff) – Disse karle, der dækker deres overforbrug gennem uhæmmet låntagning og/eller rent nasseri.

Dermed kan komedien ses som en generel kritik af pengeudlånssystemet, for så vidt dette drives ud i exces (dvs. på den ene side åger og sammenpugning, på den anden side lån til overforbrug) i stedet for at udøves købmandsmæssigt fornuftigt (dvs. til lovlig rente (om end til højeste lovlige rente! Holberg var ofte selv i den situation at skulle låne penge ud. Se ep.529, Epistler V,257ff) og til fornuftige formål).

Kort sagt: »Jeg raader til at lade Penge roullere. Mit Morale sigter alleene til at vise den rette Brug deraf ...«(ep.176,X,152)

IV Holbergs Menneske- og samfundssyn

A. Antropologien.

I fortalen til »Naturens og Folke-Rettens Kundskab« (I,51ff) bekender

Holberg sig til moralfilosofien og gør rede for den påvirkningslinje, han vedkender sig: fra moralfilosofiens grundlægger, Sokrates, over Cicero og Seneca til Melanchton, der genoplivede moralfilosofien efter den romersk-katolske, skolastiske 'istid', og derfra til Hugo Grotius, der »med Billighed holdes for den første, der haver givet os et ret Systema over den Naturlige Ret«(1,56); fra Grotius videre over Thomas Hobbes, hvis skrifter »af de fleste holdes for u-gudelige og vanskabte« og »synes at ville kuldaste baade Religion og Regjering« (1,57) til Samuel Pufendorf, hvis »Systema endnu holdes for det fuldkomneste og beste«(1,58), og hvis omfangsrige »De jura naturæ et gentium« (Lund 1672 m.fl.) Holbergs »Naturens og Folke-Rettens Kundskab« kan siges at være en kortfattet og populariserende fordanskning af.

Man må betragte trekløveret Grotius, Hobbes og Pufendorf lidt nærmere for at kunne forstå Holbergs forudsætninger. Grotius var humanistisk optimist; han tillagde derfor mennesket en fornuft, en fri vilje (i modsætning til den ortodokse lutherdom) og desuden en naturlig drift til at søge sammen i samfund, betragtede det som et 'zoon politicon', et socialt væsen. Hobbes derimod var pessimist og betragtede mennesket som principielt anarkistisk – som en ulv mod andre: 'homo homini lupus'. Ifølge denne tankegang er det frygt for overgreb snarere end samfundsinstinkt, der får mennesker til at søge sammen. Pufendorf, endelig, byggede i det store og hele sit Systema på Grotius'; men menneskesynet, antropologien, tog han fra Hobbes: grundlæggende er mennesket ondt, og kun frygten for andre får det til at danne fællesskaber.

Holberg tager som nævnt sit udgangspunkt hos Pufendorf. Følgelig begrundet han »Stædernes indvortes Dannelse« med behovet for fælles sikkerhed: »Saasom, for at skaffe sig Sikkerhed imod andre Menneskers Ondskab, intet bedre kand optænkes, end at enhver forsyner sig med saadan Hielp, hvorved onde Mennesker kand afskrekkes fra at anfælde nogen;«(2.Bog,Cap.5,I 285ff) Ikke desto mindre – og tilsyneladende noget paradoksalt – indleder han værkets første kapitel, »Om Menneskets Gierning«, med følgende bekendelse til Grotius' standpunkt: »Menneskets Herlighed frem for de umælende Bester kand fornemmelig ses deraf, at det er begavet med en fornuftig Siæl, hvorudi er et herligt Lys til at kiende og dømme udi en Ting, og en særdeles Bevægelse at antage og forkaste den samme.«(1,59) Videre hedder det: »Fremdeles, saasom Forstanden ligesom bærer et Lys for vore Gierninger, saa at vi uden samme ikke kand andet end fare vild, saa

maa man forvist slutte, at derudi er en naturlig Rethed, det er, at den ret kand begribe og dømme hvad som Ondt og Godt er, *i fald den ikke besynderlig bliver fordervet af en ond Optugtelse eller Vane;*« (I,60 – min kursivering) Og et par linier længere nede: »Hvorledes Vane og ond Optugtelse kand forderve Forstanden, haves Exempler ikke alleene udi een og anden cœnlig Person, men udi heele Nationer tillige.« Ja, mon ikke!

Holbergs antropologi kan følgelig sammenfattes som en slags både- og i forholdet mellem Hobbes og Grotius: mennesket er grundlæggende og oprindeligt godt og følgelig i besiddelse af såvel en naturlig samfundsdrift som en fri vilje. (Hvis det ikke havde en fri vilje, ville det ikke være i stand til at være godt – se om Villien, I,64f) Men vane og ond optugtelse har fordærvet forstanden og slavebundet den frie vilje, således at mennesket som regel fremstår som værende overvejende ondt og følgelig også tilskyndet negativt til statsdannelse, hvorfor denne får en langt fastere struktur og derfor hæmmer den enkeltes frihed langt mere, end man ellers skulle have anset det ønskeligt og nødvendigt. (2.Bog.Cap.4, I 283ff)

Det er blevet hævdet, at Holbergs stillingtagen i spørgsmålet om mennesket som godt eller ondt skal have ændret sig fra det første mod det sidste i forfatterskabets forløb – dvs. fra Natur- og Folkeretten til de sene, essayistiske skrifter. Jeg finder det vanskeligt at give belæg for denne påstand; Holberg er som nævnt trods sit principielt grotiuske syn på mennesket som fundamentalt godt meget pufendorfsk i sit syn på, hvad der har drevet det til at »indstifte Stæder«. Allerede i Natur- og Folkeretten er han altså bevidst om, at uanset hvor godt mennesket er, oprindeligt og inderst inde, så er det i sin aktuelle, praktiske fremtoning en ondsindet størrelse. Dertil kommer, at den udvikling i terminologien, man kan spore fra Natur- og Folkerettens 'samfund, menneske, arbejde' til de senere værkers 'stat, borger, embede' under alle omstændigheder ville være betinget af det tidlige værks overordnede og principielle betragtning af den menneskelige socialiseringsproces og dennes styringsmekanismer, og epistlernes og de moralske tankers meget jordnære, subjektive og anekdotiske iagttagelser. Selv de historiske værker er i deres natur mere konkrete end det juridiske.

(Jeg er opmærksom på det problem, der ligger i, at jeg refererer til den sidste af Holbergs gennemsete og rettede udgave i stedet for til førsteudgaven. En kontrollæsning synes dog at bekræfte udgiverens, Billeskov Jansens, påstand om, at Holberg kun har foretaget en udvi-

delse af værket, ikke en holdningsmæssig revision.)

Holbergs syn på selve statens dannelse (den dobbelte pagt m.v.) og de forskellige måder at forme staten på er dels interessant som sådant, dels væsentligt for en forståelse af hans forhold til den enevældige styreform. Da det imidlertid ikke lader sig gennemgå kort og er af mindre betydning i forbindelse med en analyse af »Den ellefte Junii«, vil jeg her indskrænke mig til at henvise til Natur- og Folkerettens 2.Bog, Cap.4-9 (I,283-314).

Ser vi én gang til på persongalleriet i »Den ellefte Junii«, er menneskets medfødte godhed og samfundssind jo ikke det, der først springer i øjnene. Grådighed, ødselhed, hovmod, misundelse, vrede, utugt og dovenskab, – de er der alle sammen, dødssynderne, og mere til: løgn, bedrageri, vold og ønsker om næstens død. Netop en komedie som denne (i modsætning til fx »Den politiske Kandstøber« eller »Jean de France«, hvor de, der 'vinder', i hvert fald overfladisk set er 'gode') kan nok give næring til en opfattelse af Holbergs antropologi som værende pessimistisk. Vi andre har i hvert fald brug for en stærk stat til at beskytte os mod den horde!

På den anden side: er mennesket inderst inde og oprindeligt ondt, ville der jo ingen mening være i at moralisere, at prøve at retlede det og få det på bedre tanker. Og den anden vej rundt: var mennesket virkeligt godt, havde det ikke behov for morale og belæring – og ville derfor ikke kunne kende sig selv i komediens figurer og more sig over dem; der ville ikke være nogen identifikation mulig.

Komediens Critique og Morale – og dermed hele Holbergs livslange morale-projekt, hans »Forsæt at moralisere paa alle brugelige Maader«, kan dermed kobles direkte sammen med det menneske- og samfundssyn, der fremlægges i Natur- og Folkeretten: det er *nødvendigt* at kritisere og moralisere; men det kan også *nytte*.

B. En merkantilistisk komedie?

»Den ellefte Junii« handler, som jeg viste det i afsnit III, om forholdet til penge. Jeg vil her til sidst se lidt nærmere på, hvad mediocritet og excès er udi pengesager og dermed forsøge at bestemme Holbergs nationaløkonomiske ståsted.

Holberg skriver, som allerede citeret, i Moralske Tanker: »Mit Morale gaaer fornemmeligen ud paa at vise de Vildfarelser, som dagligen begaas blandt Mennesker, (...) Gierrighed faacr saaledes ofte Navn af Oeconomie, (...) Ødselhed Generositet ...« Og i ep.176: »Jeg raader

til at lade Penge roullere. Mit Morale sigter alleene til at vise den rette Brug deraf.« Dette ligger smukt i tråd med de holdninger, der kommer til syne i komedien: Skyldenborg driver unægteligt det at lade penge roullere ud i excessen – så meget mere, som forbruget står i et voldsomt misforhold til indtægt og formue. Studenstrup, derimod, driver økonomien ud i excessen, forvandler den til åger og pengepugeri. I stedet for at sætte pengene i handel eller produktion, har han sat dem i pantelåneri og skraber derved endnu flere penge sammen fra »fattige Folk, som trænge i en Hast«. De trende proprietarier, endelig, låner godt nok også penge ud mod renter (det gjorde Holberg som nævnt også selv); men de har deres hovederhverv ved produktionen, ved opdræt af stude, der eksporteres og derved skaffer kapital til landet. Studenstrups ikke tilstedeværende modstykke som rigmand, Adrian van Enckhuyzen, er også en mand på nogle tønder guld; men de er sat i international handel i den store stil.

Hermed har vi nogle spinkle konturer af et ideal, der rummer følgende grundsætninger: overforbrug i forhold til egenproduktion afvises; penge må ikke sammenpuges, men skal 'roullere'; forbrugslån er af det onde; produktion til eksport er et gode; handel er et gode. Disse grundsætninger placerer i deres ufuldkommenhed med nogen usikkerhed Holberg inden for samtidens dominerende økonomiske filosofi, merkantilismen. Dennes hovedtese var, at landets beholdning af ædle metaller skulle forøges, og at eksporten følgelig skulle overstige importen i værdi. Følgelig var et stort privatforbrug uønsket, både hvad angik importerede varer og varer, der ville kunne eksporteres. Placeringen af Holberg som merkantilist kunne udbygges med inddragelsen af nogle af hans økonomisk-teoretiske skrifter; bl.a. yder den »Anden Samtale imellem tvende Kiøbmænd« meget rene ord for (og om) penge.

På den anden side er der et par svage antydninger, der peger i anden retning. For det første kunne kritikken mod Studenstruppernes og de andre ågerkarles usunde forretning antyde en interesse for driftsøkonomi, der ikke er typisk merkantilistisk. Den første af samtalerne mellem de tvende kiøbmænd udbygger denne antydning med en diskussion af det netop retablerede »Ost-Indiske Compagnies« driftsøkonomiske muligheder. Her er Holberg helt på linie med de såkaldte kameralister, en stærkt liberal merkantilistisk skole (også kaldet 'halvmerkantilister'), der vandt frem netop på dette tidspunkt, og som fraveg maximen om beholdningen af ædelmetaller som parameter for en stats velstand.

Dertil kommer det forhold, at det i »Den ellefte Junii« er landbru-

get, der er den produktive faktor, og ikke håndværk og industri, der ellers af traditionelle merkantilister regnedes for de helt centrale erhverv. Når man tænker på Holbergs uafsladeligt gentagne understregning af landbrugets rolle som samfundets bærende element, melder den tanke sig, om han ikke snarere end merkantilist er at betragte som en tidlig forløber for fysiokraterne. Nedenstående citat fra ep.49 understøtter en sådan formodning og gør det i hvert fald krystalklart, at højmerkantilist, det var han ikke: »Om all Seilads, om Handel paa fremmede Steder ophørede, om Guld- og Sølv-Miner bleve udtømmede, om adskillige Konster komme af Brug, tabtes intet virkeligt derved: Tvertimod det var Tegn til, at Mennesket tog af i Forfængelighed: Thi disse sidste ere kun som en Vernis, der pryder, der Agerdyrkning føder og opholder den Menneskelige Kiøn.« (XI,66f)

V Opsummering

»Den ellefte Junii« rummer kritik af såvel ødselhed som gerrighed, af åger og bedrageri, samt (måske) af lovlig megen loyalitet udi mislige sager. Det er altså en komedie om økonomisk kriminalitet. Excesserne florerer horisonten rundt, mediocriteten ser vi ikke noget til. Hvorfor ikke? Måske er den for kedelig på dette område. Vi finder den i alderdomskomedien »Plutus«, der indtil foråret 1984 af indlysende grunde (vil man sige, når man har læst den) ikke havde været opført siden sæsonen 1814-15. Vi kan kalde den nævnte mediocritet mådehold, godt købmandskab, økonomisk sans, ærlighed; uundværlige foreteelser i samfundslivet, men højst besværlige størrelser i en komedie.

Jeg skal ikke hermed hævde at have analyseret komedien ud i alle hjørner. Det erotiske motiv havde det fx nok været umagen værd at se nærmere på, det er det meget ofte hos Holberg. Jeg tør godt vove den påstand, at Henrichs og Lucretias antydende tvangfrie (om end naturligvis strengt forretningsmæssige) forhold og Studenstrups indestængte, dyriske liderlighed skal opfattes som modsat rettede excesser fra den mediocritet, der forefindes, »Naar tvende Hierter frivilligen foreene sig sammen ...« (Om Holbergs syn på mediocritet udi kærligheden, se fx slutningen af Moralsk Tanke Libr.I, Epigr.164, X,130f) Dette ville dog under alle omstændigheder være et sidetema i forhold til den økonomiske kriminalitet.

Jeg hævdede i indledningen, at forudsætningen for overhovedet at kunne forstå Holbergs komedier er at acceptere dem som levende

teater, og ikke blot som (i dette tilfælde) 262 år gamle objekter for analysematerier. Det mener jeg at have bevist i min gennemgang af komedien i afsnit III. Jeg mener ligeledes at have vist, at en forståelse af Holbergs komedier må tage udgangspunkt i erkendelsen af deres naturlige placering i det store forfatterskab, selv om denne analyses omfang naturligvis har sat snævre grænser for, hvilke værker der har kunnet inddrages som baggrundsmateriale. For eksempel kunne en nærmere undersøgelse af de økonomiske skrifter samt inddragelse af et par andre komedier (fx *Mascarade*) med henblik på mere præcist at bestemme Holbergs økonomisk-teoretiske ståsted nok have fristet, lige som man med udgangspunkt i Skyldenborgs og Studenstruppernes højst forskellige forhold til retssystemet kunne have boret lidt i Holbergs syn på dette.

Og hvad er det så, vi ler af hos Holberg? Hvordan kan en klippefast tro på 'forstandens klare lys' kombineres med en i ordets bogstaveligste forstand udødelig humor? Ja, der er jo lidenskaberne, der rumsterer nok så kraftigt med os alle sammen på trods af al den fornuft. »Man kand vel nogenledes tvinge sine Affecter; man kand også vide hvilke Regler, som recommenderes at i agt tage dertil: Men, hvor Blodet er hidsigt, og Vædskerne udi Legemet skarpe, hielper saadanne Reglers Jagttagelse ikkun lidet. Naar Ilden kommer i Krudtet, maa det springe, og naar Vædskerne ved een og anden Hændelse begynde at fermentere, ville de blive ved, indtil de have udkaaget.« (cp.393, XI,230ff)

Det er denne vibrerende spænding mellem troen på forstandens klare lys og bevidstheden om drifternes dunkle overmagt, der er kommet stor og udødelig kunst ud af. Den er nemlig selve forudsætningen for, at Holbergs roller er levende mennesker og ikke blot roller.

Citerede udgaver:

- Ludvig Holberg: *Værker i 12 Bind*. Kbh. 1969-71 (Billeskov Jansen)
 Ludvig Holberg: *Epistler I-VIII*. Kbh. 1944-54 (Billeskov Jansen)
 Ludvig Holberg: *Moralske Tanker*. Kbh. 1943 (Billeskov Jansen)

Der er i videst muligt omfang refereret til »*Værker i 12 Bind*«. Dette er gjort konsekvent, således at kun epistler og moralske tanker, der *ikke* er medtaget i udvalgene i »*Værker*«, er citeret fra de komplette udgaver. Henvisninger uden værkangivelse (fx 'X,170f') er til »*Værker*«. Henvisninger til de to andre udgaver er markeret med et foranstillet 'Epistler' eller 'MT'.

Hvor der udtrykkeligt refereres til komedien »Den ellefte Junii«, refererer romertal til akt og arabertal til scene. 'II,6' er altså anden akt, scene seks.

Det skal nævnes, at ovenstående analyse på et par punkter er inspireret af et endnu ikke offentliggjort arbejde af Dorthe Sondrup Andersen.

En jeg-fortællers historie

Af Henrik Hansen

Da Blicher rundede de 200 år, hændte det midt i festivitassen at dagbladene kunne berette om en hidtil ukendt blichernovelle.

Det var en nyhed og især de dagblade, der havde deres virke i Blichers fødeland mente at den nok skulle kunne fortælle forskningen et og andet, som den ikke vidste i forvejen. De, der kendte Blicher bedre kunne imidlertid konstatere, at novellens betydning i så henseende næppe overskred dens øjeblikkelige nyhedsværdi. Den bekræftede snarere, hvad man allerede vidste i forvejen, at Blicher gerne lod 7 og 5 være lige, hvad angik afvejningen af de kunstneriske og de pekuniære interesser.

Men selv om den lille novelle således ikke i sig selv kunne bidrage med noget nyt, så er historien dog bemærkelsesværdig. Dels fordi den, om end utilsigtet, lader en *novelle* leve op til sit gamle navn af en 'nyhed', dels fordi den dermed også genopliver den sammenhæng, som Blicher oprindeligt måtte skrive sine noveller ind i; Elmquists magasin for litterære nyheder: »Læsefrugter, samlede paa Litteraturens Mark«, senere »Nordlyset«, som han selv redigerede.

Denne oprindelige sammenhæng mellem genren og de *periodiske medier* har blicherforskningen vel egentlig kun beskæftiget sig med i den ene forstand, at den har følt sig forpligtet til at se helt bort herfra – enten ved slet ikke at omtale den, eller ved at tale sig væk fra den. Således Søren Baggesen, der i sin afhandling »Den blicherske novelle« introducerer Blichers debutnovelle på denne måde: »Hvordan novellen har virket blandt tidsskriftets almindelige læsere dengang, tør jeg ikke sige, men jeg ved, at hvis dens yndere og kendere i dag vil berede sig selv en poetisk åbenbaring, kan de blot tage bind 21, 22 og 23 af »Læsefrugter« og begynde at læse dem forfra til de når dens indledende sætning.« (s.254)

De ord er der tradition for, men det er ikke Baggesen der har skabt den; det er faktisk Blicher selv.

Da han begyndte at udgive sine noveller i det førømtalte magasin var det i begyndelsen småt med interessen. Det var nok novellernes til tider lidt egenartede indhold, men også det litterære magasin og det

selskab af mindre bemidlede produkter, som novellerne der var iblandt, der gjorde, at man ikke rigtigt vidste, hvad man skulle mene om dem. Om Blicher har fået samme tanke ved jeg ikke, men det står fast, at han, da lejligheden bød sig, opgav magasinet som udgivelsesform og i stedet samlede sine noveller i en selvstændig bogudgivelse. At det for så vidt var en rigtig disposition viser sig ved, at offentlighedens interesse fra det tidspunkt tager til, således at novellerne relativt hurtigt bliver det væsentligste mål for den litterære offentligheds investeringer i forfatterskabet.

De kunne variere. Men fælles for dem var det, at man valgte at se bort fra novellernes oprindelige hjemsted, det litterære magasin for alskens mere eller mindre kulørte historier.

Nu skulle novellerne have lov til at tale for sig selv – og det kunne de selvfølgelig også, de bedste af dem i al fald. Så kan man spørge, hvor de overhovedet fik sprog fra til det. Debutnovellen synes at pege på, at det nærmest var noget medfødt og – for den sammenligning Søren Baggesen foretager – noget nær en kunstnerisk jomfrufødsel.

Men helt så uskyldigt kom det sig nu ikke.

I »Aarhus Stiftstidende« for d. 25. juni 1816 kunne man læse følgende reklame:

»Fest erprobte Gesundheits-Rezepte,
für schwächliche und entnervte Personen, die durch Onanie,
nächtliche Pollutionen und Ausschweifungen im Beischlaffe die
Kraft der Mannheit verloren haben, desgleichen für kinderlose
Ehegatten.« (Jeppe Aakjær: Blichers Livstragedie I 1903 s.115)

Der følger så forskellige oplysninger om midlets effektivitet, hvordan man forskaffer sig det osv.

Blicher har åbenbart fundet reklamen så tilpas dum, at der måtte kunne gøres en århushistorie af den. Den 6. juli indrykker han selv en reklame i bladet. Her omtales først ovennævnte vidundermiddel, derefter rykker Blicher ud med yderligere et vidundermiddel *til bevarelse af ungdommen*. Det fremgår, at han har afprøvet det på sin seksårige søn med det resultat, at han er blevet et par år yngre. Han har også afprøvet den på sin endnu ufødte datter med det tankevækkende resultat, at hun nu først skal fødes om 30 år. Reklamen er signeret: S. S. Barber i Nibe.

Den måde at give sine meninger til kende på har åbenbart været Blicher tilpas, for han bevæger sig nu med sit pseudonym ind i en dengang hed debat om berberisssens skadelige virkninger for landbruget. Skulle landmanden udrydde den, eller lade være. En tåbelig debat ført med megen lidenskab, men, for de nyetablerede selvejere, en udmærket indøvelse i individuel ansvarsfølelse.

Blicher producerer en række versificerede indlæg for og imod berberisssens. De to kombatanter er S. S. Barber i Nibe og *'den virkelige barber i Nibe'*. Så kan man jo spekulere over, hvem der var hvem. Galskaben i disse fingerede indlæg for og imod tager til. Det flyger med fremmedord, franske, italienske, tyske og latinske brokker, så enhver mening går tabt. Niveaueet bliver lagt med følgende visdomsord af den *'virkelige'* barber, der giver sit besyv med angående recepten for evig ungdom:

Recept.

der He. der da gewagt. Mir in Avisen bekannt zu machen: kömt zur nachricht. Le fronele prend sa pointe, fuyrunculus Caput facit, turbinatur, in conum figurantur.

auf gut teusch.

Das geschwär spitzet sich zu, bekömt einen Kopf.

Nibe, d. 24sten Juli 1816

Sads. Barbaficks. (Blichers Livstragedie, I s.117)

Skal man forstå dette noget særegne forhold til mediet bliver det nødvendigt at se lidt på, hvilket forhold disse medier i sig selv skabte for det litterære udtryk.

Ugeskrifter, nyhedsmagasiner, litterære magasiner og aviser m.m. var på det tidspunkt, da Blicher begyndte at skrive noget relativt nyt. Tidligere havde kommunikationen kun tjent den enevældige statsrepræsentationsbehov, samt formidlet dens administration, typisk i form af *forordninger* og *regulativer*. Nu kommer den også til at formidle borgernes *egne* anliggender, typisk i form af *annonceringer, økonomiske og handelsmæssige efterretninger*, oplysninger af relevans for borgerens private samkvem af mere kulturel tilsnit – alt sammen bundet til sådanne *periodiske* medier.

Denne udvikling hænger naturligtvis sammen med fremvæksten af en *borgerlig offentlighed*, hvor disse forskelligartede medier giver mulighed for at den ny (borgerlige) tredjestands private snusfornuft, funde-

ret i handel og vandel, også kan komme offentligt til orde. En sådan kommunikation indebærer i princippet en *anonymisering* af forfatter/læser-relationen. Da der nu ikke længere står nogen egentlig autoritet bag det skrevne ord, men en *med*-borger, må det skrevne kunne overbevise i sig selv. Det må skabe sin egen autoritet ved at betone *sagligheden*, argumentationen, og ved i det hele taget at formulere sig i et regelret, upersonligt og abstrakt sprog, der ikke kunne vække anstød hos nogen og således heller ikke vække tvivl om skribentens objektivitet.

Men Blicher gør altså det modsatte. Han fører en debat, som er direkte nedbrydende for de principper vedr. diskussion og meningsytninger, som ellers håndhæves i mediet. Det er interessant at se, hvordan offentligheden, i dette tilfælde Aalborg Adresseavis, forholder sig til disse forvrøvede indlæg. Selv om avisen jo kan forstå, at det drejer sig om fingerede, spøgefulde indlæg, må den dog alligevel holde sine læsere underrettede herom i en sagligt refererende form. Om recepten hedder det:

»I Aarhus Avisen falbyder Barberen i Nibe en Recept, hvorved Folk bliver yngre, imod Betaling af en Skilling for hvert Aars Foryngelse, og en Halvdal mere for Damer. Det hele Avertissement synes at skulle være Satire.«

Og om berberisfejden:

... (Ved denne Leilighed torde det vel ikke være afveien at bemærke i Henseende til det i denne Feide forekommende Navn Sads Barbfisk (!), at det formodentligen skal betyde Stads Barber og Physicus, da nemlig Sads vel er en Skrivefeil istedetfor Stads, og Barbfisk er en forkortning af Konstudtrykket Barbfisikus.« (Blichers Livstragedie, I s.116)

Galskaben i sundhedsrecepten »synes at skulle være satire« og berberisfejden refereres løbende under gentagne forsøg på at udrede sprogforbistringerne. For avisen måtte der være mening i galskaben – ikke af nogen respekt for det skrevne ord, men åbenbart af respekt for det medie, de her var skrevet ind i.

Den respekt må have givet Blicher noget at tænke over. Mediet måtte jo angiveligt være et sted, hvor alt kunne tages alvorligt, hvad

enten der nu var dækning for det eller ej. Det måtte kunne bruges til at fortælle en god historie. Og det blev det!

Barberen fra Nibe ledsager senere Blicher på hans »Jyllandsreise i sex Døgn«, så forsvinder han ud af forfatterskabet. I stedet skaber han så sin mest berømte novellefigur, landsbydeggen. Men siden hen genopstår barberen i en ny skikkelse, *Peer Spillemand*, nemlig da Blicher får sit eget medie (Nordlyset) at arbejde med.

Peer Spillemand bliver en institution i en del af forfatterskabet, der omfatter novellerne. Til forskel fra Blichers øvrige jeg-fortællere er Peer Spillemand ikke bundet til nogen enkelt novelle. Han bevæger sig frit rundt i det litterære univers, som mediet udspænder. Typisk for ham er det, at han som figur udtrykker den saglighed, som er mediets. Som Aalborg Adresseavis kunne kommentere striden mellem S. S. Barbeer i Nibe og 'den virkelige Barbeer', således kommenterer Peer Spillemand sine egne udsagn og betragtninger; han forlener dem med et skær af saglighed og objektivitet, som de mildest talt ikke besidder. Novellen »Ak! Hvor Forandret!« kan være et eksempel.

I novellens anden linje (bortset fra manchetten) gøres der følgende henvisning til en tidligere novelle i Nordlyset: »(see Nordlysets Juni-hefte 1828!)«. Lidt senere kommenteres novellens hovedperson, Maren, i en oplysende note: »Maae endelig ikke forveksles med Maren den 1ste, Stadsmusikantens Datter. See Nordlyset for 1837, Febr.Hef-tet, Side 233«. Og lidt senere igen ser Peer Spillemand sig nødsaget til at kommentere en i fortællingen forekommende ed:

»Dersom det skulde støde Nogen, at høre en sønderjydsck Eed af denne Nørrejydes Mund, da maae jeg anføre til vores Begges Retfærdiggjørelse: at Hr. Lammestrup, der havde dannet sig efter sønderjydske – eller som de hellere vilde hedde holsteenske Prangere, efter dem havde optaget mange smukke og passende Eeder og Talemaader.«

Sådan måtte også Aalborg Adresseavis kommentere og udrede udtrykket »Sads Barbfisk«.

Tonen og anlægget i disse parentetiske bemærkninger og oplysende noter lader sig da uden videre omskrive i mediets egen terminologi: *man bedes tage til efterretning*.

Når Blicher opfinder en person som Peer Spillemand og lader ham

vandre frit og hjemmevant rundt i bladets spalter, kan det kun være et udtryk for, at personen og mediet skal være to sider af samme sag. For begge parter gælder det, at verden er overskuelig og principielt begribelig, når blot man lader sig lede af det saglige ræsonnement. *Peer Spillemand bliver en personifikation af mediets hele erfaringsrum.*

Og hvilke erfaringer? Det kan novellen »Ak! Hvor Forandret!« fortælle en hel del om.

Da Peer Spillemand i denne novelle forlader sin gamle ven, Ruricolus, efter det sidste og lidet opløftende besøg, føler han sig i al fald en erfaring rigere:

»Saaledes kan Tiden udslette, dæmpe, tilintetgjøre Skjønhed, Vid og Munterhed, og hvad den maaskee kunde levne, det skal sikkerlig nok gaac under i Næringsorg, Tidens trofaste Medarbejder.

I graat Humeur forlod jeg tidligt den følgende Dag min stakkels rustificerede Ven, drøvtyggende paa det lidet opbyggelige, forslidte Æmne: tempora mutantur et nos mutamur in illis – Tiden foranderlig er og forandrer os Alle tillige.«

Den erfaring er foregrebet med titlen. Det er novellens grundtema. Allerede i novellens *før*, i det afsnit, som Peer Spillemand kalder sin *fortælling*, gennemspilles temaet flere gange, især efter en fest på Tyreholm:

»Jeg kan ikke med Rolighed slutte dette Capitel, før jeg har gjort Læseren meddeeltig i en Betragtning, der ved selvsamme Lejlighed næsten altid har fremstillet sig. Den er rigtig nok hverken smuk eller lys; men den er naturlig og svarende til Sjælens Stemning Dagen efter en gennemvaaget om just ikke gennemsviret Nat. Hvilken Forandring – har jeg tænkt – bevirker dog et Tidsrum af nogle faa Timer! Vi bliver aldrig opmærksomme paa Tidens Hurtighed, med samt dens hurtige Virkninger paa os selv ... end netop Morgnen efter et Bal.«

Herefter følger der så en opremsning af forfaldet, af hvordan det pynkelige afløses af det derangerede og snuskede. Betragtningen er helt i overensstemmelse med afslutningen, men alligevel værd at bemærke

sig, fordi den giver læseren en mulighed for at se, hvordan Peer Spillemand tænker.

En sådan betragtning får jo egentlig kun gyldighed hvis den, der gør sig den, *vil* være betragter. Og det vil Peer Spillemand. Derfor er han også i det konkrete tilfælde afskåret fra at kunne erfare den *reelle* sammenhæng mellem det pyntelige og det derangerede, mellem personer og omgivelser, nemlig *aktivitet, udfoldelse og deltagelse* – ikke tiden i sig selv.

Denne betragterposition lader sig nøjere bestemme:

»Men min søde Maren da? var hun ikke undergaaet samme hjertekjølende Forvandling? ja vel, ja vel! Forandring var hun jo, som Menneske, underkastet; men ingen hjertekjølende: den netop synlige Mathed og smule Uorden gav hende kun et mere smægtende Anstrøg; og jeg behøver blot at sige: at det var ved denne Lejlighed, og paa den selvsamme Formiddag, at jeg i stormende Begejstring forfattede et af mine heldigste Digte: »Til Maren, Morgenen efter Brylluppet.«

Mennesket er nok underkastet vilkåret. Men når Peer Spillemand her kan tillade sig at se bort fra dette, uden at vilkåret må-dementeres, skyldes det, at *mennesket* Maren faktisk ikke har hans interesse. Det har derimod det *billede*, han har skabt sig af hende, og det viser sig at være helt uden for de omgivelser, som hun ellers lever sit liv i. Da Peer Spillemand for første gang skal introducere hende for læseren forsikrer han, at det vil ske »uden Lignelse og uden nogensomhelst Figur«, hvorefter han kalder hende for »den venne Maar og søde Rosensblomme« – »Hun havde læst og følt sin Lafontaine, og jeg behøvede blot at nævne »Lotte« og Mariane for at fremkalde Taarer i hendes himmelklare Øjne«. Og i den her omtalte situation bliver hun til ren digt.

Det er i kraft af denne æstetiserende, sanseløse omgang med provinsen og dens mennesker, at man må forstå den stribe af nederlag og komiske situationer, der bliver ham til del i løbet af opholdet. Han brækker sig over den rå snak ved bordet; han falder i vandet under jagten, og han ryger i muddergrøften, da han galant vil bære Maren over, og det viser sig, at mennesket vejer til mere end de åndfuldheder, han ellers omfatter hende med. *I alle tilfælde opstår komikken i sammenstødet mellem den æstetisk selvoptagne iagttager og miljøets skinbar-*

lige realiteter. Og i dette sammenstød skabes også novellens tema, sådan som Peer Spillemand afsluttende formulerer det.

Vennen har forandret sig, som Peer Spillemand rigtigt konstaterer. Men egentlig kun i den forstand, at han nu falder i med omgivelserne og dermed bekræfter den sammenhæng mellem person og miljø, som Peer Spillemand aldrig har kunnet få ind i sit hoved, så selvoptaget han er:

»Jeg tænkte mig endnu stedse min kjere Ruricolus, den smukke, moderne, pyntelige Student, Damernes Yndling, sine Cammeraters vakkre, velvillige og altid hjælpsomme Ven, livsglad men maadholden og anstændig i alle Nydelser, en dygtig Theolog og dertil en Kjender og Ynder af den skjønne Litteratur; under dette sidste Hensyn havde vi især engang været hinanden uundværlige. Thi higede jeg nu efter at springe af Hesten og kaste mig i hans Arme med det Udraab: »es waren schöne Zeiten, Carlos!« u.s.w. – Men – det kom ganske anderledes.«

Peer Spillemand havde sat sig et mål med sin rejse, ikke blot at gense vennen, men at se sig selv i vennens billede – som noget særligt, afvigende fra de kedelige omgivelser. I stedet for ser han blot de omgivelser, han som betragter aldrig har været på nogen god fod med.

Det kunne have motiveret Peer Spillemand til at flytte et par mentale hegnspæle, til at erkende, at det billede, han har af verden, er for snævert til at kunne stå mål med virkeligheden. Men der sker lige det modsatte. Hegnspælene bliver flyttet, men det er det mentale territorium, der udvides – på omgivelsernes bekostning, ikke omvendt:

Novellen er bygget op over den struktur, som allerede titlen forudgriber. Den består af to afsnit, der er sammenholdt i en tidsrelation, i et *før*, der jævnføres med et *nu*. Dermed kommer de to afsnit til at fremstå som to selvstændige oplevelser, der kun lader sig ligne ved det, som adskiller dem, tiden, de tyve år. Strukturen bliver da en illustration af, at Peer Spillemands afsluttende betragtninger over tiden og forfaldet også har sin saglige begrundelse, *i og med novellens tidsskema*.

Men kun tilsyneladende.

Ved novellens begyndelse gør Peer Spillemand rede for sine forestående gøremål:

»Aldrig saasnart var jeg kommen tilbage fra min Kjøbenhavnsrejse i Foraaret (see Nordlyset Junihefte 1828!), hvor jeg havde fornyet mit Ungdomsvenskab med den lykkelige Justitsraad S..., før jeg besluttede at opsøge en anden gammel Ven, der levede i stille Forborgenhed højt oppe i Jylland. Jeg havde været Vidne til huuslig Lyksalighed i Hovedstaden; jeg ilede nu at opsøge den i en landlig Afkrog.« (min fremhævelse)

I forhold til dette »nu«, fremtræder det følgende som et *før* – som en erindring, der dukker op undervejs på rejsen til vennen, om dengang for tyve år siden. Da den fortælling så er til ende, følger vi da atter Peer Spillemand på hans rejse i nu'et, spændte på, hvad der nu vil ske. Men sagen stiller sig i virkeligheden anderledes:

»Ved Enden af denne min Fortælling vil jeg nu henvise til Begyndelsen, hvor jeg sagde: at jeg efter min Kjøbenhavnsrejse gjorde en Udflugt til Vendsyssel; her leveres *Resultatet* af Samme.« (min fremhævelse).

For det har Peer Spillemand aldrig sagt. Tværtimod sagde han i begyndelsen: »Jeg ilede nu at opsøge den i en landlig Afkrog ...« og ikke »jeg gjorde ...«. Det kan derfor godt være, at novellens *før* og dens *nu* adskiller sig i tid, men de er fælles om at være *erindringer*, og i selve skriveprocessen må det ret beset forholde sig sådan, at gensynet – novellens »nu« – faktisk må ligge forud for novellens »før«. Hvad skulle ellers have motiveret denne fortælling?

Det, der sker, er da, at Peer Spillemand ordner sine erindringer på en anden måde, end det umiddelbart fremgår af novellens tidsskema. Det dækker ikke den reale erfaringsammenhæng, men derimod den æstetiske.

Synet af vennen volder Peer Spillemand sorg. Men sorgen viser sig i denne forbindelse at være omhyggeligt tilrettelagt med nærmest heuristisk effekt: tempora mutantur osv. Den skal udelukkende vidne om én ting, at hans måde at se og erfare verden på – så sandt som tidens gang – har sagens objektive og ikke personens subjektive natur som sit grundlag.

Søren Baggesen taler et sted om, at den blicherske novelle er et spil af masker, der meddeles gennem en maske. Peer Spillemand er den personificerede maske, formet efter den borgerlige offentligheds møn-

ster for erfaringsformidling. Blicher anvender sin maske som jeg-fortæller, sender denne maske ud i en virkelighed, som novellen og han selv ved ganske god besked om, for så ad den vej at fremhæve den stribe af nederlag og erfaringsstab, der opstår i de bestandige brud mellem maske og realitet. Her demonstreres det eftertrykkeligt, hvorledes det borgerlige erfaringsrum kommer til kort i mødet med en mere omfattende virkelighed. – Og det demonstreres, hvilke tab der knytter sig til at bevæge sig inden for dette forsnævrede erfaringsrum, som den borgerlige verden ønsker at indrette for sine individer.

Med disse noveller omfunktionerer Blicher de principper for erfaringsformidling, som offentlighedens medier foreskriver. Hvor disse nødvendigvis må *afpersonalisere* enhver erfaring for overhovedet at kunne gøre den gældende for alle og enhver, gør Blicher det modsatte. Han *personaliserer* dem, binder dem til en fiktiv fortæller, der så gang på gang ufrivilligt afslører, at de steder og personer han udbreder sig om ikke har ret meget at gøre med den verden, han udbreder for læseren. For den læser, der med et eksemplar af »Nordlyset« i hånden og kyndigt vejledt af fortællerens 'objektivitet' måske ellers troede, at dette i sig selv var en måde at komme til verden på.

Bag om formens objektiverende, almengyldige tale lader Blicher altid en anden historie tone frem, der nok så meget handler om erfaringstab og om en rodløshed, der ikke vil forsvinde. Ikke fordi den, som traditionen ellers gerne vil det, skulle angive noget grundvilkår for os mennesker, men fordi den for Blicher – og for novellen – angår de omkostninger, der knytter sig til at komme til verden som et borgerligt individ.

Derfor var det vel heller ikke så mærkeligt, at det borgerlige læsepublikum først lærte at sætte rigtig pris på Blicher, da novellerne ophørte med at cirkulere i magasinet og i stedet for, fire år senere, faldt til ro i en samlet udgivelse. Så var de da i al fald lidt lettere at sætte på plads.

Teksthistoriske og ortografiske iagttagelser i B. S. Ingemanns »Valdemar Seier«, 1826-1913

Af Marita Akhøj Nielsen

Ingemanns historiske romaner opnåede – som bekendt – i forrige årh. en enestående popularitet, som holdt sig et stykke ind i dette, og som bl.a. kan aflæses af udgavernes antal, indtil videre godt 30. Ud fra en formodning om, at et værk, der er kommet med ret regelmæssige mellemrum og overordentlig hyppigt i en periode, vil kunne belyse sprogets historie i perioden, påbegyndte jeg en sproglig undersøgelse af udgaverne af den første af Ingemanns historiske romaner, VS¹⁾. Mens min oprindelige forventning i nogen grad blev skuffet, viste undersøgelsen sig foruden Ingemanns fortsatte arbejde med værket efter førstudgaven at kunne belyse forhold i den trykte overleveringsproces, som kan tænkes at være af videre gyldighed, ligesom den ortografiske udvikling i forrige årh. i det mindste i VS er mere broget, end de »almindeligt« anerkendte ordbøger og bekendtgørelser lader ane.

Kollationeringen af de syv udgaver fra Ingemanns levetid har fremdraget en lang række ændringer i tekstens ordlyd, hvoraf naturligvis en del har karakter af banaliseringer og må tilskrives sætteren, mens mange er så karakteristiske, at de forudsætter en gennemtænkt bestræbelse for at forbedre værket. At forfatteren står bag disse indgreb, kan selvsagt ikke påvises i de enkelte tilfælde, men at Ingemann langt op i årene har været beskæftiget med genudgivelsen også af de historiske romaner, fremgår flere steder af hans breve²⁾.

Mest overraskende blandt de ændringer, der med stor sandsynlighed kan tilskrives Ingemann, er en del novationer i 1841³⁾, som må formodes at være inspireret af Molbechs lange recension af VS fra 1828³⁾. Den væsentligste kritik af romanen som helhed har Ingemann ikke kunnet eller villet følge, men af Molbechs afsluttende opregning af historisk og især stilistisk uheldige enkeltord og vendinger har Ingemann dog taget ved lære: Molbech påpeger (NT s.300), at en fattig kone umuligt kunne optræde i *en simpel Blyants Kaabe*; udtrykket ændres i 1841³⁾ til *en simpel graa Kaabe* (I 75/47, jf. tilsvarende rettelse

III 97/417). Mens dette er det eneste sikre eks. på, at Molbechs historiske kritik følges, retter Ingemann i en del tilfælde de påpegede stilistiske mangler; således udelades eller erstattes *statelig* – som påvist af Molbech ved en meget morsom eksempelsamling (NT s.304) et lige så betydningsfattigt som yndet ord hos forfatteren – talrige steder, f.eks. I 77/48 og III 102/419.

Tredjeudgaven er en billig folkeudgave, og forfatteren har imødekommet sit brede publikum ved i denne udgave, som heri følges af alle senere, at begrænse de latinske ord og vendinger, der i åbningsscenen, Saxo i klostercellen og hans møde med samtidens lærde, er anvendt til karakteristik af personerne og det historiske miljø. De klassiske gloser oversættes (som *Annaler : Aarbøger I 3/3*) eller bevares i teksten, men med en oversættelse tilføjet i en fodnote (således til *historia danica* noten *Danske Historie I 13/9*).

En ganske let, men dog kendelig ændring af stilen opnås i 1841³ og 1844⁴ ved udeladelse af et af to sideordnede, oftest synonyme udtryk, således *Graaboe ligger i Gruus og Aske, og I seer en forjaget og landflygtig Mand for Eder* (1828² I 200) : *Graaboe ligger i Gruus – I seer en forjaget og landflygtig Mand for Eder* (1841³ s. 123) : *Graaboe ligger i Gruus – I seer en forjaget Mand for Eder* (1844⁴ I 147). Den varierede ordgentagelse vedbliver dog i værket som helhed at være et så karakteristisk træk, at det ikke vil være berettiget at tale om et nyt stilideal hos den ældre Ingemann.

Samme tøvende holdning over for fornyelser kan iagttages i behandlingen af de i forhold til samtidig litteratur lidet fremtrædende germanismer. I flere udgaver, markantest i 1860⁷, afløses enkelte germanismer af hjemlige gloser, f.eks. i 1828² *Zelter : Ganger* (III 113), i 1855⁶ *Troesforvandt : Troesfrænder* (III 37/38) og i 1860⁷ *Gebærder : Miner* (III 107/108).

Undersøgelsen af de mange genoptryk af VS efter Ingemanns død har som venteligt kunnet påvise en vis nedslidning af teksten, idet alle udgaverne foretager i det mindste nogle ændringer af ordlyden, oftest ganske ubetydelige som i 1875¹¹ *Hver Menneskesjæl : Hver en Menneskesjæl* (I 13 note), i 1884¹⁴ *Vinen er dog nu hartad bleven vor Mester : Vinen er dog hartad nu bleven vor Mester* (III 133) og i 1894¹⁶ *alvorlig og tankefuld : alvorsfuld og tankefuld* (II 158). Imidlertid er inertien det altdominerende karakteristikon: selv indlysende tåbelige trykfejl trades trofast; eksemplvis findes [skriftemål] *under Kirkens hellige*

Tavshed (for *Tavshedsed*) I 21 i de sidste fem udgaver i rækken af lineære genoptryk (fra 1894¹⁶ til 1907¹⁹).

Genoptrykningen foretages som regel efter nærmest foregående udgave, dog med nogle til dels meget overraskende undtagelser.

I et par udgaver, 1869⁹ og 1872¹⁰, ser der ud til at være en bestræbelse efter at lade den sidste udgave fra Ingemanns tid, 1860⁷, være en art kanon, idet novationerne i ordlyden (men ikke i øvrigt) fra 1865⁸ forlades, således *blandt de Danske* (1865⁸) : *blandt Danske* (1860⁷, 1869⁹, 1872¹⁰) III 107, *At jeg ikke vilde være lystig eller nyde Saften af Druer* (1865⁸, 1869⁹) : *At jeg ikke vilde være lystig og ikke nyde Saften af Druer* (1860⁷, 1872¹⁰) III 129.

I hvert fald i to, antagelig i tre udgaver ses der at være to forlæg for teksten, dels den umiddelbart foregående, dels en noget tidligere udgave. 1889¹⁵ overtager således fra sin forgænger f.eks. *i al min Glæde* III 131, hvor de tidligere udgaver havde *midt i min Glæde*; med 1826¹ og 1828² (hvor de to eks. findes hhv. I 19 og I 22), men mod alle senere er bl.a. formuleringen *saa sjælekarsk, som den gode Mester Harpestræng tror mig, maa jeg vel næppe være* I 15, hvor 1841³ og de følgende udgaver ved simpel udladelse af *mig* forenkler ledsætningens syntaks, og *en lærd Samtale* I 17, hvor tredjeudgaven med de senere optryk udelader adjektivet. Af sådanne overensstemmelser med 1826¹ og 1828² mod alle senere er der vel ikke mange (13 i undersøgelsesområdet), men de forekommer næsten alle at være sikre restitutioner, og det må i hvert fald anses for udelukket, at der i alle tilfælde er tale om banal nedslidning af teksten eller kun tilfældig overensstemmelse med de to første udgaver. Imidlertid kan der ikke påvises nogen bestemt tendens eller gevinst ved restitutionerne, hvis ringe antal – ligesom udgavens karakter af billigt genoptryk i øvrigt – taler imod enhver formodning om ambitioner i retning af at præsentere en »autentisk« tekst. Tilsvarende komplicerede stemmaforhold findes antagelig i 1895, hvis mulige restitutioner dog er færre (i undersøgelsesområdet 8, hvoraf de 3 er rettelser af ret oplagte trykfejl), mindre øjnecfaldende og derfor ikke ganske overbevisende; således har 1895 som udgaverne til og med 1875¹¹ *Den samme smukke Foraarsdag, da* (III 123/104) mod de senere udgavers *som* i stedet for *da*, og med 1884¹⁴ og tidligere stemmer bl.a. *hvorledes hans Lykke i Verden saa omskiftedes* III 131/111, hvor 1889¹⁵ og 1894¹⁶ udelader *saa*. I hovedsagen er det dog 1894¹⁶, der følges, således også m.h.t. den ovenfor nævnte trykfejl *Tavshed* I 19; af denne grund er det ikke muligt at udpege et evt. andet forlæg

med blot nogenlunde vished. Sikrere er det, at 1907¹⁹ har to forlæg, dels 1902¹⁸, hvis novationer (som *sine Forfædres forskjærtede Gods* I 8/9 mod alle hidtidige udgavers *Fædres*) følges, dels antagelig 1865⁸, hvormed f.eks. *fra flere Sider* III 106/87 stemmer mod 1.-6. og 11.-18. udgaves *fra alle Sider*, ligesom den i overleveringen enestående *blandt de danske* (jf. ovenfor) genfindes i 1907¹⁹ III 88. De øvrige 18 restitutioner i undersøgelsesområdet er af tilsvarende ubetydelig art, så man også her må undre sig over formålet med overhovedet at fremdrage ældre formuleringer, men dog må fastholde, at der er tale om restitutioner og ikke tilfældige overensstemmelser.

En anden art brud på den lineære optrykning findes ved 1895, der er et sideskud uden efterfølgere, formentlig p.gr.a. dens afvigende format: 1896¹⁷ har 1894¹⁶ som forlæg, vel fordi det er nemmere at sætte efter en udgave med samme klummestørrelse. De mulige restitutioner i 1895 findes ikke i 1896¹⁷, som derimod optrykker også de indlysende trykfejl i 1894¹⁶, bl.a. *der maatte staa nogen tæt bag ved min Stol; thi det var ligesom en kold Aand berørte min Nakke* I 22, hvor 1895 fornuftigvis har *Aande* for *Aand* (I 20).

I 1912, hvormed forfatterrettighederne til Ingemanns værker udløb, udsendte Gyldendal to udgaver af VS, 1912^L og 1912^N, hvis stemmaforhold er overordentlig komplicerede. I begge udgaver angives det, at det er 1860⁷, der genoptrykkes, men teksten, som stort set er den samme i 1912-udgaverne, viser sig hovedsagelig at være 1841³: denne udgaves særformuleringer som noten *Hr. Absalons Testament* (1841³ s.4, 1912^L s.5, 1912^N s.6) og *Graabo ligger i Grus – I seer en forjaget og landflygtig Mand for Eder* (1841³ s. 123, 1912^L s. 126, 1912^N s. 104) overtages i 1912. Men også 1860⁷ har tjent som forlæg: dels i nogle få tilfælde m.h.t. ordlyden (f.eks. *Berengaria* 1860⁷ III 102, 1912^L s.466, 1912^N s.363 over for *Beengjerd* 1841³ s.439 og *din Bog skal ikke ligge her i Støvet ved min Fod* 1860⁷ I 6, 1912^L s.6, 1912^N s.7, hvor 1841³ s.6 har *for* i stedet for *ved*), dels m.h.t. ortografien, hvor afvigelser som *Smil* : *Smil* (1841³ s.5/1860⁷ I 6, 1912^L s.5 og 1912^N s.7), *Skjævt* : *Skjevt* (1841³ s.461/1860⁷ III 129, 1912^L s.486 og 1912^N s.381) og *Qvæg* : *Kvæg* (1841³ s.299/1860⁷ II 156, 1912^L s.317 og 1912^N s.249) er karakteristiske. Som nævnt er teksten i de to 1912-udgaver stort set identisk: kombinationen af læsemåder fra 1841³ og 1860⁷ er den samme, men 1912^L har selvstændige novationer, som ikke overtages af 1912^N (f.eks. *Klædesdragt* s.4, hvor 1912^N bevarer de ældre udgavers *Klerkedragt* s.5), ligesom bl.a. 1912^N's *Gunner, der havde hørt saa meget* s.8 ikke

følges af 1912^L, der beholder *som* for *der* s.6. Ingen af de to udgaver kan m.a.o. have tjent som eneste forlæg for den anden, men de må formodes at have haft samme forlæg, enten en gennemrettet 1841³ eller en revideret 1860⁷. For den første mulighed taler, at én trykfejl fra 1841³ er overtaget af 1912^L (*Gramaticus* 7/6 for *Grammaticus*), én af 1912^N (*Peter* 4/6 for *Peder*), men det er unægtelig usandsynligt, at sætterne (udgaverne er trykt hos hhv. Græbe og Fr. Bagge) skulle være så fortrolige med den ortografiske norm fra 1860⁷, at de med ganske få »stavefejl« har kunnet følge den mod forlægget. Hvis et eksemplar af 1860⁷ har været udgangspunktet, har der i den været indføjjet en hel del rettelser til 1841³'s ordlyd. En skæven til både tredje- og syvendeudgaven, vel på forhånd den mest tiltalende hypotese, må udelukkes af, at de to 1912-udgavers tekst er næsten ens.

Også de seneste ubearbejdede udgaver af VS, tre fra 1913 (hvoraf Chr. Erichsens to bortset fra titelbladet er identiske), vælger som forlæg langt tidligere udgaver: 1913^{Dk} genoptrykker 1869⁹ (f.eks. overtages dennes *At jeg ikke vilde være lystig eller nyde Saften af Druer* III 129/361, jf. ovenfor, og selv interpunktionen følges nøje, idet alene 1869⁹ og 1913^{Dk} har kolon, hvor alle andre har semikolon [I] *seer heller tilbage, end frem: det er naturligt* I 25/19). 1913^{CE} har 1844⁴ som tekstgrundlag (således genfindes i 1913^{CE} dennes formuleringer som *Graabo ligger i Grus – I ser en forjaget Mand for eder* I 147/85 og *en vidunderlig, en gaadefuld Sijerne* I 12/12, hvor femte og følgende udgaver har og i stedet for at gentage artiklen). Nogen grund til, at 1913-udgaverne vælger netop disse forlæg, er det vanskeligt at øjne.

Den sidste undtagelse fra princippet om, at genoptrykningen foretages efter nærmest foregående udgave, er af en noget anden beskaffenhed: 11 af de 15 ark i værkets anden del (2-11 og 15) og 1 ark (16) i tredje del er i det mindste i nogle eksemplarer af 1894¹⁶ og 1896¹⁷ identiske. Mest nærliggende ville det være at antage, at de 12 ark har været i overskud fra 1894¹⁶, men klummetitlens *Tredie* med *i*, som findes i tredje dels ark 16, afviger fra de øvrige klummetitler i 1894¹⁶ (*Tredje*), mens 1896¹⁷ konsekvent har *Tredie*. Tilsvarende er de 12 identiske arks signatur forskellig fra de øvrige arksignaturer i 1894¹⁶, men overensstemmende med signaturen i 1896¹⁷. De 12 ens ark har da måske snarere manglet i sidste del af 1894-oplaget.

Det tør formodes, at denne komplicerede og i vid udstrækning uforklarlige overleveringsproces ikke er enestående, men at der i den trykte – og muligvis sågar i den håndskriftlige – tradering i øvrigt findes tilsvarende forhold.

Den inerti, der ovenfor blev nævnt som karakteristisk for tekstens ordlyd i genoptrykkene, gælder i høj grad også ortografien i vid forstand (indbefattende en række morfologiske forhold), selv om hovedparten af varianter også i Ingemanns levetid kan rubriceres som indgreb over for stavningen (og interpunktionen, som her skal lades uomtalt). Perspektiv får de talrige ortografiske novationer ved at relateres til, hvad man lidt vagt kunne kalde den almindelige udvikling i perioden; som et håndterligt udtryk herfor er valgt først den molbechske norm⁴⁾, siden de ministerielle anbefalinger og bekendtgørelser med de ordbøger, hvori de udmøntes⁵⁾.

Førsteudgavens ortografi⁶⁾ stemmer stort set med MHO; de to væsentligste – konsekvent gennemførte – afvigelser er, at 1826¹ har *j* også i dækket forlyd, hvor MHO har *i* (f.eks. *Skjerm* I 3, *igjen* I 7; MHO §24.7), og at imperativ sing. på udlydende trykstærk vokal i 1826¹ ender på *-e* i modstrid med MHO §23 b) 6 (således *staae* I 200, *Tie* II 203, *troe* I 16).

Den sidste uoverensstemmelse fjernes næsten helt i 1841³, dog glemmes rettelsen to steder i undersøgelsesområdet (for at blive rettet i hhv. 1844⁴, III 102, og 1869⁹, I 27). Herudover spores ikke i 1841³ nogen indflydelse fra den molbechske norm, hvilket er påfaldende, da denne udgave er den første efter fremkomsten af MO.

Derimod kan der i 1844⁴ iagttages en sådan indflydelse eller i hvert fald en øget overensstemmelse med ordbogens norm, dels i en række enkelttilfælde (f.eks. *Forræderie* : *Forræderi* 444/III 106), dels i den mere konsekvente gennemførelse af enkelt *e* foran *b*, *d*, *g*, *v*, (*greeb* : *greb* 462/III 128, *bleeg* : *bleg* 123/I 146, jf. MHO §23 a) 2 og MO under de pågældende ord) og af *e* efter *j* mod tidligere *æ* (*sjælden* : *sjelden* 4/I 4 (MO: »sielden«), *Mundskjænk* : *Mundskjenk* 457/III 122 (MO: »Mundskienk«)). Tilretningen på disse punkter følges op af 1847⁵, (se f.eks. I 21 og I 17).

I 1855⁶ sker der en voldsom reduktion i brugen af dobbeltskrevet vokal i indlyd; *heelt* : *helt* I 147, *Smiil* : *Smil* III 101/102 og *huul* : *hul* I 25/26 er karakteristiske. Dette indgreb var varslet af vokalforenklingen i et eneste ord i 1847⁵, *hiin* : *hin* f.eks. II 148, og det følges op i 1860⁷, idet de »glemte« tilfælde rettes (f.eks. *heel* : *hel* III 125/126), ligesom i 1865⁸ (således *Deel* : *Del* bl.a. i klummetitlen). Hermed er dobbeltskrevet vokal dog ikke helt afskaffet: foruden en række tilfælde, hvor ønsket om at undgå ordsammenfald kan være bestemmende (som *veed* præ. I 11), findes dobbeltskrevet vokal også i et ord som

seer I 8. Den markante modernisering af ortografien, som vokalforenklingen betegner, er i modstrid med både MO og MO² ligesom med Skautrups sammenfatning af udviklingen op til den officielle retskrivningsregulering DSH III 173: *medens der for dobbeltskrivningens vedkommende ikke fandt nogen større forskydning sted i denne periode, reduceredes brugen af det understøttende eller stumme e kendeligt*. I udgaverne af VS stryges det »stumme« e (efter anden vokal) nok i en del tilfælde, men kun sporadisk, bortset fra imperativ sing. på udlydende trykstærk vokal; således findes f.eks. *denne sanddrue Lovtale I 18 og troer III 102* til og med 1884¹⁴.

Derimod er Skautrups opsummering af udviklingen i brugen af *q*, *z*, *c* og *x* i noget bedre overensstemmelse med forholdene i VS: *Mod periodens slutning er forholdet da også dette, at tendensen går i retning af helt at afskaffe q (i forbindelsen qv-) og z og kun anvende c for [s], medens x uden for neologernes kredse i alm. fastholdes* (DSH III 177). I VS forsvinder *z* i 1844⁴ (*ziirlig* : *siirlig* 5/1 6), og i 1855⁶ erstattes *q* af *k* i hjemlige ord (*Qvinder* : *Kvinder* I 148/149, *Qvæg* : *Kvæg* II 151/153), hvorimod *c* (og *x*) foreløbig står uantastet; hverken MO eller MO² griber ind over for *z* eller *q* ⁷⁾.

Om VS's forhold til den molbechske norm kan det da konkluderes, at hverken MHO, MO eller MO² på noget tidspunkt konsekvent har været rettesnor for stavningen: 1826¹ stemmer i store træk med MHO, med 1844⁴ – men ikke, som man kunne vente, med 1841³ – her sker en mærkbar tilnærmelse til MO, hvorimod MO² i forhold til VS allerede ved sin fremkomst var forældet.

Det første – svage – spor af indflydelse fra den grundtvigske ortografiske norm findes i 1875¹¹, hvor adverbielle forbindelser i nogle få tilfælde nu særskrives (f.eks. *meddetsamme* : *med det Samme* I 26, *tilside* : *til Side* III 101). Denne reform gennemføres langt mere energisk i 1878¹², om end ikke ganske konsekvent (således *saavelksom* : *saa vel som* III 133 og *tilstede* : *til Stede* I 9, men *tilstede* bevaret II 156). Påfaldende er det imidlertid, at det først er i 1875¹¹, der kan noteres tilløb til reform; i 1872¹⁰ kan der ikke iagttages nogen form for indflydelse fra Stockholmmødet eller Grundtvigs Dansk Retsskrivningsordbog 1870 (GrHO, der først i december 1872 anbefaledes af ministeriet, kunne man næppe forvente anvendt i denne udgave). Overraskende er det også, at tilretningen til GrHO kun findes på ét eneste punkt, særskrivningen, mens ortografien i øvrigt til og med 1884¹⁴ overtages uden gennemførte reformer. Ganske vist var selvfølgelig formelt kun skole-

verdenen berørt af den ministerielle anbefaling af GrHO, men den yderst konservative ortografi i VS er dog bemærkelsesværdig i betragtning af højskolekredsens iver for reformer og de historiske romaners popularitet ikke mindst i disse kredse.

Antagelig har konservatismen haft sine gode økonomiske grunde, som dog ikke har vejet tungere, end at der i 1889¹⁵ sker en markant, om ikke konsekvent gennemført tilpasning til Bek. 1889⁸⁾ og GrHO på en række punkter, hvoraf de mest indgribende skal nævnes. Således begrænses brugen af stort begyndelsesbogstav til substantiver endog mere radikalt, end Bek.1889 §2 foreskriver: mens f.eks. *Den ærværdige Gamle var Saxo : Den ærværdige gamle var Saxo* I 4 og *jeg dømmes Ingen uhørt : jeg dømmes ingen uhørt* I 150 er i overensstemmelse med bekendtgørelsen, strider *ingen Dansk glemte* [synet] : *ingen dansk glemte* [synet] III 108 herimod. Som krævet Bek. 1889 §§9-10 forsvinder nu de sidste rester af dobbeltkrevet vokal (således *veed* : *ved* præ. II 151, *Viisdom* : *Visdom* II 157) og – mere afgørende for tekstbilledet – eftervokalisk *e* i både indlyd og udlyd (f.eks. *foer* : *for* præ. III 126, *nye* : *ny* best. II 159). Som i Bek.1889 og GrHO² foretrækkes hyppigt *æ* for *e*; generelt anvender 1889¹⁵ *æ* i flere tilfælde, end det påbydes i Bek.1889 §12 og i GrHO², som ellers her går videre end bekendtgørelsen (*neppe* : *næppe* II 153 stemmer med Bek.1889 og GrHO², *Hjerte* : *Hjærte* III 101 kun med GrHO², mens *Ugjærning* : *Ugjærning* I 21 er i modstrid med begge). Eftervokalisk gennemføres *j* som foreskrevet Bek.1889 §14, f.eks. *Seier* : *Sejer* I 12, *høie* : *høje* II 151, ligesom i *tredie* : *tredje* I 5, jf. Bek.1889 §16. Anvendelsen af *c(h)* med lydverdien *k* ophører som påbudt Bek.1889 §22 I a, f.eks. i *Sacramentet* : *Sakramentet* II 150, *Christen* : *Kristen* III 131. Oftest rettes *th* til *t* efter forskrifterne Bek.1889 §§17 og 22 I c (*Throne* : *Trone* I 20, *paa Thinge* : *paa Ting* III 138). Disse reformer tager sig nok imponerende ud – og er da også stærkt iøjnefaldende – men på et par, ikke uvæsentlige punkter er 1889¹⁵ konservativ i forhold til Bek.1889 og i overensstemmelse med GrHO²: *x* bevares i fuldt omfang (imod Bek.1889 §§ 20 og 22 I b), ligesom *gj-* og *kj-* (til trods for bekendtgørelsens §16) og *ph* (imod Bek.1889 §22 I c; GrHO² nægter at optage fremmedord med *ph* og må derfor lade ord med *φ* udgå, s.V). Det må altså konkluderes, at den ministerielt forordnede retskrivning ikke følges konsekvent, og at heller ikke GrHO² på alle punkter er norm, ej heller for afvigelserne fra Bek.1889.

Som bekendt blev den officielle retskrivningsnorm allerede i 1892

ændret i konservativ retning. Parallelt hermed foretages der i de følgende fire udgaver af VS, 1894¹⁶ til 1902¹⁸, en række tilbageskridt i forhold til 1889¹⁵, hvoraf nogle af de mere iøjnefaldende her skal berøres. Af 1894¹⁶ genindføres eftervokalisk *e* uden hjemmel i Bek.1892 i *for* : *foer* præt. f.eks. I 149, dog kun i dette ord. I flere omgange erstattes *æ* af *e*, oftest efter *j*: *Sjærne* : *Sjerne* I 12 i 1894¹⁶, *Jærnet* : *Jernet* II 152/130 i 1895, *Ugjærning* (I 21 i 1894¹⁶ og 1896¹⁷) : *Ugjerning* (I 19 i 1895 og I 21 i 1902¹⁸) er alle i overensstemmelse med hhv. det påbudte og det anbefalede i Bek.1892 §11. Som Bek.1892 §15 foretrækker 1896¹⁷ og 1902¹⁸ *tredie* f.eks. I 5 og i klummetitlen i tredje del, hvor endnu 1894¹⁶ havde *tredje*, jf. ovenfor; 1895 er her vakkende. Allerede i 1894¹⁶ findes derimod regressionen *Trone* : *Throne* III 126 og *paa Ting* : *paa Thing* III 138, men i 1. del, hvor udgaven i det hele er mere tilbageholdende med ortografiske indgreb end i 2. og 3. del, bevares *Trone* I 20 og *paa Ting* I 25; de følgende udgaver staver konsekvent *Th*; denne rettelse er imod også Bek.1892 (§§16 og 21 I c). Et sidste punkt skal nævnes, hvor en markant tilbageføring til ældre norm – til dels mod Bek.1892 – finder sted: de adverbelle forbindelser sammenskrives i stadigt stigende omfang, 1894¹⁶ indfører f.eks. *Saa snart* : *Saas snart* I 9, 1895 bl.a. *til Dels* : *tildels* I 15/14, 1902¹⁸ *for længst* : *forlængst* III 102. Her kan ikke konstateres nogen veldefineret holdning til de overordentlig konkrete forskrifter i Bek.1892 §4, men nok en forkærlighed for sammenskrivning. På alle de nævnte punkter kan det iagttages, at der efterhånden gribes mere konsekvent ind: 1894¹⁶ påbegynder en reform, som de tre følgende udgaver sætter igennem ved indgreb, der bedst ses som tilpasning til en ret detaljeret norm, der blot ikke er den officielle: regressionerne i de fire udgaver stemmer kun som tendens med den officielle reaktion i Bek.1892, hvis konservatisme langt overgås af VS.

Der er kun grund til endnu at nævne, at de lempeligere regler for hhv. de finite verbers og partiipiernes pluralisbøjning ingen betydning har haft for 1902¹⁸ og 1907¹⁹.

Som ovenfor nævnt overtager Gyldendals to udgaver fra 1912 næsten konsekvent 1860⁷'s ortografi; tilsvarende gælder 1913^{Dk}, der næsten fejlfrit (eller bevidstløst) optrykker 1869⁹. Derimod gennemfører 1913^{CE} med megen fasthed den samtidige ortografiske (og morfologiske) norm.

Kort sagt er den ortografiske udvikling i VS på intet tidspunkt før 1913 (og da kun i to af årets tre udgaver) i overensstemmelse med den

officielle norm, selv om der kan påvises indflydelse fra normen på en række punkter. VS er hele tiden konservativ i forhold til normen og bliver det i stadig mere udpræget grad. Selv om retskrivningsreglerne og ordbøgerne ikke var forpligtende uden for skolen, er divergensen dog overraskende stor – og større, end man får indtryk af ved at læse f.eks. Skautrups fremstilling i DSH.

Da VS's ortografi på intet tidspunkt helt følger den molbechske eller den ministerielle norm, rejser det spørgsmål sig, om den følger en »husnorm« i trykkerierne. Fra 1841³ til og med 1889¹⁵ er værket trykt hos Bianco Luno. En sammenligning med Erik Dals gennemgang af den ortografiske udvikling i H. C. Andersens eventyr⁹⁾, der ligeledes er trykt hos Luno, tyder ikke på nogen faste retningslinier i trykkeriet for de punkter, hvor samtidens retskrivning var vaklende; f.eks. ændres allerede i eventyrene fra 1854 *gj-* og *kj-* til *g-* og *k-*, hvilket i VS først sker i 1913^{CE}; på den anden side forenkles *ii* og *uu* først i eventyrudgaverne fra 1868, altså betydeligt senere end i VS. Derimod kan de ortografiske indgreb i de fire udgaver, som Fr. Bagge har haft ansvaret for, 1894¹⁶ til 1902¹⁸, tyde på en ret detaljeret husnorm; til at fastslå en sådan kræves naturligvis mere omfattende ortografiske studier i Fr. Bagges arbejder, end det har været muligt at foretage inden for nærværende undersøgelses rammer, men dens eksistens forekommer sandsynlig.

Endelig kan der være grund til at gøre opmærksom på, at de ortografiske reformer i noget højere grad, end det vil være fremgået i denne gennemgang af hovedlinierne, synes at følge et mønster, hvor der først forekommer enkelte indgreb, dernæst sættes massivt ind, hvorefter reliktilfælde rettes; mønsteret modificeres i nogen grad af reaktionen i 90'erne.

Det indtryk af overleveringens kompleksitet, som allerede undersøgelsen af de verbale varianter efterlod, bestyrkes af de ortografiske iagttagelser, hvis væsentligste resultat i øvrigt bliver en demonstration af, hvor fragmentarisk og trægt den mere eller mindre »almindelige« eller officielle norm er trængt igennem.

Forkortelser

- Bek.1889 Bekjendtgjørelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 7de Juni 1889
- Bek.1892 Bekendtgørelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 27. Februar 1892
- DSH Peter Skautrup: Det Danske Sprogs Historie I-IV 1968²
- GrHO Svend Grundtvig: Dansk Haandordbog 1872
- GrHO² samme 1884²
- MHO Chr. Molbech: Dansk Haand-Ordbog [...] 1813
- MO Chr. Molbech: Dansk Ordbog [...] 1833
- MO² samme 1859²
- NT Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst, udg. af Chr. Molbech, II 1828
- VS B. S. Ingemann: Valdemar Seier. Til de lineære optryk af VS henvises ved udgivelsesår og (som eksponenttal) udgavenummer; 1895 er den første illustrerede udgave, 1912^L betegner P. E. Langballes udgave, 1912^N Nationaludgaven fra dette år; med 1913^{Dk} menes Kunstforlaget »Danmark«s udgave, med 1913^{CE} Chr. Ericsens to udgaver fra 1913 (en National-Udgave og en Udgate for Ungdommen). Af sidehenvisningerne meddeles før skråstregen den behandlede udgaves umiddelbare forgænger, efter denne udgave selv, medmindre andet klart fremgår; hvor kun ét sidetal opgives, har udgaverne sammenfaldende paginering. Kolon mellem citater anvendes i betydningen 'ændres til'.

Noter

1. Undersøgelsen er udarbejdet som hovedfagsspeciale i nordisk filologi under vejledning af Poul Lindegård Hjorth, hvem jeg skylder tak for mange værdifulde råd. Af undersøgelsen meddeles her kun de principielt vigtigste resultater af arbejdet med genudgivelserne, mens bearbejdelserne – og det vil sige alle udgaver efter 1913 – lades ude af betragtning. Undersøgelsen bygger på en kollationering af udgaverne inden for et undersøgelsesområde, der er repræsentativt m.h.t. fremstillingsformer, motiver og stof typer, og som er fordelt over hele værket og omfatter ca. 10 % af dette; hvor det har vist sig påkrævet, er hele romanen inddraget.
2. I 1844 skriver han til Atterbom i forbindelse med fremsendelsen af Valdemar den Store og VS fra dette år: *Correcturen optager imidlertid største Delen af min Fritid* (Kjeld Galster: Ingemann og Atterbom. En Brevveksling, 1924, s. 42), i 1851: *Hvad jeg nu [...] meest har med Pressen at gjøre, er nye Udgaver af ældre Skrifter (især de historiske Romaner, som have havt den Lykke at blive Folkebøger)* (a.a. s.58f.), og i 1860 beklager han over for H. C. Andersen, at han afbrydes i sit digteriske arbejde af bl.a. *Correctur* (»Wald. Seier«, 7de Udg.) (Breve til Hans Christian Andersen, ved C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh, 1877, s.358).
3. NT s.260-308; detailkritikken findes s.298-306. At Molbechs kritik af VS har

haft indflydelse på værkets udformning i senere udgaver, er undgået Kjeld Galsters opmærksomhed (se f.eks. hans Ingemanns historiske Romaner og Digte, 1922, s.130), fordi han slet ikke interesserer sig for værkets teksthistorie, jf. Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: Illustreret Dansk Litteraturhistorie III, 1924, s.227f., hvor bl.a. blyantskåben nævnes som eks. på Ingemanns manglende sproghistoriske indsigt. Også ODS går glip af de fleste af de mere interessante ordudskiftninger, der finder sted i VS i Ingemanns levetid, ved hovedsagelig at anvende 1847⁵.

4. Det drejer sig om MHO, MO og MO², som af bl.a. Skautrup (DSH III 89) fremhæves som normative. Hverken MO eller MO² indeholder nogen systematisk opstilling af de ortografiske eller morfologiske principper, men henviser (hhv. s.XXIII og s.XV) til retskrivningsreglerne i MHO. Skønt Molbechs ortografi således på grundlæggende punkter er uændret fra 1813, sker der dog en del ændringer i behandlingen af enkeltord, hvilket har motiveret en inddragelse af alle tre ordbøger.
5. jf. DSH IV 68ff. For hver enkelt udgave af VS er inddraget den på udgivelsestidspunktet senest foreliggende bekendtgørelse og/eller ordbog(sudgave), medmindre denne er udsendt så kort før VS, at man må formode, at den ikke har kunnet øve indflydelse under sætningen.
6. Om denne skyldes Ingemann eller sætteren, har jeg ikke undersøgt tilstrækkeligt; Ingemanns ortografi, som den fremgår af angiveligt diplomatariske udgaver (som Galster: Ingemann og Atterbom. En Brevveksling, 1924, Hatting: Hauch og Ingemann. En Brevveksling, 1933 og Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen: Ingemann-Manuskripter, 1951, hvoraf i det mindste sidstnævnte er pålidelig), er på en række punkter, også de to, hvor 1826¹ afviger konsekvent fra MHO, vaklende. 1826¹ stemmer dog i det hele med forfatterens mest frekvente stavemåder. Måske indicerer titelbladenes afvigende *Kiøbenhavn* med *i*, at værkets ortografi er Ingemanns snarere end trykkeriets, da dette må formodes at have haft ansvaret for titelbladenes udformning.
7. Den ortografiske udvikling i udgaverne af VS fra Ingemanns levetid må antagelig tilskrives sætteren; i hvert fald tyder intet i de diplomatariske udgaver på, at forfatteren reformerede sin ortografi på et eller flere punkter.
8. Bek.1889 er i alt væsentligt og i alt, hvad der har betydning for VS's forhold til normen, identisk med det forudgående cirkulære af 24de Juli 1888.
9. Erik Dal har elskværdigt stillet sit manuskript til sin tekstkritiske efterskrift til H. C. Andersens eventyr til min rådighed. Denne redegørelse for »Variantapparatets vidnesbyrd om udgavernes historie og tidens sprog« vil indgå i bind 6 af H. C. Andersens Eventyr. Kritisk udgave [...] ved Erik Dal, 1963ff.

Slægten og familierne, 'den dumme Phantasie' og døden –

»Den lille Idas Blomster« i biedermeierkulturen

Af Finn Hauberg Mortensen

1. Thielerne

Slægten stammer fra det daværende tyske fyrstendømme Lippe.¹ Her blev Johan Rudolph Thiele født 1735 som søn af en forstembedsmand, og han drog kun tolv år gammel til København for at gå i lære som bogtrykker i det Berlingske hus. Ni år efter fulgte hans bror, der var uddannet i samme fag på hjemegnen og snart blev en holden mand med egen trykkerigård på Amagertorv. Han hjalp Johan Rudolph til at købe trykkeri i Peder Hvitfeldtsstræde og afhændede iøvrigt sin egen virksomhed i fuld blomst efter trykkefrihedsdebattens mange ordrer. Broderen forblev pebersvend og gled dermed ud af sagaen, men Johan Rudolph giftede sig i 1771 med enke n efter den velstillede bogtrykker Borup og erhvervede i den forbindelse et stort trykkeri, et forlag og en ejendom i den nuværende Valkendorfsgade. Han flyttede sit eget firma dertil og købte også naboejendommen, og her fik Thieles Bogtrykkeri til huse de næste 150 år.

Da Johan Rudolph efter et par år blev enkemand giftede han sig igen med en jævnaldrende enke. Efter hendes død i 1785 kom den joviale huslæge J. C. Tode til hjælp, han var ikke for ingenting oversætter af Smollets romaner og kunne 1791-92 publicere sin egen roman *Kierlighedens Nytte*, der demonstrerer, at den sande kærlighed er det bedste middel til at bevare et menneske. I sin praksis havde han foruden Thieles bl.a. den rige vinhandler Hendrik de Hemmer, der havde taget sin yngre søster i sit hus. Anna var 27 og tiende barn af første ægteskab i en jysk præstegård. Hun var 27, han 49 – sammen fik de et lykkeligt ægteskab og seks sønner. Trykkeriet udviklede sig bl.a. ved samarbejdet med det nyoprettede Gyldendalske forlag til at blive et af hovedstadens mest betydelige. Johan Rudolph satsede bredt, fra den kunstneriske ambitiøse monumentaludgave af Holbergs *Peder Paars* og skrifterne fra Videnskabernes selskab til de mange småskrifter, viser og billeder, han havde fået fra Borups forlag. Dertil kom de mange indlæg

under trykkefrihedsdebatten, som ofte bragte Johan Rudolph i mod-sætningsforhold til myndighederne. Men summa summarum bragte flid, balancekunst og dygtighed rigdom til huset.

Samtidig med den almindelige krise blev den hele patriarkalske konstruktion også truet: I 1812 døde Anna, i 1813 forsvandt det meste af formuen under Statsbankerotten og to år senere døde Johan Rudolph på sin 79. fødselsdag. Men da var næste generation allerede i sving, og deres virksomhed blev paradigmatisk for det tidlige 1800-tal: Én drog til søs og døde som ung, én overtog firmaet, to skabte deres egne og de sidste to kom til at indgå i embedsborgereskabet:

Hans Henrik Thiele havde allerede i faderens sidste år været leder af trykkeriet og han måtte under depressionstidens vanskelige forhold bringe det på fode. Han var student og fik anvendelse for sine betydelige kunstneriske og litterære interesser. Efter hans tidlige død kom firmaet ind i en ny krise, der dog kun varede til hans to sønner, der begge var uddannet som bogtrykkere i Tyskland, kunne tage over. De introducerede den nyeste teknologi, hurtigpressen og dampkraften, og nu fik firmaet sin tredje storhedstid. Deres billedtryk var uovertrufne, og de fik overdraget de mest lukrative offentlige hverv: trykningen af stempelmærker, frimærker, pengesedler, lotterisedler, aktie- og obligationsbeviser mv. Dertil kom, at de udførte mange af det sene 1800-tals store billedværker. En svigersøn til den mest fremtrædende af de to videreførte firmaet indtil det efter nogen tids skranten lukkede i 1936.

To af Johan Rudolphs og Annas sønner videreførte traditionen for præcisionshåndværk og handel, men slog sig op som instrumentmagere og optikere. Det blev til et dynasti, som ikke var mindre bemærkelsesværdigt end faderens. Øjet får stadig hvile i brillen fra Thiele.

Deres storebroder Frederik Vilhelm havde udnyttet sit administrationstalent til gavn for trykkeriet efter Hans Henriks død, men derefter gik hans vej til centraladministrationen, hvor han endte som etatsråd og kontorchef i Finansministeriet.

Benjamin blandt de seks brødre var Just Mathias, der var født i 1795 og altså endnu var dreng, da forældrene døde. Han fik ingen embeds-eksamen, men blev alligevel en af datidens ledende embedsmænd. Baggrunden for hans succes som forfatter, folkemindesamler, kunsthistoriker og bibliotekar var en forening af slægtens talenter for kunst, håndværk og administration. Og ikke mindst, at han fra barnsben havde bragt sine evner ind i nye familiesammenhænge. Hans informelle

dannelsesforløb og karriere fører lukt ind i magtens centrum og viser den betydning, de ledende familiære cirkler havde for udviklingen af den borgerlige enhedskultur. Lad os følge Benjamin.

2. Familiernes kredse

Sin tidlige barndom tilbragte Just Mathias Thiele i den velstående trykkerigård sammen med de ældre brødre og i den frisindede Borgerdydsskole. Da bombardementet kom i 1807 forlod han skolen i protest mod den akademikerbane, der syntes tilrettelagt – og i patriotisk iver; han ville være artillerikadet. Han blev imidlertid sat på plads igen, denne gang i Metropolitanskolen, hvor hans kammerat blev Theodor Münter, søn af Statskirkens primas. Sammen med bispens børn spillede han komedie i Pastorseminariets høresal og klatrede i bispegårdens gamle pæretæer. Han blev forelsket i en af døtrene og skrev sine første vers. De blev forevist bispinden, der var anerkendende. Til hende skrev han et nytårsdigt i 1814, og det nød den ære at blive læst op i familiekredsen, bl.a. for digteren Sander. Et år senere lånte bispinden den unge Thieles digtbog til sin søster Friederike Brun, der var centrum i den litterære salon på Sophienholm. Samtidig med sammenbruddet i sin egen familie var det lykkedes Thiele at skrive sig ind i en ny kreds, der nok kunne få den unge skoleelev til at spærre øjnene op.

På Sophienholm kom bl.a. Oehlenschläger, J. L. Heiberg, Thorvaldsen og Weyse, og under sit første ophold blev Just Mathias overvældet på flere måder: »man anviste mig et lille Værelse, ganske anderledes end jeg var vant til, med romantisk Udsigt over Søen, og næste Morgen serveredes jeg i min Ensomhed med Kaffe i Sølvservice. Jeg havde aldrig tilforn været i saa deilige Omgivelser og nød dem med Lyst, baade alene og senere op paa Dagen, da jeg fulgte Fru Brun paa hendes romantiske Æselridt som hendes Page igjennem Skoven.«²

Den tids fornemste litterære salon kunne sætte fart i sværmeriet for Staffeldt og den nyere tyske skole. Og da Baggesen, som havde rost nogle af hans digte, i 1815 udskrev en præmie til den, der kunne løse den litterært-filosofiske gåde 'Det evige Sindbillede', leverede Thiele med hjælp fra Weyse sit svendestykke. Det blev trykt i *Danfana*, 1816 og forsynet med en elegi, hvori Baggesen hyldede sin beundrer som sin »fjerde Søn«.³

Succesberust forlod Just Mathias igen skolen og lod sig dimittere privat, og ved venners hjælp fik han plads som volontør på Det kongeli-

ge Biblioteks læsesal. Men katalogiseringsarbejdet fristede hans fantasi lige så lidt som embedsstudierne, og han etablerede sit eget projekt, inspireret af den tyske romantik og brødrene Grimms arbejde. Grunden til sit arbejde med at indsamle danske folkesagn lagde Thiele på biblioteket med udskrifter af bøger og manuskripter, jagten fortsattes bl.a. i Karen Brahes bibliotek og sluttelig indsamledes materiale i begyndelsen, specielt fra bønderne i det midtsjællandske. Selvom han vandrede fra den ene gård til den anden, holdt han sig dog ofte til de godser, hvis herskab han kunne besøge – kontakten til de øverste kredse blev ikke sat over styr:

Da Fru Brun skulle forberede en fest for prinsesse Caroline Amalia bad hun Weyse skrive musik og Thiele tekst til den kantate, som husets damer skulle afsynge. Her mødte Thiele første gang prinseparret, og han noterede siden i sin levnedbeskrivelse »Bekjendtskabet med disse høie Personer blev ikke uden Indflydelse paa min Fremtid.«⁴ I 1823 fik han lov til at dedicere sine folkesagn til Kongen. De fire tynde hefter skulle samles i to bind og indbindes i rødt saffian, således at han under audiensen kunne fremføre sin ansøgning om et stipendium til et langvarigt Italiensophold. Thiele var lidt beklemt, for han havde som den første herhjemme søgt at bibeholde de folkelige fortælleres stil. Men situationen var tryk; kongen havde allerede forinden læst sagnene og prins Christian havde anbefalet Thiele og hans pionerarbejde, der fik betydning både for digtningen og den senere traditionsforskning.

Bag Thieles ansøgning lå ønsket om at overtage stillingen som sekretær ved Kunstakademiet. Fra 1823-25 kom han langt omkring og blev i Italien tæt knyttet til Thorvaldsen og hans kreds. Ved hjemkomsten fik han stillingen og blev tre år senere professor med bolig på Charlottenborg. Her kunne han arbejde med den forpligtigelse han havde taget sig på ved afrejsen fra Rom, at skrive Thorvaldsens levnedsløb. Resultatet blev de otte smukke og kostbare bind *Den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen og hans Værker*, 1831 ff, som udbredte kendskabet til den europæiske berømted også i Danmark. Efter Thorvaldsens død fik Thiele til opgave at hjembringe hans ungdomsdagbog, tegninger og breve fra Rom og kunne på grundlag heraf udgive firebindsværket *Thorvaldsens Biographi*, 1851 ff. Alt naturligvis fra slægtens trykkeri.

Allerede i 1820 havde Thiele fået bifald fra finansminister Møsting til sit forslag om at foretage en grundig oprydning i det kongelige kunstkammers mangeartede rariteter og en efterfølgende opdeling i særsamlinger. På Det kgl. Bibliotek henlå over 70.000 kobberstik opklistret i

foliobind. Bogtrykkersønnen fandt en metode til at aflime og rense stikkene. I 1835 kunne han forlade stillingen ved Det kgl. Bibliotek for at blive inspektør ved den nyoprettede Kobberstiksamling, der fra 1843 blev offentligt tilgængelig og som stadig kunne forøges ved Thieles flid. Udover arbejdet på akademiet og i Kobberstiksamlingen, hvis direktør han blev fra 1861, blev Thiele stadigt nærmere knyttet til prins Christian og blev ved hans tronbestigelse i 1839 udnævnt til bibliotekar ved Det kgl. Haandbibliotek. Efter Christian VIII's død i 1848 svandt Thieles indflydelse ved hove, men han fungerede op i sin høje alderdom i sine embeder, som dramaforfatter (uden større held) og som medlem af teaterjuryen. Men, tilbage til det i denne sammenhæng interessante – privatlivet:

En af Just Mathias' ungdomsvenner var den senere provst Hans Christian Holten, og til hans hjem blev han endnu stærkere knyttet end til Münters: »Jeg mødtes her ikke alene med en fortrolig Ven, men ogsaa stadigt med hans Forældre og to Søstre i et reent og skjønt Huusliv, og med hver dag voxede jeg dem Allesammen nærmere.«⁵ Familiens overhovede var Nicolai Abraham Holten, der havde skabt sig en formue som børsmægler. Han trådte personligt til som kautionist for den danske statsgæld under statsbankerotten i 1813 og spillede i årene herefter en vigtig rolle i gældssaneringen, ligesom han af Frederik VI blev benyttet til dennes 'private' økonomiske transaktioner. Holten blev storkorsridder i 1839 og gehejmekonferensraad i 1839. Både hans karriere og privatliv skulle komme til at gribe afgørende ind i Thieles.

Holtens ældste datter Ida døde som 17-årig og da var Just Mathias' kærlighed ingen hemmelighed for nogen i familien. I sorgens stund betroede Holten ham, at det havde været hans »glade Tanke, engang at kalde mig sin Søn«,⁶ som Thiele skrev i sine erindringer med sædvanlig vægt på de familiære kategorier. Holten var kunstelsker og mæcen og ydede rigelige tilskud til udgivelsen af værkerne om Thorvaldsen, og Thiele kvitterede med at tilegne ham dem, som han tidligere havde dediceret folkesagnene til sin royale velynder. Men det blev i familien, for efter sin hjemkomst og professorudnævnelse var Just Mathias blevet gift med Idas lillesøster Sophie. Gennem familiernes kredse var han nu kommet til etableringen af sin egen familie på Charlottenborg. Lad os følge dens historie.⁷

3. Hjemmet

Før dannelsesrejsen havde Thiele haft logi hos de aldrende Rahbeks på Bakkehuset, hvis elegance langt fra kunne måle sig med Sophienholms. Men Bakkehuset var fortsat et stykke op i 1800-tallet hjertekammeret i den danske litterære institution. Her samledes digtere og intellektuelle fra det gamle og det nye århundrede med den familiekreds, der altid var centrum i den tids borgerlige salon. Thiele søgte ind i Rahbeks studerekammer for at blive knyttet til redaktionen af hans tidsskrifter *Tilskueren* og *Hesperus*. Men det blev ikke til noget, men hvis »Eger-net«, som Kamma kaldte sin mage i det specielle Bakkehus-sprog, ikke var interesseret, så var hun: Sammen med en anden løgerende blev Thiele udnævnt til »Aftenbakkerne«, og han blev fast deltager i det arbejde med at forme og dekorere papæsker i miniatureformat, som Kamma havde lært af sin far. Thiele havde håndelaget fra familiefirmaet og fra sine mange besøg hos bogbinder Friis og kunne i 1869 kvittere for opholdet i denne kreds med erindringen »To Aar paa Bakkehuset«. ⁸

Ved hjemkomsten fra Italiensturen installerede Thiele sig imidlertid hos en tobakshandlerske i det indre København og styrkede iøvrigt forbindelsen til Holtens: »i Holtens Familie var jeg hyppigt en kjær Gjæst, forenet med dem ved det Baand, som var dem og mig dyrbart.« ⁹ Båndet var Idas død: »Med Ida Holtens Død var jeg næsten blevet indlemmet i Familien og vi syntes der gjensidigt at trænge til Hinanden i vor fælles Sorg.« ¹⁰ Mens Ida levede, havde Sophie kun været et barn – og dertil kom, at hun havde stået i skyggen af dennes umiddelbarhed og skønhed. I 1827 fandt Thiele imidlertid »noget Fremtrædende i hendes endnu ikke udviklede Væsen, der vakte – ikke en jordisk Kjærlighed, men en Kjærlighed af en mere hellig Orden, der indgjød en ubeskrivelig Agtelse...« ¹¹ Den 18. marts 1829 var der »stort Bryllup i Conferentsraad Holtens Gaard, i den store Sal indenfor Altanen med sine fornemme Piller blev jeg om Aftenen ægteviet til min elskede Sophie...« ¹² Thiele var nu også formelt blevet søn i huset. Og Holtens gård Ved Stranden var med sin klassicistiske, søjleprydede facade et spejlbillede af C.F. Hansens nyopførte Christiansborg Slot og af Slotskirken på den anden side kanalen. De tre bygninger lå som hjørner i den trekant, der forbandt regeringsmagten med religionens og pengenes. ¹³ Selv havde Thiele som nævnt domicil i kunstens centrum, Charlottenborg.

I sommeren 1830 fødte Sophie deres første datter, der blev kaldt Ida efter det bånd, der havde knyttet dem sammen. To år efter fødte hun endnu en datter, der til daglig blev kaldt Hanne – en sammentrækning af farmoderens Anna og mormoderens Johannc. Begge pigerne blev med mellemnavnet Holten og efternavnet Thiele skrevet ind i familien som foreningen af de to slægter. Men det er ikke det eneste element i konstruktionen af denne idealtypiske biedermeierfamilie.

Juleaftensdag 1830 lagde bogbinder P. F. Friis sidste hånd på bogen »Idas Sparebøsse«, som han overbragte den stolte fader ledsaget af et digt, hvoraf sidste vers lyder: »Thi staaer jeg og tænker paa Dig og dit Noer / Naar »Sparebøssen« jeg binder, / Som Pigen skal glæde, naar hun bliver stor, / Med salige Barndoms-Minder, / For derved i Hjertet tilsammen at bære / Sin Gud og Forældrene evigkjære./«¹⁴ Bogen var i samme udstyr som det Friis tidligere havde forsynet folkesagnene med, da de skulle afleveres til kongen. »Idas Sparebøsse« var det private modstykke til de to røde bind, der som Thiele skrev »havde hjulpet mig til at kunne flyve!«¹⁵

I bogen til datteren skrev Thiele med sirlig pen om begrundelsen for Idas fornavn, mellemnavn og efternavn. Han beretter detaljer om fødslen, dåben, den tidlige sprogudvikling og noterer hendes første melodi. Dertil kom små beretninger fra hjemmelivet og fra de to slægter. Indklæbet i bogen er en koloreret tegning fra haven bag Charlottenborg.

Ida var fra en start centrum for den bevægende ømhed i biedermeierfamilien, »du var iblandt os, som en lille elskeligt og agtet Væsen, en Gienstand for alle dine Omgivelsers Kiertegn. Din Moder var ofte lidt bange for den megen Hyldning, der blev viist dig og med Hensyn hertil længtes hun oftere efter det stille huuslige Liv på Charlottenborg.«¹⁶

»Idas Sparebøsse« var anlagt til at følge hendes opvækst med kærlig opmærksomhed over flere hundrede sider. Men efter det citerede brydes beretningen, og Thiele har kun i retrospekt tilføjet to en halv, hvor han henvender sig direkte til begge døtrene. Slutningen giver forklaringen på det fundamentale sammenbrud, som hjemmet blev udsat for da Sophie Thiele døde d. 15. april 1835.¹⁷

Vinteren 1834-35 var hængaet i den samme huuslige Lykke paa Charlottenborg, som de foregaaende Aar og da Jeres Moder d. 27 Marts 1835 omfavnedes sin Fader paa hans Fødselsdag, og udtrykte sin Lykke som saa stor og uforstyrret, tilføiede hun, ligesom ahnende hvad der forestod: »Men, Fader! saaledes kan

det ikke blive ved!« I Begyndelsen af April s. A var du, Ida! med Bedsteforældrene og Onkel Christians Børn ude paa Østerbro og saae en Forestilling af en Beridertruppe, medens Moder Sophie sad hjemme for at pate Dig, min elskede Hannemoer! Derude sporedes at du, Ida ikke var rigtigt vel; jeg kørte strax hjem med dig og du laae flere dage tilsengs uden at vi ret vidste hvad der feilede dig. Moder havde i længere Tid ikke heller været rigtig rask, men hun var dog kommen op igjen. Om Søndagen d. 10 April 1835 var Onkel Vilhelm hos os og denne Eftermiddag følte Moder sig mindre vel og gik tilsengs, og det var sidste Gang at vor lykkelige Huus var samlet med hende i Glæde!

Også i sine årbøger har Thiele svært ved at gøre rede for sin dybe sorg og tyer til at citere fra de mange kondolencebreve. Med hustruens død var hans realiserede drøm af et biedermeierhjem som centrum for den kærlige og trygge omgang med børnene og som ramme om et rigt udfoldet liv med slægt og kunstner venner brudt sammen. Men hvor hans sprog kom til kort, kunne H. C. Andersens tage over. Han var en af Thieles nære venner og gav sorgen ord i digtet »Det er kun faa Dage siden vi dig saa«, hvor han også henvender sig direkte til den fem-årige Ida:¹⁸

Du lille *Ida*, Du kan forstaae;
Moder er død fra Eder, I smaa!
Som Ældre, som Trøster,
Vil du fortælle din lille Søster,
Hvor glade I leged' paa hendes Skjød – !
Ak hun er død!

Men Andersens største indsats var, da man kunne se, hvor sygdommen bar hen, at fortælle Ida et eventyr. Med »Den lille Idas Blomster« havde han foregrebet hendes tomme angst ved at fortælle hende om døden. Lad os følge eventyrdigteren ind i familiekredsen.

4. Thiele og Andersen

Da den 14-årige H. C. Andersen i 1819 begav sig fra Odense til hovedstaden havde han allerede udviklet et talent for at underholde med improviserede sketches, historier, digte mv. Hans virkemidler var af

samme type som hos de halvprofessionelle, improviserende traditionsbærere, der siden middelalderen havde holdt til på markeder, blandt bønder og håndværkere. Men blandt Københavns embedsborgerskab blev hans numre tolket som ekscentrisk galskab eller tiggeri. Allerede året efter var der dog velmenende kredse, der støttede ham, måske på grund af hans ganske ucensurerede ihærdighed, sære skikkelse og klædedragt. Holtens og Thieles var blandt første, der ydede hjælp, og Thiele var ganske overrumplet ved det show, Andersen gav til bedste som tak: Han smed kasketten ved døren, foredrog uden optakt eller pause egne digte, samtlige roller i en scene af *Hagbart og Signe* og andet meget mere »...da han tilsidst var kommet til en Epilog, som han ogsaa selv havde skrevet, sluttede han med adskillige theatraleske Buk, greb sin Kaskjet, der laa som en gabende Tilskuer ved Døren, og – væk var han ned ad Trapperne.«¹⁹

Da Andersen mødte Thiele første gang på Bakkehuset, kendte han ham allerede for hans løsning af Baggesens gåde, for hans sonetter og udgivelse af folkesagnene og for opførelsen af en tragedie på Det kgl. Teater. I *Mit Livs Eventyr* skildrer Andersen sin følelse af at have fundet én, der tog ham alvorligt:²⁰

Jeg var lykkelig ved at tale med ham. Han havde Følelse, Begeistring og Deltagelse; stille, opmærksom havde han fulgt mig, indtil vi nu staae som Venner. Han var Een af de Faa dengang, som sagde mig Sandheden, naar andre kun gjorde sig lystige paa min Bekostning og kun havde Øie for det pudserlige i min Naturtilstand.

Thiele og Andersen blev venner for livet. Thiele hørte til de faste korrespondenter, når Andersen rejste, til de faste værter, når han var i København, og til de foretrukne, når han skulle afprøve sine tekster i familiekredsen. Prøvestenen på deres holdbarhed var deres virkning, når Andersen læste op. Men Thiele var ingen ryglapper. Det hændte ikke sjældent, at han til digterens fortvivlelse kom med solidarisk kritik. Netop derfor kom Andersen igen og igen, selvom der var perioder, hvor Thieles indvendinger bragte forholdet til afkøling.²¹ Den 4. december 1868 noterede Andersen i sin dagbog: »Fik fra Reitzel 'Dryaden', bragte Thiele, som den er tilegnet, et Exemplar han blev glad, sagde det var en stor Ære; jeg kyssede ham paa Panden.« Dagen efter fik han stormende bifald for sin oplæsning af *Dryaden* i Studenterforenin-

gen, og d. 31. januar det følgende år hedder det:²² »Regnveir, reenskrevet *Kometen*, læst den for Thiele og hans Kone, de vare bevægede, Thiele sagde den var fuldendt deilig, skjøn som Dryaden og fuld af Ro.«²³ Den sidste optegnelse, Andersen foretog om Thiele før han noterede hans død, viser deres usminkede forhold til hinanden i en situation, hvor digteren er blevet gammel og etatsråden senil:²⁴

Hvorledes lever Andersen? spurgte han (Thiele, FHM). Jeg svarede, det er jo mig, men jeg har været syg i henvend to Aar, mistet mine Tænder, mit Haar er blevet graat, see ret paa mig og jeg viste mig i hele min Længde. De er ikke Andersen! sagde han han ser anderledes ud! det virrer for mig og han bevægede Hænderne. Jeg var ham aldeles Fremmed, han var som et Barn.

Men tilbage til den situation og det tidspunkt, hvor Andersen professionalisering og Thieles privatliv skar hinanden som to planetbaner.

5. 'den dumme Phantasie'

Den 8. maj 1835 udkom *Eventyr, fortalte for Børn. Første Samling. Første Hefte*, der indeholdt »Fyrtøiet«, »Lille Claus og store Claus«, »Prindsessen paa Ærten« og »Den lille Idas Blomster«²⁵. Fælles for eventyrene var det, at »man skulde i Stilen høre Fortælleren, Sproget maatte derfor nærme sig det mundtlige Foredrag...«²⁶ Andersen var vel forberedt. Efter at han med støtte fra venner og mæcener havde fået del i den nødvendige politur, var hans pudserlige naturtilstand blevet såvidt bearbejdet, at han kunne fungere som improvisator i flere kunstformer i stadens finere saloner som kvittering for de mange middage. Men udover at have en social side var hans oplæsninger en afslibning af formen, som han tilsyneladende foretog med indlevelse og lyst:²⁷

Ham selv morede det at give sit Lune dette frie Spillerum. Talen gik ustandseligt, rigeligt udstyret med de for Børnene bekendte Talemaader, og med Fagter som passede dertil. Selv den tørreste Sætning gav han Liv: han sagde ikke: »Børnene kom paa Vognen og saa kjørte de«, men: »saa kom de paa Vognen farvel Far, farvel Mor, Pidsken smældede, smæk, smæk, og væk foer de, hei vil du gaa«. De, der senere have hørt ham oplæse sine Eventyr, kunne kun danne sig et svagt Begreb om dette Foredrags eien-dommelige Livlighed i Børnenes Kred.

Om de tre første af sine eventyr skrev han, at han havde hørt dem i sin barndom »i Spindestuen og ved Humleplukningen«. ²⁸ Disse eventyr er bearbejdnings af tekster, der indgår i den folkelige traditionskultur og som senere blev optegnet i Svend Grundtvigs registrant over folkeeventyr ²⁹. Men »Den lille Idas Blomster« skiller sig ud på flere måder, først og fremmest fordi den direkte tematiserer fortælsituationen i den borgerlige familie. Eventyret er, trods lån fra E. T. A. Hoffmanns *Nussknacker und Mausekönig*, Andersens første originale. Men det er ikke mindst interessant, fordi det er en meta-tekst, der bringer Andersen selv og hans primære fortællepublikum, de embedsborgerlige familiers børn, på scenen:

Andersen er kun let forklædt som studenten, der sidder i sofaen. Af barnet bliver han beundret for sin evne til at klippe billeder og fortælle historier. Og af den kedelige kancelliråd bliver han skældt ud for netop det samme: »er det noget at bilde Barnet ind! det er den dumme Phantasia!«. Andersen skrev selv om eventyret, at det »var blevet til, ved at jeg en Dag hos Digteren Thiele fortalte hans lille Datter Ida om Blomsterne i den botaniske Have; et Par af Barnets Bemærkninger beholdt og gjengav jeg, da Eventyret senere blev nedskrevet.« ³⁰ Hermed er den tekniske side af frembringelsesprocessen fastholdt, men dens konkrete udgangspunkt var den sorg, som havde ramt Thiele og hans døtre, da den huslige lykke var på retur.

»Den lille Idas Blomster« er på én gang det første af de eventyr, der handlede om eventyrene, og hvoraf »Skyggen« er det mest berømte, og samtidig det første i rækken af eventyr med forankring i Andersens følelsesmæssige problemer i forhold til den nære personkreds: I andet hefte fra 1835 fulgte endnu to originale eventyr; »Tommelise« om den lille og pukkelryggede veninde Henriette Wulff og »Den lille Havfrue«, der har Andersens ulykkelige kærlighed til Louise Collin som kimpunkt. ³¹ »Den lille Idas blomster« er udgangspunktet for denne refleksions- og sublimeringsproces. Lad os følge, hvad 'den dumme Phantasia' har at sige barnet.

6. Blomsternes død

»Den lille Idas Blomster« er komponeret som to sammenhængende fortællinger og adskiller sig allerede derved fra traditionslitteraturen. De består begge af en ramme og en indskudt historie om blomsterne.

Den første fortælling er en scene fra dagligstuen og beretningen

gennemvæves af replikkerne mellem studenten og den lille Ida. Også cancelliråden er kommet i visit, og han tager plads ved siden af studenten i den sofa, som er den eneste del af interieuret, der nævnes. Som læsere må vi forestille os det runde bord foran med lampen i midten, stolene i en halvkreds udenom vendt mod sofaen, hjørneskabet, de mange billeder mv., der var det normale udstyr i biedermeier-stuen. Alt det er fjernet for at koncentrere opmærksomheden på det forløb, der udspiller sig.

Den indledende rammesekvens åbnes med en replik, hvor barnet lægger sit problem frem: »Mine stakkels Blomster ere ganske døde!» sagde den lille *Ida*.« Videre spørger hun studenten, hvorfor. Før hun gentager spørgsmålet indfletter fortælleren motiveringen for, at det netop er *ham*, der skal give forklaringen. Han indskyder det lille »saa« for at markere sin solidaritet med hendes synsvinkel: »for ham holdt hun saa meget af, han kunde de allerdeiligste Historier og klippede saadanne morsomme Billeder (...) det var en lystig Student.« Da historien om blomsterne er forbi, kommer Idas direkte reaktion »'Det var morsomt' sagde den lille *Ida* og loe.« Og vi fortsætter på rammeplanet med at se studenten med den kjedelige Cancelliråds briller. Han har også set ham klippe »de løierlige, moersomme Billeder« og må nu som før reagere med sin replik »'er det nu noget, at bilde Barnet ind! det er den dumme Phantasic!'« Hans holdning falder helt i tråd med den, de dannede siden slutningen af 1700-tallet havde anlagt på de eventyrberetninger, almuen kunne levere deres børn.

Men historien om blomsterne er af en anden art. Den dialogiske beretning om naturen var kendt fra den belærende børnelitteratur og kunne for så vidt have stillet cancelliråden tilfreds, men her er den reduceret til en struktur, der bærer den tilskrivning af menneskelige egenskaber til blomsterne, som studenten langsomt får *Ida* til at overtage. Hendes udgangspunkt er snusfornuftigt og konkret: »'Men Blomsterne kunne jo ikke dandse!' (...) 'Kan der ingen Børn komme med paa det Bal?'«. Men i sit tredje spørgsmål har *Ida* accepteret fiktionen »'Hvor dandse de pæneste Blomster,' spurgte den lille *Ida*.« Og så udfolder studenten sit fantasibillede af blomsterne på kongens slot, men bliver bestandig nødt til at tage stilling til hendes fornuftige spørgsmål, der søger at koble de konkrete erfaringer til fiktionen.

Historien udspilles på kongens sommerslot uden for byen; når det er vinter, flytter han med sin familie og hof ind til byen, og så kan blomsterne lege konge og dronning, kammerjunkere, søkadetter, fruere og

frøkener. Når Idas blomster hænger med hovedet og er ved at visne, er det ifølge studenten, fordi de har været til bal om natten på slottet. Også blomsterne i den botaniske have kan komme derud ved at forvandle sig til brogede sommerfugle. Det kan være, at de ikke har været der, men studenten giver Ida det råd, at fortælle dem om nattens festivitas – også for at drille botanikprofessoren, som fører opsyn med dem og kan forstå deres pantomime-sprog. Som cancelliråden tager afstand fra den hele historie, søger professoren at betvinge deres umiddelbare drifter; også dét er forgæves: »'Han kom en Morgen ned i sin Have og saae en stor Brændenælde staae at gjøre Pantomime med Bladene til en deilig rød Nellike; den sagde, du er saa nydelig og jeg holder saa meget af dig! men saadan noget kan Professoren nu slet ikke lide, og slog strax Brændenelden over Bladene, for de ere dens Fingre, men saa brændte han sig, og fra den Tid tør han aldrig røre ved en Brændenælde.'«

Den anden fortælling i »Den lille Idas Blomster« har barnets univers som skueplads. Tilstede er Ida, hendes legetøj og blomsterne, og her er hun i voksenrollen, mens dukken Sophie har overtaget barnets.

I første del af rammen overfører hun den forklaring hun har fået på blomsternes skranten til sin verden. Konkret sker det ved at hun tager dem med hen »til alt sit andet Legetøi, der stod paa et pænt lille Bord...« Blomsterne skal plejes for at blive raske, og hun beordrer Sophie ud af dukkesengen, giver dem the og trækker »...Gardinerne tæt om den lille Seng, for at Solen ikke skulde skinne dem ind i Øinene.« Hun tænker videre over studentens blomsterhistorie og drømmer om den om natten. Da hun vågner, er alt stille i soveværelset, hvor hendes forældre også sover, men nu oplever hun den anden blomsterhistorie og kan derefter drømme om, hvad hun har set. I anden del af rammen omkring den indskudte historie, kan hun konstatere, at blomsterne er døde og sammen med de to norske fætre, der kommer på besøg, kan hun give dem en begravelse, der i ét og alt afspejler de voksnes ceremoni: »Begge Drengene gik foran med Flitsbuerne paa Skuldren og den lille *Ida* bagefter med de døde Blomster i den nydelige Æske; ude i Haven blev gravet en lille Grav; *Ida* kyssede først Blomsterne, satte dem saa med Æsken ned i Jorden, og *Adolph* og *Jonas* skjød med Flitsbuer over Graven, for de havde ingen Geværer eller Kanoner.« Dermed er eventyret slut. Men det er den indskudte blomsterhistorie, som leverer argumentet for integrationen af døden i barnets univers – og dermed for berettigelsen af studentens dumme fantasi.

I den anden fortælling er grænsen mellem rammebeskrivelsen og historien ikke så skarp som i første, hvor fiktionen etableres. I anden fortælling glider Ida fra tanke via drøm til en fantasi, der bestandigt dykker ned i den konkrete virkelighed: »'Nu dandse vist alle Blomsterne derinde!' sagde hun, 'o Gud, hvor jeg dog gerne vilde see det!' men hun turde ikke staa op, for saa vækkede hun sin Fader og Moder. 'Bare de dog vilde komme herind,' sagde hun...« Da hun alligevel står op, draget af musikken hun hører i den tilstødende stue, ser hun moderens hyacinter og tulipaner danse, mens en gul lilje, som studenten havde sammenlignet med frøken Line, er ved klaveret. En stor, blå krokus springer op og trækker dukkesengens gardiner tilside, så de syge blomster kan komme ud at more sig sammen med moderens blomster. Også legetøjet kommer igang. Fastelavnriset danser mazurka på sine træben og svinger sine papirblomster.

Sophie får luft for sin frustration ved at være blevet sat til side og lader sig dumpe fra legetøjskuffen ned på gulvet, hvor blomsterne tager sig kærligt af hende; specielt de syge, der havde lånt hendes seng »nu var *Sophie* fornøiet! og hun sagde, de maatte gjerne beholde hendes Seng...« Barnet har opgivet sin egoistiske synsvinkel. Men blomsterne fra sengen fortæller hende, at de vil være døde næste dag, og beder hende sige til Ida, at hun skal begrave dem i haven »saa voxer vi op igjen til Sommer og blive meget smukkere!« Festen kulminerer, da alle blomsterne fra kongens slot i den første historie danser ind på scenen for at danne treenighed med moderens og Idas blomster.

Herefter kan Ida så drømme, hvad hun har set. Og næste morgen kan hun som moderen spørge sin dukke, om der ikke var noget, hun skulle huske at fortælle »men *Sophie* saae ganske dum ud og sagde ikke et eneste Ord.« Eventyrets hovedtema er døden. Lad os se på årsagerne til, at Andersen med det kunne få sagt Ida noget herom.

7. Det uendeligt små og det uendeligt store

På Ida Thiele må eventyret have virket stærkt, for indtil mindste detalje kan dets personer, steder og genstande føres tilbage til hendes og digterens fælles oplevelsessfære: Alle elementer var velkendte, kun sammenhængene blev der vendt op og ned på: Eventyret udspilles i Thieles embedsbolig på Charlottenborg, bagved den lå faktisk samtidens botaniske have langs Nyhavn – og bag den igen boede Andersen. Havens bestyrer var professor Hornemann, som Andersen ikke kunne

døje og derfor gør til den kedelige kancelliråd og til den professor, han opfordrer Ida til at drille. De norske fætre var norske og hed Jonas og Adolph, det var to sønner af Collins steddatter, som ofte kom på besøg i det Collinske hus på hjørnet af Bredgade. Den kongelige sommerresidens var Frederiksberg Slot, i hvis park Ida i eventyret som i virkeligheden gik tur med sin mor for at opleve blomsterne i naturen.³² Foruden at Ida selv var centrum i eventyret og studenten som nævnt husets nære ven, var også hendes legetøj blandt dets aktører.

Denne ekstreme konkretisering må have givet Andersen gode muligheder for at opfylde en af litteraturens fundamentale funktioner, at sætte ord på og skabe sammenhæng i det uforståelige. Teksten er et ekseptionelt tydeligt eksempel på den nære sammenhæng mellem kunstproduktion og brugssituation, der er karakteristisk for store dele af den embedsborgerlige kultur. Den terapeutiske hensigt rækker helt ned i navnebrugen: Eventyrets voksne har ingen navne, drengene Adolph og Jonas nævnes kun to gange i tekstens slutlinier; den økonomi fremhæver de mange gange Ida nævnes ved navn, både hvor hun i første fortælling optræder som barn og hvor hun i anden har rollen som voksen i forhold til dukken Sophie, der også ved at være navngivet er trukket frem af legetøjsmængden. Hendes navn er ikke tilfældigt det samme som moderens:

På det personalhistoriske plan var kærlighedsforholdet mellem Just Mathias Thiele og Ida Holten blevet transformeret, dels til ægteskabet med Sophie Holten, dels til deres fælles datter Ida. Hendes navnesøster i eventyret optræder først som den fem-årige pige, det fortælles til, for at knytte an til hendes erfaringer. Men derefter omvendes som det var almindelig i datidens børnelitteratur forholdet mellem barn og voksen.³⁷ Hun substituerer nu den voksne fuldt og helt og er i stand til i denne situation at gribe døden som en voksenerfaring, der er langt fra barnets diffuse angst for det ukendte. Døden kan nu i stedet forbindes med de fredeliggørende ritualer og med en evighedsforestilling, der som sin konkrete forankring har hjemmets baghave-natur.

Men eventyret er ikke bare en privat-tekst som »Idas Sparebøsse«. Der er mange forudsætninger for, at det kan fungere også i forhold til et bredere publikum af børn og voksne: Dets tematisering af den tætte fortællesituation, som kommer til udtryk i dialog-formen; dets bearbejdning af forholdet mellem den voksne og barnets oplevelsessfære, som bl.a. kommer til udtryk i den dobbelte komposition; dets solidariske forhold til barnets synsvinkel og sprog, jvf. bl.a. den omfattende

brug af det indskudte »saa«. Selvom kun de færreste af eftertidens læsere har haft Idas mulighed for at kende eventyrrets personer og steder, er de almengjort og placeret i en fortælleøkonomi, så de alligevel virker. I den forbindelse er også dobbelt-kompositionen vigtig. Den giver ikke bare Ida to roller. Studenten fra første fortælling bliver i anden den røgmand, der hjælper dukken ud af skuffetilværelsen og altså ud over sin tvære egocentrering. Cancelliråden bliver på tilsvarende vis i barneuniverset til en lille voksdukke, der forgæves gentager sin fordømmelse af fantasien. Han oplever, til Idas morskab, at den virker, for han er bundet til det dansende fastelavnssris og må følge med. Røgmanden danser af egen lyst »og det var ikke saa daarligt!« Gennem det uendeligt små får fantasien sat det hele univers i bevægelse. På den vis siger teksten både noget om døden og om eventyrene som sådan. Men lad os en stund vende tilbage til familien Thiele.

8. Lindegården og Lindehuset

Efter hustruens død tog Thiele på en længere rejse til England og Skotland for at rekreere sig. Livet gik videre. I 1837-beretningen i årbøgerne introduceres Nicolai Aagesen, den senere nationalbankdirektør, og hans to døtre: »den ældste livlig, kjæk med et Par Øine, om hvilke man allerede dengang sagde, at de vilde gjøre mange Ulykker i Staden (hvilket dog ikke blev Tilfældet), den yngre skjøn som en Engel, ligesaa blid og elskelig som hun var smuk.«³⁴ Thiele valgte også dennegang englen og førte hende som brud til hendes nye hjem på Charlottenborg i februar 1838. Hans embedsbane tog i de kommende år nye opsving, og Hanne fødte tre børn, som med tidens fylde gled ind i det dannede borgerskab.

Den ældste søn fik den nye svigerfaders fornavn til mellemnavn, den yngste blev opkaldt efter sin far og datteren fik sine fornavne efter Augusta med de bemærkelsesværdige øjne og den afdøde Sophie. Somrene tilbragte den lykkelige familie hos svigerforældrene på Ny Kalkbrænderi, og om vinteren fortsatte den kulturelle familiecirkel på Charlottenborg. For så vidt er historien slut. Men Thieles årbøger rummer en pointe, som siger noget vigtigt om betingelserne for harmonien:

Da Thiele rejste på rekreation, blev Ida og Hanne bragt i pleje hos Holtens. Den rige finansmand havde købt godset Krabbesholm i 1809, men da det manglede hovedgård, købte han tillige den nærliggende noget forfaldne Lindegården som sin sommerresidens. 50 tønder land

blev omskabt til have og park og gården blev genopbygget på den mest bekostelige vis. Landbruget blev under Holtens organisation et mønster på egnen, men omdrejningspunktet for den hele aktivitet, der omfattede et halvhundrede ansatte, var det romantiske lindegårdsliv, hvorom Ida Holten Thieles senere mand, kommandør Alexander Wilde beretter i sine erindringer:³⁵ »8 store Lindetræer i en Halvcirkel dannede en Løvhytte, i hvilken Ejerens Familie sad ved Middagsbordet foran de hvide Havedøre..« Haven var udstyret med kanaler med små broer og med en del lysthuse, hvoraf ét med udsigt til Roskilde Domkirke var udformet som et tempel i romersk stil og beklædt med tusinder af grankogler. Herskabet kørte naturligvis med firspand.

Centrum for den rige pragt var imidlertid børnene. Sammen med Holtens fik Thiele i haven opført Lindehuset som modstykke til gården – det var »udstyret saa komplet, at ethvert Stykke Husgeraad fandtes deri«³⁶. En gentagelse af eventyrets spil mellem de voksnes og børnenes oplevelsesrum. Men eventyrtilværelsen havde også sin pris:

Ved sin hjemkomst fra rekreationen konstaterede Thiele, at han ikke var i stand til uden hustru at give børnene de rette betingelser. Og i tredje bind af hans årbøger er s. 447-64 udskåret af bindet. Baggrunden for denne, værkets eneste, lakune må være ønsket om at harmonisere den krise, som på en indklistret lap kun tangeres: Ida og Hanne var nu, i 1842 vokset »saa fast til dette Hjem, at en Forandring i denne Henseende næppe længer kom under Spørgsmaal. De kjære Børn havde det der saa godt, og der blev i alle Henseender – om end det ikke alletider var saa ganske efter mine Principper – sørget for deres Opdragelse, at jeg ikke vilde kunne have erstattet det i mit eget Hjem med de Midler, jeg havde til raadighed.« Thieles årbøger fortæller intet om, at Ida og Hanne havde forbindelse med hans nye familie.

Der har ikke været fjendskab mellem ham og Holtens, men hvad han selv betegner som en krise. Han beretter dog først med fire års forsinkelse om dens årsag: Holten blev i 1839 tilbudt det betydelige embede som direktør for Øresundstolden og skulle så flytte ind i det fornemme embedspalæ i Helsingør vis a vis Kronborg. Men Holten gjorde afgørelsen af sagen afhængig af, om han kunne tage Ida og Hanne med sig. Thiele kommenterer:³⁷

At gjøre dette Afkald, som jo vilde være definitivt, var mig ikke saa ganske let, – men paa den anden Side kunde jeg heller ikke forsvare, at min kjære Velgjører, for den Sags Skyld, skulde

bringe et Offer af dette Embedes betydelige aarlige Indtægter. Jeg samtykkede altsaa, om ikke just med et ganske mildt Ansigt.

Den forældreløse Thiele havde selv bragt sig videre fra den ene fornemme kreds til den næste. Sophies død havde nu bragt Ida og hendes lillesøster tilbage til bedsteforældrene, der således fik deres to piger igen.

Thiele var en af de højst placerede embedsmænd i datidens kulturelle system, så den reelle grund til ikke at inddrage de to døtre i sin nye familie har ikke været pekuniær. Den har først og fremmest haft med holdninger at gøre. Han elskede helt sikkert de to piger højt, men skrev udover det citerede intet om smerten og vreden ved tabet af dem, hvad der kan skyldes hans konfliktskyhed, der jo også kom til udtryk i den sene reaktion. Men neden under lå det faktum, at han sin position til trods i økonomisk, social og familiær henseende var i en underlegenhedsposition i forhold til Holten. Han havde selv som forældreløs erfaret at familierelationer ikke bare havde med biologi, men nok så meget med handlinger og valg at gøre. Det synspunkt havde også Andersen, der så vidt det lod sig gøre fortav at han havde en halvsøster, som ikke havde kunnet hæve sig over forhutlelsen. Samme Andersen ville gerne være bror til sin velgører Jonas Collins børn og valgte sig ind i et broderforhold til Henriette Wulff og Henriette Hanck.³⁸ Selvom mange træk i Thieles familie peger fremad mod kernefamilien, er den også et tydeligt eksempel på, at den endnu i sin moderne form ikke var etableret. Lad os slutte med nogle mentalitetshistoriske perspektiver.

9. Døden, barndommen og familien

At døden ikke længere er, hvad den har været, er en plathed, som netop i sin distance er et udtryk for påstandens rigtighed: En omlægning af selve dødsriteriet fra hjerte- til hjernedød skal sikre, at samfundet kan genanvende organer på samme vis som det sker på bilkirkegårde. Døden bliver i det moderne samfund fremvist gennem massemedierne, både i underholdningsmordene om lørdagen og i form af krigsreportager til aftenkaffen resten af ugen. Offentliggørelsen af døden er langt mere omfattende og konfrontativ nu end nogensinde. Men samtidig bliver den død, som rammer os nært, og som betyder fortvivlelse, mere skjult, hvad der kan blive årsag til en langvarig og måske uafsluttet bearbejdelse af sorgen. Døden er blevet ualmindelig, først og

fremmest fordi dødeligheden blandt børn, unge og midaldrende er blevet så meget mindre, men også fordi den isoleres på dertil indrettede institutioner. Døden bliver et arbejde for specialister af mange slags, flere og flere bliver kremeret, kirkegårdene nedlægges eller fortrænges fra lokalsamfundene, begravelseskasserne er forlængst gjort til et anonymt ansvar. De ritualer, som før bragte familie, arbejdskammerater og folk fra lokalsamfundet sammen, og som kunne lette presset ved at bearbejde sorgen er forsvundet. Tilbage er tavsheden og måske psykoanalytikerens professionelle indsats. Med Guds død forsvandt også menneskets håb om uuddelighed, hvad der gør den lydløse forsvinden endnu mere problematisk. Man kan i denne situation med eksistentialetterne hævde, at netop døden fremhæver betydningen af vort ansvar over for livet, men også denne konsekvens er et element i den historiske tendens til at gøre døden til et privat problem.

Døden er nu som før en del af en naturproces. Men den er biologisk blevet forandret af lægerne, socialt ved ændringen af dødsårsagerne og forlængelsen af levealderen, religiøst ved sækulariseringen og socialpsykologisk ved fortrængningen. På disse niveauer er dens historie en del af historien som sådan. Man skal være varsom med som det her er sket at beskrive historien ud fra modsætningen mellem et før og et nu, bl.a. fordi de generelle tendenser naturligvis slår igennem over et langt tidsrum og fordi det sker uens og usamtidigt i samfundets forskellige klasser, lag og sociale sammenhænge.

Philippe Ariès har i to berømte værker beskrevet de ændringer, der har fundet sted i opfattelsen af døden og barndommen siden middelalderen.³⁹ Siden har en større litteratur om dette problemfelt fået bidrag fra mange sider: bl.a. har Edward Shorter skrevet kernefamiliens historie, Elisabeth Badtiner moderkærlighedens og Jos van Ussel seksualundertrykkelsens.⁴⁰ Det er ikke her stedet at repetere disse afhandlinger, trods deres mange interessante detaljer og pointer. Som samlet helhed viser de en række modsætninger mellem det feudale traditionssamfund og det moderne – og de peger alle på det vigtige skred, der fandt sted i overgangen fra den feudale til den kapitalistiske produktionsform, hvad angår opfattelsen af børn og familie:

Bevægelsen fandt sted i historisk højtudviklede dele af Europa i 1700-tallet og kan følges frem til begyndelsen af vort århundrede. De centrale elementer var omsorgen for børnenes sundhed og efterhånden også deres uddannelse og psykiske udvikling, afgrænsningen af familien som et sted for seksualitet og for hengivenhed mellem forældre og

børn samt udspaltningen af forældrerollerne – moderens følsomhed og faderens tilbagetrækning til rollen som forsørger og opdrager.

Bevægelsen fik sit gennembrud i forskellige kategorier af borgerskabet og bredte sig derefter opad og nedad som det vigtige udgangspunkt for det hegemoni, der fandt vej til magten, da feudaliteten brød sammen. Den nye familieform blev den centrale institutionalisering for de nye magthaveres etablering af bevidstheden om sig selv, men den gav også uddannelsessystemet og kunsten nye roller.

Det er vanskeligt direkte at anvende resultaterne fra de nævnte mentalitetshistoriske undersøgelser, de drejer sig oftest om samfundsformationer, der i sammenligning med den danske repræsenterer en spidsudvikling, og de fokuserer ikke specielt på udviklingen af den embedsborgerlige bevidsthed. Men Danmark var hverken geografisk eller historisk nogen ø, og Thiele-eksemplet kan tjene til at vise lidt om, hvad der var på færde:

Johan Rudolph Thiele kom med sine tomme hænder og fik på baggrund af sine erhvervede kundskaber i faget, sin flid og sine evner til at styre sig såvel ideologisk som økonomisk og personligt realiseret sin patriarkalske drøm. Hans to første ægteskaber blev afsluttet af døden, men havde i udgangspunktet tydelig sammenhæng med firmaets etablering – og hans ældste søn af sidste ægteskab blev udset til at føre det videre. To andre sønner repeterede som nævnt med succes utopien om at etablere et 'hus' for håndværk og handel. Vi har ingen tegn på, at det var den ny intime følsomhed, der styrede dispositionerne i Johan Rudolph Thieles familie. Men han gav interessen for kunsten videre til sønnerne og forsynede dem med en moderne uddannelse, der kunne bringe dem fremad. Tanken om kald og stand var forladt til fordel for prioriteringen af dynamikken.

Just Mathias, hans Benjamin, repræsenterer et nyt trin i den langsomme forskydning. Han satsede på at vælge sig ind i de dannede miljøer og deres følsomhed, hvad der i sig selv viser tidens spaltning mellem den gamle mere åbne familieform og de nye idealer. Men de slog jo også igennem i litteraturen før noget andet sted. Han valgte sine to hustruer på grundlag af dybe forelskelser – men han var dog ikke så lidt målrettet, både socialt og i henseende til den embedsborgerlige utopi om et 'immaterielt' hus, hvis grundlag var de følelsesmæssige, kunstneriske og dannelsesmæssige kvalifikationer. Aktiverne var af en anden art end faderens, men gründerdrømmen intakt. Da Sophie døde, var det et dybt bånd, der brast, men også forestillingen om dette

hus som en kombination af det harmoniske hjemmeliv med børnene og inspirationen fra de dannede og kreative i salonen. Hans forhold til Ida og Hanne er et eksempel på den intimitet og omsorg, der karakteriserede den nye embedsborgerfamilie. Men da han med held fik genetableret sin utopi i det nye ægteskab, blev det et tegn på denne familieforms endnu manglende konsolidering, at de to døtre måtte efterlades i de patriarkalske bånd, som Holten styrede. Som altid er der tale om brydninger mellem gammelt og nyt.

Med »Den lille Idas Blomster« satte Andersen det første skel i sin lange bevægelse fra traditionskulturens eventyr til kunsteventyret i moderne forstand. Den direkte henvendelse til Ida var en del af det nye. Ved hjælp af 'den dumme Phantasie' gav han et tidligt bidrag til det sorgarbejde, der senere skulle blive så omfattende og nødvendigt i den borgerlige familie. I hans harmoniske genrebillede var sygdommen endnu ikke til døden.

Noter

1. Oplysninger om en del af slægtens medlemmer i *Dansk biografisk Lexikon*, bd. XVII, 1903, tavle over slægten i sammes 3. udg. Desuden henvises til J.M. Thiele: *Af mit Livs Aarbøger. 1795-1826*, 1873 og til hans *To Aar paa Bakkehuset*, 1869. Begge er deludgivelser af hans »Mit Livs Aarbøger. 1795-1874«, Ny kgl. Saml. 4847 4°. Hertil desuden sønnen Just Thieles optegnelser om familien i Ny kgl. Saml. 4601 4°. Om J.M. Thiele og Ida Holten Thiele desuden Alexander Wildes *Memoirer 1850-1853*, 1893 og hans *Lyse og mørke Livserindringer*, 1856-1863, 1895.
2. J.M. Thiele: *Af mit Livs Aarbøger, 1795-1826*, s. 82.
3. Samme s. 107.
4. Samme s. 133.
5. Samme s. 187.
6. Samme s. 217.
7. De fire bind af Thieles årbøger i Ny kgl. Saml. 4847 4° dækker tiden fra hans fødsel (med tilbageblik på slægten) i 1795 til to år før hans død i 1874. Nedskrivningen er formentlig påbegyndt i 1864. Indtil det sidste bind er der tale om en gennemarbejdet tekst ud fra notater, hvoraf enkelte er opbevarede. Udgivelsen af manuskriptdelene (jvf. note 1) er omtalt under de pågældende år. I tredje bind er sider udskåret af bindet (jvf. denne artikels afsnit 8.) I det sidste bind er teksten forsynet med redaktionelle bemærkninger og strygninger med blyant.
8. Indgår i *To Aar paa Bakkehuset*.
9. Optegnelse for 1825.
10. Optegnelse for 1827.
11. Optegnelse for 1827.

12. Optegnelse for 1829.
13. Bygningen, der siden blev kendt som Niels Bohrs fødested, ligger stadig Ved Stranden nr. 14, 1061 København K.
14. »Idas Sparebøsse«, digtet fra Friis og enkelte af Thieles notater om disse år er i mit eje.
15. J. M. Thiele: *Af mit Livs Aarbøger. 1795-1826*, s. 240.
16. »Idas Sparebøsse«, upag.
17. Samme.
18. Digtet blev trykt i *Kjøbenhavnsposten*, d. 22. april, 1835.
19. J. M. Thiele: *Af mit Livs Aarbøger. 1795-1826*, s. 205.
20. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr*, udg. af H. Topsøe-Jensen, bd. I, s. 70.
21. Eksempler findes bl.a. i *H. C. Andersens Dagbøger*, udg. af K. Olsen og H. Topsøe-Jensen, 1971 ff, bd. V, s. 119 og bd. VI, s. 6-8, 314, 326.
22. Samme bd. VIII, s. 149.
23. Samme bd. VIII, s. 174.
24. Samme bd. X, s. 327.
25. Her anvendes *H. C. Andersens eventyr*, bd. I: *1835-42*, udg. af E. Dal og E. Nielsen, 1963 samt for kommentareernes vedkommende *H. C. Andersens Eventyr og Historier*, bd. I. 2. opl., 1931 ved H. Brix og A. Jensen. Desuden H. Topsøe-Jensen: »Den lille Idas Blomster«, *Fund og Forskning*, bd. II, 1955, s. 75ff.
26. Citeret fra Brix og Jensens udg. s. 389.
27. Edvard Collin: *H. C. Andersen og Det collinske Hus*, 1882, s. 495 f.
28. Citeret fra Brix og Jensens udg. s. 389.
29. Ifølge Brix og Jensen svarer »Fyrtøiet« til folkeeventyret »Aanden i Lyset«, »Store Claus og lille Claus« til »Store Bror og lille Bror« og »Prindsessen paa Ærten« snarest til »Herreper«. Disse findes i Grundtvigs regi-strant i Dansk Folkemindesamling som hhv. nr. 6,112 og 43. Den noget journalistiske *Omkring H. C. Andersens første eventyr* af Erik Koed Westergaard, 1985 rummer enkelte nye oplysninger om dette stof, bl.a. om forholdet mellem Hoffmanns eventyr og »Den lille Idas Blomster«.
30. H. Brix skriver i disputatsen *H. C. Andersen og hans Eventyr*, 1907, s. 104, at eventyret formentlig er skrevet i marts 1835, mens H. Topsøe-Jensen i ovennævnte artikel s. 76 er mere forsigtig: »Eventyret Den lille Idas Blomster er skrevet i Vinteren 1835, men nærmere Oplysninger om dets Tilblivelse kan næppe gives. Den omtales ikke i de mig bekendte Andersen-Breve fra denne Tid. De berømte fire første Eventyr synes paabegyndt ved Nytårstid 1835, var færdige i Manuskript i Marts, men udkom først 8. Maj 1835 ...« Som dokumentation henvises til »H. C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck«, *Anderseniiana*, bd. IX-XII, 1941-46. Her fremgår det af et brev fra Andersen til Henriette Hanck, dateret nytårsdag 1835, at han er ved at begynde på den første sending eventyr. Den 25. marts konstaterer han i et brev til hende, at bogen indeholder de nævnte fire titler, hvorfor »Den lille Idas Blomster« i hvertfald må være påbegyndt inden denne dato. Men formentlig ikke før d. 10. februar, hvor digteren i et brev til Ingemann kun omtaler gendigtningerne, jvf. *Breve til*

og fra Hans Christian Andersen, udg. af C. St. A. Bille og N. Bøgh, 1878, bd. I, s. 292. Nærmere end de to datoer kan man ud fra det tilgængelige dagbogs- og brevstof nok ikke komme til en tidsfæstelse af eventyret. Men det er også tilstrækkeligt til at forbinde det med Sophie Thieles sygdom, der ifølge Thieles oplysninger i »Idas Sparebøsse« jo også kunne have revet Ida med sig.

31. Citeret fra Brix og Jensens udg. s. 397.
32. De personalhistoriske oplysninger delvis hentet fra Brix og Jensens udg.
33. Jvf. Marie-Louise Svane: »Interieur med dukkebørn«, *Barndommens historie*, red. af C. Clausen, 1981 og kortere i *Dansk litteraturhistorie*, bd. V, 1807-48, 1984, s. 280.
34. J. M. Thieles optegnelse fra 1837.
35. A. Wilde: *Memoirer 1850-53*, s. 12.
36. Samme s. 17.
37. J. M. Thieles optegnelse for 1843.
38. Jvf. E. Bredsdorff: »Sumpplanten«, *Politikens kronik*, 1. december 1985.
39. Der refereres til Ph. Ariès: *Western attitudes towards Death from the Middle Ages to the present*, Baltimore 1974 samt til sammes *Barndommens historie*, 1982, hvori også debatten efter udgivelsen af den franske originaludg. 1973 kommenteres.
40. Der refereres til E. Shorter: *Kernefamiliens historie*, 1979 (originaludg. 1975), E. Badtiner: *Kærlighed i tilgift. Moderkærlighedens historie (17.-20. århundrede)*, 1981 (originaludg. 1980) samt til J. van Ussel: *Seksualundertrykkelsens historie*, 1978 (originaludg. 1970). For det danske materiales vedkommende henvises til Marie-Louise Svane »Den borgerlige familie«, *Dansk litteraturhistorie*, bd. V, 1807-48, s. 264 ff.

Det moderne Jeg

Om Georg Brandes' forhold til positivismens personlighedsfilosofi

Af Thyge Svenstrup

I

I 1891 blev der holdt fest for Georg Brandes i Concertpalæet. Anledningen var 25-årsdagen for udgivelsen af hans første bog: *Dualismen i vor nyeste Philosophie*. Til stede var det moderne gennembruds forfattere, kunstnere og videnskabsmænd, heriblandt også professor Harald Høffding. I sin tale ved middagen karakteriserede han Brandes' grundbestræbelse i dansk åndsliv som den »at frigøre og udvikle den enkelte Personlighed i dens Ejendommelighed«. ¹ Brandes skrev senere i *Levned*: »Det var ikke muligt at sige noget mere Rammende«. ² Som program taget er dette ubetinget rigtigt, mener jeg: »At være sig selv, det vil sige moderne«, hedder det allerede i *Emigrantlitteraturen* (1872), ³ og i Nietzsche-essayet *Aristokratisk Radikalisme* (1889), der jo indleder anden hovedfase i forfatterskabet, lyder det igen: Bliv dig selv! Vær dig selv! Essayet sætter det som den unges opgave at »finde sig selv i sig selv«, hvortil *befrieren* – den maieutiske opdrager – skal hjælpe ham. ⁴

Som en sådan befrier kan Brandes selv betragtes. Han deler romantikkens og den borgerlige énhedskulturs interesse for personligheden, men finder samtidig romantikkens personlighedstolkning snæver. Hans grundbestræbelse kommer derfor til at bestå i at videreføre den borgerlige individuationstænkning i dansk litteratur på forandrede, *emancipatoriske* betingelser, og deri består også hans epokeskabende betydning.

En adækvat fortolkning af Brandes' forfatterskab må derfor også tage udgangspunkt i dets personlighedsforestilling. Kun derved bliver det muligt at forstå den sammenhæng, der findes i det omfangsrige og vidtspændende forfatterskab. Ved dette personligheds- eller individuationstema koncentrerer jeg mig i det følgende om det forhold, at Brandes i sin bestræbelse for at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed søger at tage positivismens personlighedsfilosofi til indtægt for sit forehavende. Jeg behandler specielt fire tekster: I. Disputatsen: *Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om H. Taine* (1870). 2. Manuskriptfragmentet: *Associationen, opfattet*

og fremstillet som den menneskelige Erkjendelses Grundprincip (juli 1872). 3. Forord til *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincipet* (november 1872) og 4. Taines jeg-teori fra *De l'intelligence*, der indgår i *Hovedstrømninger II*, kap IX (1873). Teksterne indeholder alle bidrag, hvoraf – hvad jeg vil benævne – Brandes' videnskabelige personlighedsteori må sammenstykkedes, og giver følgelig centrale momenter til forståelse af denne. Disputatsen og forordet handler ganske vist umiddelbart set om henholdsvis æstetik og moral, men både Taines æstetik og Mills nyttemoral bygger på et positivistisk menneskesyn, som Brandes eks- og implicit tvinges til at tage stilling til, og denne stillingtagen er analysens egentlige genstand. For manuskriptfragmentets og den sidste teksts vedkommende er sagen enkel: der fremsættes to bestemte jeg-teorier, og dem er det vor opgave at vurdere i forhold til forfatterskabets overordnede målsætning. Den snævrere forbindelse mellem teksterne består i, at de problemer om personlighedens beskaffenhed, Brandes må lade stå uløst i disputatsen, tages op til fornyet behandling i de følgende tekster. Positivismen som videnskabsfilosofi kan vi definere, som Brandes i disputatsen: at ville overføre naturvidenskabernes metoder på åndsvidenskaberne.⁵

Teksterne og de dermed sammenhørende problemer står ikke isole-rede i forfatterskabet. Imod de angreb, der straks fra begyndelsen fremkom mod *Emigrantlitteraturen* (februar 1872), værgede Brandes sig i *Forklaring og Forsvar* (april s. å.) ved at henvise til sit videnskabelige sandhedsbegreb: Ifald man var skyldig, såfremt man havde de ideer, han kæmpede for, så var skylden ikke hans, men »den europæiske Videnskabeligheds«: »Kunne hine Ideer gjendrive, hvi gjendrev I dem da ikke for os? Var det muligt at udruste den nulevende Slægt til seierrig Kamp imod den frie Tanke, hvi rustede I os da ikke?« lader han sine angribere af det ældre slægtled høre. »I gjorde det ikke, fordi I ikke kunde, fordi disse Ideer ikke lade sig gjendrive«. ⁶ Hertil svarer, at der i *Hovedstrømninger* indgår talrige analogier, hvor Brandes sammenligner sin egen virksomhed med naturforskerens, hvorved han foregiver at anlægge en naturvidenskabelig betragtningsmåde på sit materiale: »Jeg skildrer Dem kun rent historisk og naturvidenskabeligt en Sjelstilstand som historisk har vist sig og documenteret sig i Litteraturen«, hedder det eksempelvis i *Emigrantlitteraturen*.⁷ Og dette krav på at repræsentere et videnskabeligt menneske- og livssyn genfindes også i det øvrige forfatterskab, i essayerne og i biografierne: I *Søren Kierkegaard* (1877) tales der således f.eks. om »den moderne Tids

hele naturvidenskabelige Opfattelse af Individet«. ⁸ Den frie tanke er den videnskabelige tanke, og det vil sige den positivistiske tanke: Brandes søger at legitimere sin frigørelsesforkyndelse ved at give den karakter af objektiv videnskab. Efterhånden som årene går, glider påberåbelsen af videnskaben vel mere og mere i baggrunden, men der er aldrig tale om direkte undsigelse. Det er imidlertid karakteristisk, at denne videnskabsforestilling næsten overalt i forfatterskabet optræder i kort, selvfølgelig form, uden at blive gjort til genstand for egentlig argumentation. En undtagelse herfra udgør de fire her fremdragne tekster, der derfor bliver vigtige at tage op til nærmere behandling.

II

Brandes' Taine-studium begynder sommeren 1866. Resultaterne af studiet er udmøntet i disputatsen, der indleveredes i december 1869 og forsvarede februar 1870. Disputatsen er generelt blevet betragtet som et opgør med Taine derved, at Taines dogmatiske læresætninger overalt kun tillægges begrænset gyldighed. ⁹ Hvor Taine ynder at formulere absolutte, med naturlovene analoge love for åndslivet, der vil Brandes kun høre tale om relativt berettigede synsmåder, og i denne relativisering ligger et forsvar for enkeltpersonlighedens særegenhed. Således i afvisningen i 3. kapitel af Taines definition af geniet: Over for definitionen af geniet som et lovmæssigt årsagsprodukt, en sammenfatning eller et resumé af race, miljø og moment fastholder Brandes, at disse forhold nok kan fremme eller hæmme geniets virke, men ikke forklare dets anlæg. Ethvert geni er et unikum.

Spørgsmålet om enkeltpersonlighedens betydning vender i anden skikkelse tilbage i femte kapitel, hvor det diskuteres, hvorvidt der i samfundet og menneskeslægtens udvikling gives faste, uforanderlige og videnskabeligt påviselige love.

I første afsnit af kapitlet refereres med tilslutning »den Comte-Millske Anskuelse af den historiske Videnskab«, på baggrund af slutningen af andet bind af Mills *Logik*, hvorfra referatet ord til andet er hentet. Men det fremhæves samtidig kraftigt, at der i Mills opfattelse af historien som lovbunden på ingen måde ligger, at det sociale fremskridt ikke skulle kunne bevirkes af en enkelt stor mand, eller at den enkeltes handlinger er uden betydning: Er også alt, hvad der hænder, en virkning af årsager, menneskelige viljesytringer indbefattet, så følger ikke deraf, at menneskelige handlinger ikke skulle være af stor betydning

som årsager. Determinismen lærer kun, at alt er forudbestemt, for så vidt som alt er årsagsbestemt, men årsagstro behøver ikke at være identisk med fatalisme: Kan man end med statistiske kendsgerninger vise, i hvilken grad bevidste handlinger er underkastet ensformige love og altså, hvordan forskellighederne mellem mennesker ophæver hinanden, når man tager gennemsnittet af et meget stort antal, så ophæver store mænd i vigtige stillinger dog ikke hverandres indflydelse. Der var ingen anden Cæsar, hvis modsatte anlæg og magt kunne ophæve hans, fremholdes det.

I andet afsnit beskrives dernæst forskellen mellem Taines og Mills historiesyn. Taine bebrejdes, at han underkender det store menneskes betydning for historiens gang, og det påvises, at determinismen hos ham har nået sit absolutte udtryk: »den næsten quietistiske Godkjen- den af alt Bestaaende som nødvendigt, hvortil den deterministiske Op- fattelse af Historien«, har ført Taine og hans ligesindede.¹⁰ Determinis- men forklares foreløbig af tiden: den magtens sejr over retten, hvortil Taine og hans generation har været vidne med det andet kejserdømmes oprettelse og Napoleon III.s diktatur. Den har omstøbt sin erfaring til teori, hedder det.

Disputatsen giver imidlertid også en filosofisk forklaring af determi- nismen, i sjette kapitel, hvor Taines årsagsteori og hans dermed nært sammenknyttede erkendelseslære tages op til grundig diskussion. Ho- vedindvendingen går på, at Taine på grund af sin erkendelsesteoretiske afhængighed af sensualismen (Condillac 1715-80) og empirismen (Mill) forfalder til den fejl kun at se materialistiske og mekaniske årsager til det åndelige. Taine betragter bevidstheden som en oprindelig *tabula rasa*, som alene modtagende. Derved undgår han ikke »Empirismens Eensidighed«: at ville udlede alt i bevidstheden af sanserfaringen, »i- det han fuldstændigt overspringer det, som forud for al Erfaring gjør al Erfaring mulig«, nemlig bevidsthedens medfødte, oprindelige, apriori- ske grundformer. Taine ender derfor, som han nødvendigvis må, i materialisme og mekanisme: »I Mennesket, Bevidstheden, Histori- en sees ingensomhelst Activitet, intet spontant Princip, de ere alle kun Resultanter«. De ydre årsager (race, miljø og moment) har nok »uhy- re Indflydelse«, men princippet og den sidste årsag har ingen lov til at se i dem, siges det. Taines fejl er, at han – skønt Hegel-påvirket – ikke har formået at tilegne sig »den hegelske Dialektik«, hvorfor han bestandig tænker »Forholdet mellem Aarsag og Virkning uden nogensinde at berøre Vexelvirkningen«.¹¹

Denne Hegel-reference er det imidlertid vanskeligt – hvad Henning Fenger allerede har påvist – at betragte som andet og mere end en reverens for den hegelsindede opponent Hans Brøchner, der også var Brandes' vejleder, for ugen efter disputatsforsvaret tager Brandes i en anmeldelse – der vel at mærke var skrevet tre uger før disputatsens indleverelse – af sammes *Bidrag til Opfattelsen af Filosofiens historiske Udvikling* netop udtrykkelig afstand fra den dialektiske metode!¹²

Hertil kommer – hvad imidlertid ikke er blevet bemærket – at heller ikke henvisningen i 5. kapitel til Mills løsning af determinismeproblemet kan betragtes som holdbar:

A System of Logic udkom i 1843 i to bind og består af i alt seks »bøger«. Mills sigte med sidste og sjette bog: *Of the Logic of the Moral Sciences* er at undersøge muligheden af at studere ånds- og samfundsvidenskaberne ved hjælp af naturvidenskabernes metode. I værkets forord hedder det således:

»The concluding Book is an attempt to contribute towards the solution of a question ... Whether moral and social phenomena are really exceptions to the general certainty and uniformity of the course of nature; and how far the methods, by which so many of the laws of the physical world have been numbered among truths irrevocably acquired and universally assented to, can be made instrumental to the formation of a similiar body of received doctrine in moral and political science«.¹³

Mill besvarer selv spørgsmålet bekræftende, og man må derfor ikke – på trods af sjette bogs titel – tro, at Mill virkelig mener, der gælder en særlig metode for åndsvidenskaberne. Mill betragtede tværtimod de humane videnskabers udviklingsstade som en skamplet på videnskaben, og denne ville han fjerne ved først at beskrive naturvidenskabernes metoder og logik for derefter at applicere disse på åndsvidenskaberne.¹⁴

I overensstemmelse hermed betragter Mill i *Logikken* den menneskelige bevidsthed som et område, hvor motiver og behov påvirker og ophæver hinanden i lovmæssig rækkefølge, ganske i analogi med naturlovenes virkemåde i fysiske objekter. Denne konklusion drager Mill eksplicit, hvor han i tredje bog søger at lægge grundlaget for en videnskabelig sociologi: Årsagsloven gælder universelt, også for den menneskelige vilje. Menneskelig adfærd determineres af:

»causes called motives, according to as strict laws as those which ... exist in the world of mere matter«.¹⁵

Mill ønsker imidlertid også at kunne hævde, at vi ikke er tvunget til at adlyde et hvilket som helst motiv, for var vi det, ville det spotte enhver moralsk bestræbelse. I begyndelsen af sjette bog hævder han derfor, at vi har magt til at modstå vore motiver, hvis vi ønsker det. Vi kan »til en vis grad« ændre vor karakter, hvis vi vil: Vor karakter formes for os af vore anlæg og vore omgivelser, men vore egne ønsker kan gribe ændrende ind i disse omgivelser, derfor kan vor karakter også ændres af os.¹⁶

Kendsgerningen er imidlertid, at *dette* menneskesyn ikke kan forenes med det førnævnte videnskabelige, hvor meget Mill end forsøger at give skindet heraf,¹⁷ og det er dette, Brandes ikke har indset.

III

Mills betydning for Brandes er som bekendt stadig voksende i årene 1870-72. Siden 1869 stod Brandes i brevveksling med Mill, og i juli 1870 opsøger Mill Brandes i Paris – første station på den store dannelsesrejse – hvor de har en samtale, der ender med, at Brandes inviteres til London. Efter en af samtalerne med Mill der skriver Brandes i et af brevene hjem til forældrene: »Jeg veed nu ogsaa i Philosophi hvad jeg vil«,¹⁸ og i et andet senere: »Jeg haaber engang at komme til at gjøre Revolution i vor Litteratur ved en Bog omtrent med den Titel: »Erfaringsphilosophien og dens Resultater««. ¹⁹

Den dybereliggende grund til Brandes' orientering mod Mill skal naturligvis søges i, at Mills forening af positivistisk videnskabelighed og radikalt samfundsengagement efterhånden måtte komme til at stå som et ideal for Brandes sammenlignet med Taines tidligere omtalte indifferens over for det bestående samfund. Brandes' eget samfundsengagement kan dateres til november 1869, hvor han udsender sin oversættelse af Mills samme år udkomne *The Subjection of Women* med et forord, der er et klart indlæg for kvindens frigørelse. Samfundsengagementet skærpes med Emigrantlitteraturforelæsningerne i efteråret 1871, og fra da af befinder Brandes sig i et modsætningsforhold til den herskende københavnsk nationalliberale kultur, der har mange lighedspunkter med Mills forhold til de konservative kræfter i det engelske samfund.

John Stuart (1806-73) voksede op i kredsen omkring oplysningsfilosoffen og samfundsreformatoren Jeremy Bentham (1773-1832), hvem faderen James Mill (1773-1836) stod nær. Bentham betragtede empi-

risk filosofi og radikalt politisk reformarbejde som to sider af samme sag, og Mill viderefører på delvis selvstændigt grundlag denne tradition. Mill hævder således, at den nyere filosofi kan opdeles i to hovedretninger eller skoler: den *intuitive* eller idealistiske (hvorved primært forstås den tyske filosofi siden Kant og dens britiske tilhængere) og den *empiriske* eller eksperimentale (hvorved primært forstås den engelske erfaringsfilosofi, der kan føres tilbage til Francis Bacon). Denne skelnen baserer Mill på de erkendelsesteoretiske forskelle skolerne imellem. Mill postulerer dernæst, at der består en snæver sammenhæng mellem erkendelsesteoretiske og politiske standpunkter, og i forlængelse heraf, at de to skoler, den intuitive og den empiriske, er snævert forbundet med henholdsvis et politisk *konservativt* og et politisk *progressivt* perspektiv. Disse påstande indgår alle, som vi skal se, i Brandes' forord til nyttemoralen, og argumentationen for dem vil blive taget op i forbindelse med gennemgangen af dette.²⁰

Før vi kan gå nærmere ind på forordet, må vi imidlertid omtale et manuskriptfragment, der udgør et nødvendigt trin til forståelse af dette, og som oprindeligt var tænkt som en stor bog på 400-500 sider fra Brandes' side: *Associationen, opfattet og fremstillet som den menneskelige Erkjendelses Grundprincip*.²¹ Fragmentet er et resultat af de filosofiske studier, Brandes gik i gang med i sommeren 1872, og hvis idé skal føres tilbage til de allerede nævnte samtaler med Mill i London i juli 1870. I studierne indgik en række psykologiske og erkendelsesteoretiske værker af empirisk og sensualistisk observans, heriblandt først og fremmest Mills erkendelsesteoretiske hovedværk *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865), som Mill personligt havde foræret Brandes i London, men som han for øvrigt allerede ejede.²² Formålet med studierne kender vi fra et begejstret brev, Brandes skrev til en ven i juli, da han følte sig overbevist om at have fundet løsningen på sine spekulationer. Hvad der begejstrer ham, er tanken om at kunne forklare vor erkendelse, herunder vore moralske forestillinger og vor forestilling om vor egen identitet, som produkt af det psykologiske associationsprincip:

»Kjære, hvis jeg skulde crepere før jeg faaer dette udført, maa Du endelig fortælle Alle, at jeg vilde ... grunde vor Philosophi her i Norden paa en ny Basis, en sand Basis, der tillader Paavinsning af *aldeles bestemte, uomtvistelige Love*, ganske som i Mechanik og Chemi. Du kan ogsaa godt lade Dig forlyde med, at al den anden Philosophi her i Danmark er

Hjernespind og Snak, idealistiske Drømmerier, og lad dem sætte mig saadant Eftermæle, at denne Person definerede Philosophien som *Videnskaben om Aandens Love* og fordristede sig til at mene at den saaledes stod i Rang med Naturvidenskaberne, der ere Videnskaber om Naturens Love. Al Philosophi er Psychologi. Al Psychologi hviler paa Iagttagelse. Al Psychologi er Lære om Associationerne, Associationer af Sandseindtryk, af Billeder, af Ideer og Navne ...

Troen paa Jegets Existens er kun Association af Erindringer.

Jegets Dannelse skeer ved Associationen i Kraft af Glemselens Love og Erindringens Love. Moralen er kun Association af visse Formaal med Begrebet det højeste Gode.

... Association er *Alt*, er Nøglen til *Sjælens lovbundne Liv* ... Association! Love! det er den hele Philosophi.« (Brandes fremhæver)²³

Brandes tilkendegiver i brevet en ubetinget begejstring for det naturvidenskabelige erkendelsesideal og en lige så ubetinget overbevisning om dets gyldighed for åndsvidenskaberne. I disputatsen var denne overbevisning endnu blandet med forbehold, som vi så, fordi Brandes der ikke kunne få sig selv til at opgive troen på bevidsthedens aprioriske former: altså det synspunkt, at vor bevidsthed på forhånd er organiseret på en bestemt måde og derfor ikke kan anskues som en ubeskreven tavle. Bag opgivelsen af forbeholdet ligger, at Brandes i mellemtiden har lært den engelske psykologis associationslære at kende: Fragmentet består for størstedelens vedkommende af en komprimeret gengivelse af en række kapitler fra Mills ovennævnte Hamilton-bog. Denne bog læste Brandes første gang i Rom (afbrudt af et længere sygeleje) oktober 1870 - februar 1871. Heri slog associationstanken ham som den nye filosofis midtpunkt.²⁴ – Projektet oversteg dog – hvad der i betragtning af dets natur ikke kan overraske – Brandes' formåen, og den planlagte bog om associationsprincippet blev derfor aldrig færdigskrevet.

Forestillingen om associationen som sjælelivets grundlov indgår imidlertid som den centrale forestilling i det forord, Brandes skrev til sin oversættelse af Mills moralfilosofiske afhandling *Utilitarianism* (1861/63), der udkom november 1872 under titlen *Moral, grundet paa Nyttelighed eller Lykkeprincippet*. Ifølge Brandes' eget senere udsagn oversatte han bogen, fordi han ønskede at udbrede dens tankegang som modvægt mod biskop H. L. Martensens netop da påbegyndte *Den kristelige Ethik*, hvis første bind udkom 1871.²⁵ Introduktionen af nyttemoralen lader sig da også uden vanskelighed se som en fortsættelse af det angreb på den kristelige menneske- og samfundsopfattelse, som *Emi-*

grantlitteraturen indleder. I forordet defineres nyttemoralen således for det første som en uafhængig, fra al teologi og religion *emanciperet* moral: en rationel etik, der begrundet ret og uret, godt og ondt rent humant, og denne definition følges op af flere polemiske udfald mod teologiens indflydelse på morallæren i særdeleshed og på åndsvidenskaberne i almindelighed. Således bemærkes også, at ortodoksien i sin antipati mod »Europas frie Videnskab« har villet lade Brandes stå som repræsentant for en formodet særlig fransk ånd, imod hvilken ånd man da har forsøgt at mobilisere så mange nordiske og germanske ånder som muligt. Men man vil skuffes: I »Nutidens Videnskab« er nationalitetsforskellene af en stedse forsvindende betydning: Stuart Mill er en emanciperet discipel af Comte, og Taine en emanciperet discipel af Stuart Mill. Valget står derfor ikke mellem Frankrig på den ene side og Tyskland og England på den anden som åndelig alliance, hedder det videre, men mellem det intelligente, oplyste og tænkende England, Frankrig og Tyskland på den ene side og det forældede, reaktionære og obskurantistiske England, Frankrig og Tyskland på den anden (Forord pp. VII - VIII).

Brandes fremhæver imidlertid også, at der inden for den uafhængige, ikke religiøst legitimerede, moralfilosofi gives to hovedretninger eller skoler: den intuitive og den empiriske, og det filosofisk set væsentligste afsnit i forordet består af en fremstilling af forskellene i principper og metode mellem disse to skoler med hovedvægten lagt på den empiriske moralfilosofis fortrin (pp. II n. - VII ø.). Nyttemoralen defineres således for det andet som en uden aprioriske eller metafysiske forudsætninger udviklet *empirisk* moral. Da det aprioriske nævnes som ytre sig såvel teoretisk som praktisk, såvel i forstandskategorierne som i det moralske »Du skal«, må der med den intuitive skole specielt siges til Kants moralfilosofi og hans dermed nært sammenhørende erkendelsesteori, vel for etikkens vedkommende til *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) og for erkendelsesteoriens til *Kritik der reinen Vernunft* (1781). Forordets argumentation mod intuitionsfilosofien sigter mod denne filosofis forestillinger om aprioriske eller medfødte eller såkaldt nødvendige sandheder, der naturligvis må udgøre en hindring for den, der ønsker bestående samfundstilstande ændret til det bedre: Nyttemoralen er »*Fremskridtets Moral*«, thi den lærer – som det udtrykkes – læseren at være på sin post mod fordomme og at lægge kritik og analyse af det bestående ind i pligtens idé.

Mill anser ikke vore moralske følelser og grundanskuelser for med-

fødte, men for erhvervede, fremholdes det. Som empirisk filosof søger Mill overalt at erstatte såvel intelligensens som moralens kategorier ved »*Associationens Love*« (fremhævet af Brandes). Nødvendigheden er for den empiriske filosof kun et produkt af »den uadskillelige Association«: den tankenødvendighed der opstår, når to eller flere idéer indgår en så fast forbindelse i bevidstheden, at de ikke ved analyse lader sig adskille. Men hvordan formår vi da at skelne mellem nødvendige og unødvendige, sande og falske associationer? Vi har ikke lov til at slutte – siger Brandes – at noget ikke er muligt eller ikke eksisterer, fordi vi ikke kan forstå eller fatte det, for hvad der synes os umuligt eller nødvendigt, skyldes normalt kun en stærk, uadskillelig association, og det er ikke enhver association, der synes os uadskillelig, der også virkelig er uopløselig: Det ubegribelige eller ufattelige eksisterer kun, fordi vor evne til at forstå afhænger af vor erfaring. Det ubegribelige bliver begribeligt, når vor erfaring udvides: Har den tilsyneladende uadskillelige association kun sin grund i mangelfuld eller begrænset erfaring, er den ikke udtryk for ægte tankenødvendighed, men kun for *fordom*:

»Et Exempel er den engang klippefaste Tro paa at der umuligt kunde gives Antipoder. Den Idée; »Et Menneske med Fødderne iveiret og Hovedet nedad, hverken klistret eller bundet eller naglet fast,« og Ideen: »Fald« dannede en saa kraftig Association, at et virkeligt Factum blev kaldt ufatteligt. Den bornerte Erfaring havde været indskrænket til en Region, hvor »ned« var ensbetydende med Retningen mod Jorden. Et andet Exempel er den moderne, vidtudbredte Tro paa, at en Atheist umuligt kan være et godt, i det Godes Navn og directe til det Gode virkende Menneske. Ideen: »Et Menneske, der fornægter Gud«, og Ideen: »slet, vildfarende eller farlig« ere saaledes sammenarbejdede i Bevidsthederne, at det vil være meget længe, før det i mindre oplyste Lande lykkes Videnskaben at opløse disse Ideers Association. Den bornerte Erfaring har her været indskrænket til en Region, hvor »god« var ensbetydende med Retningen mod Himlen.«²⁶

Eksempel ét og hele den forudgående argumentation er her direkte overtaget fra Hamilton-bogen,²⁷ eksempel to står derimod for Brandes' egen regning. Det ses imidlertid, at selv om der i begge de anførte eksempler indgår empiriske elementer, så er eksemplerne ikke derfor analoge: I eksempel to indgår tillige en værdidom (godt/ondt), og rigtigheden af en sådan dom kan hverken – som Brandes vil – reduceres til et empirisk eller til et videnskabeligt spørgsmål: Erfaringen kan

påvirke vore overvejelser, men erfaringen sætter os ikke i stand til at slutte, hvad den korrekte moraldom er: Erfaringen lærer os, hvad der *er*, ikke hvad der *bør* være.

Mill troede, at der kunne opstilles et objektivt kriterium for godt og ondt, ret og uret: I *Logikken* var der givet en fremstilling af de slutningsregler, der leder til sikker og gyldig viden, og i Benthams *pleasure-princip* var moralens grundlag givet.

Bentham gjorde som den første pleasure-princippet eller det såkaldte nytte- eller lykkeprincip til objektiv målestok i moralske spørgsmål: Du handler ret, når du handler således, at din handling fremmer den største lykke for det størst mulige antal (og for Bentham bestod der ingen konflikt mellem egen nytten og almenvellet). Ved lykke forstod Bentham lyst, fornøjelse, velvære (*pleasure*) og frihed for ulyst, smerte (*pain*), ved ulykke, smerte og mangel på velvære. Da lykkefølelsen for Bentham var en rent kvantitativ størrelse, som kunne beregnes, og da psykologien (associationspsykologien) for ham var deterministisk, måtte han også mene, at det var muligt at forudsige en handlings konsekvenser, hvorfor moralen følgelig også kunne gøres til en eksakt videnskab.²⁸

Mill tog aldrig eksplicit afstand fra Benthams snævre definition af lykkebegrebet, selv om han efter en bestemt episode i sin ungdom – en depression – indså, at Benthams moralsyn hvilede på et forenklet menneskesyn. Han valgte tværtimod af hensyn til den radikale politiske tradition, Bentham stod som eksponent for – og som han, som tidligere nævnt, selv ønskede at fremme – at sløre de steder, hvor hans egne synspunkter på moralfilosofien og psykologien afveg fra Benthams i stedet for at tænke uoverensstemmelserne filosofisk igennem.²⁹ Og specielt ville Mill nødtigt opgive associationspsykologien, der med sin opposition mod forestillingen om medfødte idéer og sin kamp for at føre al menneskelig tankevirksomhed tilbage til sanseerfaring og association for ham stod som et nødvendigt led i kampen mod fordomme og dårlige samfundsretninger.

Den engelske associationspsykologis særkende og problem er imidlertid, at den bygger på en *mekanicistisk* opfattelse af det menneskelige bevidsthedsliv, hvori den afspejler sin nære tilknytning til opkomsten af den nyere europæiske naturvidenskab. Med denne – hvis hovednavn er Isaac Newton (1642-1727) – erstattes middelalderens teleologiske naturopfattelse med et kausalt, mekanisk-materialistisk, og idet dette nye

natursyn overføres til også at gælde bevidsthedens verden, opstår der en række problemer af psykologisk og moralsk art.

Endnu John Locke opretholder forestillingen om, at der i sindet findes en substans, der udgør grundlaget for vore bevidsthedstilstande (*Essay concerning Humane Understanding* 2. bog. (1690)). Men ved overgangen til David Hume opgives denne substansforestilling (*A Treatise of Human Nature* 3. bog. (1739-40)). Hume opfatter sjælelivet blot som en række af forestillinger og fornemmelser. Lovene for bevidsthedsfænomenerne – de såkaldte associationslove – forstås i snæver analogi med Newtons love for den fysiske verden og forudsættes at betinge identitetsdannelsen. Derved opstår imidlertid problemet med den passive determinisme: Hvordan er personlighedsudvikling og moralsk ansvarlighed mulig, hvis bevidsthedslivet kun følger associationernes blinde, uvilkårlige, mekaniske love? Eller med henblik på Mill: Hvordan skal ideen om selvudvikling og frigørelse blive til virkelighed, hvis der ikke i bevidstheden findes en oprindelig energi, en aktivitet eller en faktor – den være oprindelig så rudimentær, som den være vil – der formår at reagere mod de givne psykiske betingelser (sansindtryk og fornemmelser) og dermed lede associationerne i en bestemt retning?³⁰

Denne ældre engelske associationspsykologi overtog Mill fra Bentham og sin far, og den indgår som det faste fundament i alle hans erkendelsesteoretiske, moralfilosofiske og psykologiske undersøgelser uden nogen sinde at blive gjort til genstand for egentlig diskussion. Mill kom dog efterhånden til at indse associationsteoriens svagheder, og han ledtes derved til at forsøge at revidere teorien. Han overså imidlertid herunder, at idet han forbedrede den ældre teori på væsentlige punkter, gik han samtidig ubevidst imod en række af teoriens grundliggende forudsætninger. Resultatet blev, at der i hans filosofi findes to absolut *uforenelige* menneskesyn.

Det ene, det associationspsykologiske og deterministiske, det såkaldte videnskabelige, findes overvejende (men ikke alene) i de tungere, mere erkendelsesteoretisk prægede værker: *A System of Logic, An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* og i *noterne* til genudgivelsen (1869) af faderens *The Phenomena of the Human Mind* (1825), hvor der dog tages mange forbehold over for den ældre teori.³¹ I *Logikkens* 6. bog opstilles således principperne for en videnskabelig lære om den menneskelige karakters dannelse: *Ethology, or the Science*

of *Development of Character*. Men da Mill senere i sit opgør med den af Kant stærkt påvirkede skotske filosof Hamilton tvinges ind i dyberegående psykologiske undersøgelser og i Hamilton-bogens 12. kapitel sætter sig for at vise, at vort jeg ikke er andet end:

»the series of our sensations (to which must now be added our internal feelings), as they actually occur, with the addition of infinite possibilities of feelings requiring for their actual realization conditions which may or may not take place, but which as possibilities are always in existence, and many of them present«. ³²

havner han imidlertid i store vanskeligheder: Vi er nemlig ikke blot en sådan serie af bevidsthedstilstande, vi er også os selv *bevidst* som en sådan serie:

»If, therefore, we speak of the Mind as a series of feelings, we are obliged to complete the statement by calling it a series of feelings which is aware of itself as past and future; and we are reduced to the alternative of believing that the Mind, or Ego, is something different from any series of feeling, or possibilities of them, or of accepting the paradox, that something, which *ex hypothesi* [fremhævet af Mill] is but a series of feelings, can be aware of itself as a series.

The truth is, that we are here face to face with that final inexplicability, at which ... we inevitably arrive when we reach ultimate facts; and in general, one mode of stating it only appears more incomprehensible than another, because the whole of human language is accommodated to the one, and is so incongruous with the other, that it cannot be expressed in any terms which do not deny its truth ... I think, by far the wisest thing we can do, is to *accept the inexplicable fact, without any theory of it how it takes place*; and when we are obliged to speak of it in terms which assume a theory, to use them with a reservation as to their meaning«. ³³

Mill tilstår altså rent ud, at associationsteorien ikke kan forklare helt centrale sjælelige kategorier som selvbevidsthed, erindring og forventning – og uden disse intet jeg – men stillet over for denne vanskelighed vælger han den forbløffende udvej at skyde skylden på sprogets ufuldkommenhed og at *fastholde* teorien i stedet for at se det uforklarlige netop som et produkt af den!

Denne vanskelighed er Brandes særdeles bevidst om, for han sætter i margenen til det eksemplar af Hamilton-bogen, han fik foræret af Mill, et stort NB ud for Mills indrømmelse samtidig med, at han i det tidligere nævnte manuskriptfragment anfører Mills jeg-definition med drabelig spatiering efterfulgt af den ovenfor citerede passage om spro-

gets ufuldkommenhed. Brandes har anset denne forklaring, som ingen forklaring er, for holdbar.³⁴ I Forordet udtrykker han sig imidlertid med forsigtighed om spørgsmålet. Her bliver det ved et par vage bemærkninger om, at intuitionsfilosofien går ud fra den frie vilje som et faktum og fra »Personligheden som umiddelbart givet ved Selvbevidstheden«. Men: vor direkte bevidsthed hverken afgør eller kan afgøre, »hvilke Tvetydigheder og Mysterier der muligvis lure i disse to Ord: »Jeg« og »existerer«, lige saa lidt som vor Perception af Vand lærer os, om Vand bestaaer af Ilt og Brint.« (Forord p. V).

Det andet menneskesyn hos Mill findes overvejende i de to langt mere populære afhandlinger *Essay on Liberty* (1859), som Brandes læste februar-marts 1871³⁵, og *Utilitarianism*, som Brandes læste første gang marts 1870.³⁶ I disse to værker arbejder Mill med et idealistisk menneskesyn, der implicerer, at det virkeligt står i vor magt at stræbe efter ideal karakterudvikling, og at vor egentlige lykke også ligger i denne stræben: »Jeg betragter Nytten som den sidste Instans ved Behandlingen af alle ethiske Spørgsmaal, men rigtig nok Nytten i Ordets videste Betydning, grundet paa Menneskets vedvarende Interesser som Fremadskridende Væsen«, hedder det således i *Om Friheden*, hvis tredje kapitel også sigende er betitlet: »Om Personlighedens Ejendommelighed som en af Grundbetingelserne for Velvære«. ³⁷ På samme måde er det egentlige, men ikke overalt lige klart udtrykte budskab i *Utilitarianism* værdien af individualitetens fri udvikling og den personlige frihed, og dette budskab kunne Brandes naturligvis bruge. Værket anses for et af Mills svageste. Dets mange uklarheder og modsigelser skyldes, at det associationspsykologiske menneskesyn *også* – som det allerede turde være fremgået af analysen af forordet – er til stede i værket: Mill foregiver således, at han (i overensstemmelse med Bentham og den ældre utilitarianisme) ved lykke forstår »Fornøjelse og Frihed for Smerte; ved Ulykke Smerte og Mangel paa Fornøjelse«, ³⁸ hvorefter lykken bliver et rent *kvantitativt* begreb: »Hvis mængden af lyst er den samme, er skrabnæsespil lige så godt som poesi«, sagde Bentham. ³⁹ Men lykkefølelsen er også for Mill et *kvalitativt* begreb, (og heri adskiller han sig definitivt fra den ældre utilitarianisme): »Det er bedre at være et utilfredsstillet Menneske end et tilfredsstillet Sviin, bedre at være en utilfredsstillet Socrates end en veltilfreds Taabe«. ⁴⁰ Nogle lystfølelser er i sig selv bedre end andre, og de mennesker, der forstår det, vælger Mill simpelt hen at kalde »de vise«, og det er deres dom, han støtter sig til i spørgsmålet om, hvad det højeste gode er. Det

moralske gode og rette finder Mill derfor, når det kommer til stykket, hverken ved hjælp af et bestemt videnskabeligt menneskesyn eller ved hjælp af en bestemt videnskabelig metode, men gennem henvisning til bestemte historiske moraltraditioner (herunder kristendommen og stoicismen) og til traditionel og litterær livsvisdom og ved at supplere alt dette med sin egen subjektive indsigt i menneskenaturen.⁴¹

Den simple pointe er altså, at der i Mills tænkning gør sig to uforenelige menneskesyn gældende: et idealistisk og et »videnskabeligt«: associationspsykologisk-deterministisk, og at man, såfremt man vil insistere på – hvad Brandes (og Mill selv) vil – at moralen og den rette moral er et spørgsmål om videnskab, så må man også tage det deterministiske menneskesyn med i købet – hvis der da skal være logik i tingene – og at dette menneskesyn harmonerer ilde med enhver bestræbelse på at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed.

IV

I *Den romantiske Skole i Tydskland*, der udkom maj 1873, kun fem måneder efter Forordet, indgår imidlertid Taines jeg-teori fra *De l'intelligence*. Dette forekommer overraskende alene på baggrund af det forudgående opgør med Taines menneskesyn i disputatsen. *De l'intelligence* udkom ganske vist først efter disputatsforsvaret, dagen efter Brandes' ankomst til Paris, 11. april 1870, men værket ligger ganske i forlængelse af Taines tidligere tænkning og udgør slutstenen på hans filosofiske forfatterskab. Brandes fik bogen foræret af Taine, og fandt den »ganske overordentlig lærerig og ny«,⁴² men det er i øvrigt karakteristisk, at han sendte bogen hjem fra Paris, og at Hamilton-bogen er det eneste filosofiske værk, han tager med på rejsen videre sydpå.⁴³ Han læste bogen anden gang under de omtalte sommerstudier,⁴⁴ og afskriver teorien på sidste ark i det bevarede manuskript, uden forbindelse med den forudgående sammenhængende fremstilling af Hamilton-bogen.

Teorien inddrages i 9. kapitel i forbindelse med en gennemgang af romantikkens psykologi. Brandes' formål er at vise, at de tyske romantikere i deres skildringer af sjælelige fænomener som personlighedspaltning og jeg-opløsning og dermed forbundne tilstande som drømme, hallucinationer, mani og afsind m.v. stemmer overens med den moderne videnskabs syn på personligheden. Dette er et af de steder,

hvor romantikkens psykologi er sand og dyb, hedder det derfor, men også énsidig, thi den dvæler bestandig ved tingenes natside, ved nødvendigheden, indeholder intet »befriende« eller opløftende træk:

»I gamle Dage betragtede man Jeget, Sjælen, Personligheden som et Væsen, hvis Egenskaber var dets saakaldte Evner og Kræfter. Ordet: Evne og Kraft betyder jo imidlertid kun, at jeg har *Muligheden* til visse Begivenheder, at see, at læse o. s. v. Mit sande Væsen bestaaer ikke af Mulighederne, men af disse Begivenheder selv, af mine *virkelige Tilstande*. Det Virkelige i mig, det er en *Serie af indre Begivenheder*. Mit Jeg dannes for mig af en lang Række *Billeder og Ideer*, der for mig staae som *indre ...*

Altsaa i fornuftig Tilstand er Jeget et Kunstproduct, et Product af Ideeassociationer ... Men da Jeget saaledes ikke er et medfødt, men et erhvervet Begreb, da Jeget beroer paa en Idee-Association, som Søvn, Drømme, Indbildninger, Hallucinationer og Galskab stedse angribe, og som stedse maa hævde sig i Kamp med alle disse Fjender, saa er det efter sit Væsen udsat for alle mulige Anfægtelser. Som Sygdommen stedse ligger og lurar paa vort Legeme, saaledes staaer Vanvidet stedse ved Jegets Dør, og nu og da høre vi det banke paa Døren.« (Brandes fremhæver).⁴⁵

Taine følger Hume og den engelske associationspsykologi i elimineringen af substansidéen (jfr. afsnit III): Der eksisterer ikke noget »jeg«, hvis dermed forstås en substans eller et selvstændigt element, der er andet og mere end bevidsthedsfænomenernes række, kun en »Serie af indre Begivenheder«: af sansninger, forestillinger og ideer.⁴⁶ Han adskiller sig derimod fra de engelske associationspsykologer ved sin dynamiske personlighedsopfattelse og ved den betydning, han tillægger abnorme sindstilstande: Taine ledtes under indtryk af Darwins idé om »struggle for life«⁴⁷ og under indtryk af sine ungdomsstudier på det parisiske sindsygehospital *La Salpêtrière*⁴⁸ til at opfatte bevidstheden som en kampplads for stridende tendenser: et »reservoir« eller bassin, hvor de sjælelige elementer ligger i bestandig indbyrdes kamp om at komme op på bevidsthedens overflade og opnå dominans på hinandens bekostning. Den normale fungible bevidsthed er kun et resultat af en konfliktfyldt, hårdt tilkæmpet ligevægtstilstand. »Mennesket er af naturen galt«, hedder det således i *Den engelske Litteraturs Historie*, og dette kunne stå som motto for det grundsyn, der behersker *De l'intelligence*.⁴⁹ Hallucination, hysteri og galskab er ikke så meget udtryk for unormale sjælstilstande som for personlighedens oprindelige kaotiske skikkelse, der let sætter sig igennem. Det siger sig selv, at Taines

psykologi med et sådant grundsyn må få stærke psykopatologiske træk, og det er da også snarere et problem for Taine i *De l'intelligence* at forklare, hvorfor mennesket *ikke* bliver galt, end hvorfor det bliver det.⁵⁰

I alt dette synes der jo imidlertid ikke at indeholdes noget »befriende«:

»Men er Mennesket nu end mangfoldigt ved Naturnødvendighed og af Naturen splittet og delt, saa er det eet ved Frihed. Frihed, Villie, Beslutning gjør Mennesket helt. Er Mennesket end som Naturfrembringelse kun en Gruppe, der holdes mere eller mindre forsvarligt sammen ved Associationer, saa er Mennesket som Aand en Individualitet, og i Villien samle alle Aandens Elementer sig og løbe ud som i Eggen af et Sværd«.⁵¹

Det citerede står som konklusion på redegørelsen for romantikkens jeg-psykologi i forhold til Taines jeg-teori. Det ses imidlertid let, at det filosofiske ræsonnement her åbenlyst glider over i en kunstnerisk metaforik, der som filosofi betragtet ikke kan stå for en nærmere prøvelse: Modstillingen af natur og ånd, frihed og nødvendighed er reminiscenser af Brandes' hegelsk-idealistske dannelselse, som Taine uden videre diskussion ville have affejet som »metafysiske illusioner«.⁵² Der findes da heller ikke i *De l'intelligence* belæg for Brandes' konklusion, for mens det foregående citat er et referat fra andet bind af dette værk, hvortil Brandes selv i en fodnote henviser (II 169 ff.), så vil man lede forgæves efter det her udviklede syn på viljens frihed. Taine var selv udmærket klar over, at hans psykologi for at være fuldstændig måtte suppleres med en teori om viljen. Der foreligger imidlertid kun nogle kapitelskitser til dette projekterede værk: *De la volonté*.⁵³ Taine tvivlede ifølge forordet til *De l'intelligence* på sin evne til at magte opgaven: Efter at Taine først har karakteriseret sine tidligere historiske studier som anvendt psykologi på specielle tilfælde, hedder det her:

»j'aborde aujourd'hui la psychologie générale. Pour l'embrasser tout entière, il faudrait à la théorie de l'intelligence ajouter une théorie de la volonté; si je juge de l'œuvre que je n'ose entreprendre par l'œuvre que j'ai essayé d'accomplir, mes forces sont trop petites; tout ce que je me hasarde à souhaiter, c'est que le lecteur accorde à celle-ci son indulgence, en considérant la difficulté du travail et la longueur de l'effort«.⁵⁴

Det må for fuldstændighedens skyld tilføjes, at Brandes ikke bare kendte denne mangel fra forordet:

»Jeg drømte inat, at Taine havde udført den Bog om Villien, han saa gjerne vilde skrive som Pendant til sin Bog om Fornuften, men det vil nok have lange Udsigter.«

skriver han februar 1871 fra Rom til moderen.⁵⁵

V

Jeg mener hermed at have ført bevis for min påstand om, at Brandes i sin bestræbelse for at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed støtter sig til positivismens personlighedsfilosofi, og at denne alliance er fatal, fordi positivismens opløsning af det traditionelle personlighedsbegreb gør enhver tale om frigørelse og udvikling meningsløs.

Vi ser, at hver gang Brandes gør et forsøg på at annektere den positivistiske videnskabstænkning som løftestang for sit emancipatoriske formål: i disputatsen, i manuskriptet, i Forordet og nu i forbindelse med Taine igen, så støder han med usvigelig sikkerhed ind i determinismeproblemet, konkretiseret i spørgsmålet om viljens frihed. Denne frihed må Brandes af emancipatoriske grunde hævde, men han har intet filosofisk belæg i positivismen for at gøre det, deraf hans rådvildhed og krumspring.

Af omtalen af disputatsen i *Levned* fremgår, at Brandes har følt problemet som et kors for tanken:

»En anden Side af Spørgsmaalet var dennec: Levnede den moderne Videnskabs gennemførte Determinisme, Opdagelsen af en uforanderlig Afhængighed i den aandelige Verden som i den legemlige, Plads for Handlinger, der anderledes end blot illusorisk udgik fra den enkeltes frie Forsæt eller Beslutning? Saare vanskeligt var dette Spørgsmaal, og jeg tiltroede mig ikke at løse det, ...«⁵⁶

Det interessante er imidlertid, at der i Mills posthumt udgivne *autobiografi* (1873) findes en lignende skildring af, hvordan spørgsmålet om viljens frihed eller bundethed i en periode af hans ungdom red ham som en mare:

»during the later returns of my dejection, the doctrine of what is called Philosophical Necessity weighed on my existence like an incubus. I felt as if I was scientifically proved to be the helpless slave of antecedent circumstances, as if my character and that of all others had been formed for us by agencies beyond our control, and was wholly out of our own

power. I often said to myself, what a relief it would be if I could disbelieve the doctrine of the formation of character by circumstances ...»⁵⁷

Det lykkedes imidlertid Mill lige så lidt som Brandes nogen sinde at finde en tilfredsstillende løsning på problemet. Det skyldes, at problemet på hans præmisser er uløseligt: Teorien om karakterens dannelse ved omgivelserne er – sådan som Mill forstod den – et resultat af det naturvidenskabelige årsagsbegrebs applicering på den menneskelige bevidstheds område, hvorefter virkning følger på årsag med en naturlovs nødvendighed, og hvorefter mennesket følgelig reduceres til en automat eller mekanisk dukke, uden frihed, valg og ansvar.

Det positive i Mills og Taines standpunkt ligger i forståelsen af omgivelsernes eller miljøets betydning for bevidsthedsdannelsen, for herved åbnes for en historisk og dermed emancipatorisk menneskeforståelse. Det negative i, at denne indsigt søges tolket inden for en snæver naturvidenskabeligt orienteret forståelsesramme. Det samme kan indvendes mod Brandes, der indfører den psykologisk-historiske litteraturbetragtning her i landet.

For både Taine og Brandes gælder, at deres bestræbelser falder sammen med en almindelig tendens i samtiden til under indtryk af naturvidenskabernes stadigt voksende prestige i det 19. århundrede overalt at tage disse videnskabers metode som forbillede for åndsvidenskaberne, en udvikling som Mill og Comte er foregangsmænd i: *A System of Logic* udkom efter *Cours de philosophie positive I-IV* (1830-42), men var i hovedtrækkene anlagt og skrevet før Comtes værk.

Jeg ser ikke andet, end at Brandes faktisk har følt sig overbevist om muligheden heraf, jeg tænker specielt på manuskriptfragmentet. Efter 1872 – hvor Brandes mister interessen for egentlige filosofiske studier – reduceres denne videnskabsforestilling i forfatterskabet imidlertid til et fast, men tomt vokabularium, der måske nok overfladisk set kunne gøre nytte i agitatorisk sammenhæng, men hvis svaghed Brandes ikke var uvidende om.

Spørgsmålet om Brandes er positivist eller ikke, kan derfor heller ikke efter min mening besvares éntydigt. Brandes introducerede positivismen i Danmark, og er på dette som på så mange andre områder en foregangsskikkelse, og han brugte 5-6 af sine ungdomsår til at studere og drøfte positivistisk filosofi, først og fremmest Taine og Mill, og dette studium sætter sig spor på det programmæssige plan i forfatterskabet. Et andet spørgsmål er, hvilken betydning denne forkyndte positivismisme

har for forfatterskabets personlighedsforståelse: Fenger har for tiden før 1871 vist, hvor inkonsekvent og relativt, Brandes bruger Taines begreber, og Gunnar Ahlström har i sin undersøgelse af venstrehegelianismens rolle i *Hovedstrømninger* påvist denne filosofis betydning for Brandes' udadvendte, aktivistiske holdning til livet og samfundet, hvori han adskiller sig afgørende fra Taine.⁵⁸ En anden sag er imidlertid, at forfatterskabets personlighedsforestilling, herunder dets emancipations- og udviklingsbegreb, næppe endnu turde være tilfredsstillende beskrevet.

Noter

1. Talen er trykt i Høffding: *Mindre Arbejder II* pp. 209-12. Kbh. 1905.
2. Festen omtales i *Levned III* pp. 316-19, 332-49. Kbh. 1908.
3. *Emigrantlitteraturen* p. 188. Kbh. 1872.
4. *Tilskueren* 6. årgang. pp. 571-72. Kbh. 1889.
5. *Den franske Æsthetik* p. 251.
6. *Forklaring og Forsvar* p. 75. Kbh. 1872. Brandes fremhæver.
7. *Emigrantlitteraturen* p. 89.
8. *Søren Kierkegaard* p. 88. Kbh. 1877.
9. Således Paul V. Rubow: *Georg Brandes' Forhold til Taine og Sainte-Beuve. Litterære Studier* pp. 38-101. Kbh. 1928 og Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår* p. 267. Kbh. 1955.
10. Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår* p. 220.
11. *Den franske Æsthetik*: kap. VI afsnit 4-7.
12. Fenger: op. cit. pp. 225-26.
13. John Stuart Mill: *A System of Logic* Vol. I. Sixth Edition. p. VIII. London 1865.
14. Peter Winch: *The Idea of a Social Science* pp. 66-67. London 1958.
15. Mill: *A System of Logic* Vol. I. Book III. ch. V. §7 (fodnote).
16. Mill: *A System of Logic* Vol. II. Book VI. ch. II. §§1-4.
17. R. P. Anschutz: *The Philosophy of J. S. Mill* pp. 172-73. Oxford 1953.
18. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71. I* (ved Morten Borup) Kbh. 1978: Brev af 16. juli 1870.
19. *ibid. II*: Brev af 25. februar 1871.
20. Anschutz: op. cit. pp. 61-68.
21. Manuskriptfragmentet findes i Brandes-Arkivet, Det kongelige Bibliotek. Det er først beskrevet af Fenger i *Georg Brandes' læreår* pp. 370-71.
22. *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I* (ved Morten Borup). Kbh. 1939: Brev til C. J. Salomonsen af 22. juli 1872.
23. *ibid*: Brev til C. J. Salomonsen af 20. juli 1872.
24. *ibid*: Brev til C. J. Salomonsen af 22. juli 1872.
25. *Samlede Skrifter XII* p. 9 Kbh. 1902.
26. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet – Forord* pp. IV-V. Kbh. 1872.

27. Mill: *Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* pp. 80-81. Third Ed. London 1867. Der refereres her som i noterne 32-34 til det af Mill til Brandes dedicerede eksemplar, der findes i Brandes-Arkivet.
28. Karl Britton: *John Stuart Mill* p. 47. London 1953.
29. Anschutz: op. cit. p. 19.
30. Høffding: *Den engelske Philosophi i vor Tid* pp. 13, 15, 19, 23, 27, 36, 42-46, 58. Kbh. 1874.
31. Anschutz: op. cit. p. 173.
32. *Examination of Hamilton* p. 236.
33. ibid. p. 242.
34. Over for Bröchner's skarpe kritik af brugen af Taines jeg-teori i *Den romantiske Skole i Tydskl.* henviser Brandes igen til Mills reference til sprogets ufuldkommenhed, se *Georg og Edv. Brandes. Brevveksl. m. nord. Forfattere og Videnskabsm. I: Brev fra Bröchner af 9. maj 1873 og brev fra Brandes til Bröchner samme dato.*
35. *Georg Brandes' Breve til Forældrene II:* brev af 11. februar og 20. marts 1871.
36. Fenger: op. cit. p. 364.
37. *Om Friheden.* På dansk ved Vilhelm Arntzen (1875). Her citeret efter *Stuart Mill I* udvalg, med indledning og noter af Mogens Blegvad p. 198. Kbh. 1969.
38. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet* p. 8.
39. *Stuart Mill* (ved Mogens Blegvad) p. 37.
40. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet* p. 12.
41. Britton: op. cit. pp. 50-56.
42. *Georg Brandes' Breve til Forældrene I:* Brev af 14. april 1870, jfr. også brev 25. april s. å.
43. *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I:* Brev til C.J. Salomonsen af 22. juli 1872.
44. Fenger: op. cit. p. 369.
45. *Den romantiske Skole i Tydskland* pp. 205-207. Kbh. 1873.
46. Sholom J. Kahn: *Science and Aesthetic Judgement. A Study in Taine's Critical Method* pp. 117-18. London 1953. – Desuden: Herman Jæger: *Taine* pp. 129-30. Kristiania 1917.
47. Gunnar Brandell: *Vid Seklets Källor* pp. 102 ff. Stockholm 1961.
48. Kahn: op. cit. p. 258.
49. Jæger: op. cit. p. 129.
50. Brandell: op. cit. pp. 100-106.
51. *Den romantiske Skole i Tydskland* p. 213.
52. D. G. Charlton: *Positivist Thought in France during the Second Empire 1852-1870* p. 137. Oxford 1959.
53. Kahn: op. cit. pp. 116, 184 og 258.
54. *De l'intelligence* Tome Premier p. 9. Paris 1870.
55. *Georg Brandes' Breve til Forældrene II:* Brev af 11. februar 1871.
56. *Levned I* p. 264. Kbh. 1905.
57. Stuart Mill: *Autobiography* pp. 168-69. London 1873.
58. Gunnar Ahlström: *Georg Brandes' Hovedstrømninger* Lund og Kbh. 1937.

Mindre bidrag

Brisingamen

– også et arkæologisk problem

Frejas smykke Brisingamen, som Micha Brodersen behandler i *Danske Studier* 1984, er ikke alene et sprog- og religionshistorisk problem; også arkæologien kan bidrage til diskussionen. Det gælder måske især spørgsmålet: Brisingamen omtales gerne som et halssmykke, men hvordan forestillede man sig egentlig, at det så ud? Nu om dage tænker de fleste tilsyneladende på en halsring, men der kan også være andre muligheder.

Den svenske arkæolog Birgit Arrhenius har henledt opmærksomheden på nogle kvindefremstillinger fra yngre jernalder (Arrhenius 1962 og 1969). Den ene er et lille hængesmykke af forgyldt sølv, fundet i en grav fra Hagebyhöga i Östergötland (Fig. 1). Det forestiller en fornemt klædt kvinde med armene korslagt i skødet. På hovedet bærer hun et diadem med bånd over issen, på brystet en firdobbelt perlekæde, og hun er klædt i en kappe og en lang kjole eller nederdel. Foran hendes hals ses en genstand, der springer i øjnene ved sin monstrøse størrelse. Den er omhyggeligt gengivet, og der kan ikke være tvivl om, hvad den forestiller: Det er en rygknappibel, en spændetype der var i brug i Norden fra midten af 6. årh. e. Kr. til engang i vikingetid (Fig. 2).

Den samme fibeltype kan genfindes øverst til højre på Fig. 3, der viser et udvalg af guldgubber fra Helgö i Mälaren. (Guldgubber er små prægede guldblader fra yngre jernalder, der viser en eller to personer). Også her sidder rygknappiblen ved kvindens hals, let kendelig med den firkantede hovedplade til venstre, den store runde knap på bøjlen (under kvindens øje), og til højre den smallere fodplade, der afsluttes med en rund skive. På nogle guldgubber er fiblen stiliseret til 3 runde knopper, mens andre igen kun har en enkelt rund knop, der kan tolkes som et rygknappspænde, »forkortet« til den karakteristiske runde knap, men som også kan forklares som en rund skivefibel. Et eksempel er den mindre tydelige guldgubbe øverst til venstre på Fig. 3.

Blandt de danske guldgubber er der to, hvor en kvinde bærer en rygknappibel; i begge tilfælde er hun fremstillet alene. Den ene er for nylig fundet ved Gudme på Sydøstfyn, den er endnu ikke publiceret. Den anden stammer fra Tørring ved Silkeborg og er omtalt i Skalk (Fischer 1974). Desværre er rygknappiblen misforstået i artiklen, men på det tilhørende fotografi ses den tydeligt, placeret ganske som på Fig. 3 øverst til højre.

Desværre kan vi ikke vide med sikkerhed, om det er Freja, der er afbildet på disse fremstillinger. Der er imidlertid almindelig enighed om, at guldgubberne har haft en kultisk funktion, og at de må fremstille kultiske scener, hvad enten de så er hentet fra myterne eller fra danse eller andre optrin i forbindelse med gudedyrkelsen. En vigtig gruppe, som netop guldgubben fra Helgö tilhører,

Fig. 1. Hængesmykke fra Hagebyhöga, Östergötland. 3:1

viser en mand og en kvinde, der synes at komme hinanden i møde eller at omfavne hinanden; og på en del af dem har kvinden i den ene hånd en genstand, der må tolkes som en kvist. Det må være nærliggende at tænke på frugtbarhedskult.

Det første led i navnet 'Brísingamen' synes at hænge sammen med oldnordisk *brísingr*, som betyder 'ild, bål' eller 'noget, der luer rødt som et bål'. En rimelig oversættelse af navnet må altså være det 'flamrende' eller 'glødende'

smykke. Noget lignende betyder tilsyneladende 'Singastein', som ifølge Micha Brodersen (1984, 105f) kan være et andet navn på Frejas smykke. Her er der en interessant forbindelse til rygknappspænderne. Mange af dem er på forsiden prydet med en mosaik af indfattede tyndslebne granater. For at forhøje virkningen er der endda lagt fint vaflet guldblik bag de røde sten, så de rigtig har kunnet spille i lyset. En forgyldt rygknappfibel som Fig. 2 har virkelig været et 'flammende' smykke.

Granaten hedder på latin carbunculus, 'glødende kul'. Plinius fortæller om en art granater, der skulle have en så stærk indre varme, at de kunne smelte signetvoks og lyse i mørke; og i 4. årh. kunne biskop Epiphanius berette, at man indsamlede granater om natten, hvor man kunne se dem lyse. Man kunne ikke skjule en granat, lige meget hvor mange lag klæder man dækkede den med, dens lys trængte gennem alt (Arrhenius 1962, 88f). I middelalderen ansås røde ædelsten for at bringe lykke, og granaten beskyttede desuden mod sygdom (Kulturhistorisk Lexikon 1, 132). Vi må regne med, at sådanne forestillinger har været velkendte i Norden i yngre jernalder: Man havde i århundreder haft kontakter med romerriget, og sammen med smykkestenene har man utvivlsomt overtaget troen på deres magiske virkninger. Men det er måske også værd at bemærke, at brugen af granater til fladedækkende udsmykninger er et kort intermezzo i nordisk jernalder: De optræder hovedsagelig i 6.-7. årh. e. Kr., men er sjældne både før og senere.

Endelig henleder Arrhenius opmærksomheden på nogle rygknappfibler fra Sverige og Norge, der er så store, at de må have været umulige at bære på dragten (1962, 84ff og 93f). Den største er fundet ved Kårsta i Uppland, den er 28,5 cm lang og har været mindst 15 cm høj med en rygknapp på 10 cm i diameter (Arrhenius 1962 Fig. 11). Den er altså på størrelse med en herresko! De almindelige rygknappfibler er kun 6-10 cm lange. Det er fristende at tro, at de ekstremt store fibler ikke var beregnet til almindelig brug, men snarere har haft en funktion i gudedyrkelsen; at de var et guddommeligt attribut.

På den ene side har vi altså de litterære kilder med Frejas flammende hals-smykke. På den anden side står det arkæologiske genstandsmateriale med granatsmykkede rygknappfibler, der blev båret ved halsen, og hvoraf nogle må siges at være af overnaturlig størrelse; og med afbildninger af kvinder med markeret rygknappfibel, der må henføres til en kultisk sammenhæng. For en arkæolog er det fristende at knytte de to ting sammen. Men kan det godtages filologisk? Det må afhænge af, om ordet *men* betyder 'hals-smykke' i almindelighed, eller om det specielt betyder 'halsring'. Og det er naturligvis også vigtigt, hvordan *Brisingamen* omtales i kilderne. Det er spørgsmål, der ligger uden for mit fagområde, og jeg bygger her på oplysninger, som professor Jonna Louis-Jensen og universitetslektor Allan Karker med stor hjælpsomhed har givet mig.

Etymologisk synes *men* at være beslægtet med *mōn*: 'manke', hvis oprindelige betydning er 'hals, nakke'. Her er der altså blot tale om, at genstanden bæres ved halsen, ikke nødvendigvis *om* halsen. Det er også værd at bemærke situationen i *Thrymskvadet*, hvor Freja i vrede afviser at blive udvekslet med Thors hammer. Ifølge Gjellerups oversættelse 'brast det store *Brisinge-Men*',

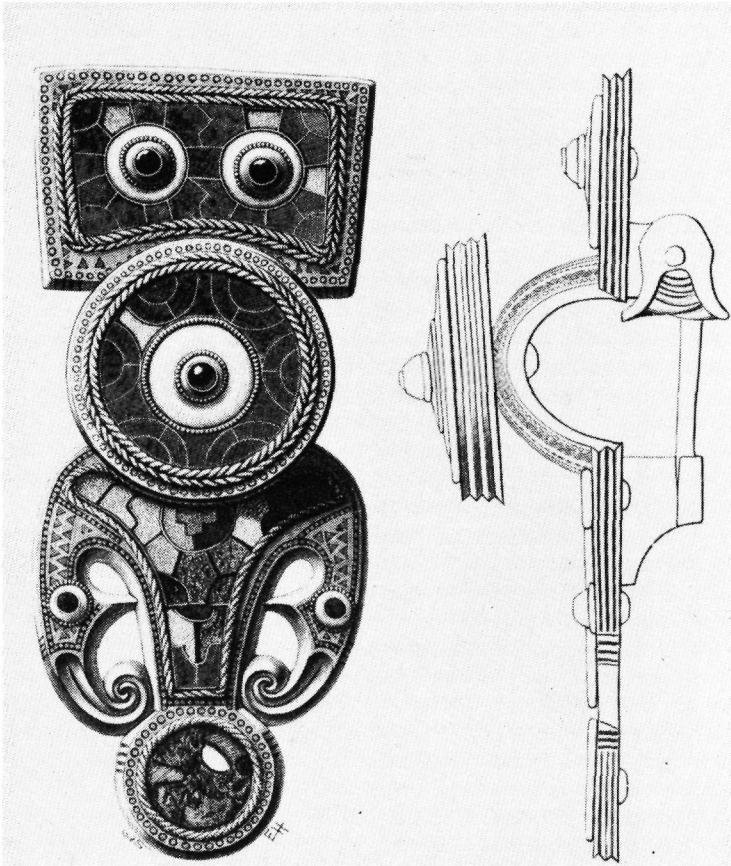

Fig. 2. Rygknæpfibel fra Kylver, Gotland. 1:1

hvad der jo kunne passe med en halsring; men på den anden side tog det åbenbart ikke mere skade, end Thor kunne bære det umiddelbart efter. Originalteksten anvender verbet *støkkva*, der har grundbetydningen 'ved en pludselig, ufrivillig Bevægelse fare afsted, udaf sin Stilling' ifølge J. Fritzner: Ordbog over det gamle norske Sprog. Tilsvarende forklarer Lexicon poeticum dette sted med 'sprang af og faldt ned'. Det passer jo udmærket med en fibel, hvis fjeder springer op ved Frejas voldsomme bevægelse.

Andre kildesteder er mere tvivlsomme. I Heimskringla omtales et *men*, der bæres af bjarmernes gud Jómali (Olav den Helliges saga, kap. 133). Det var

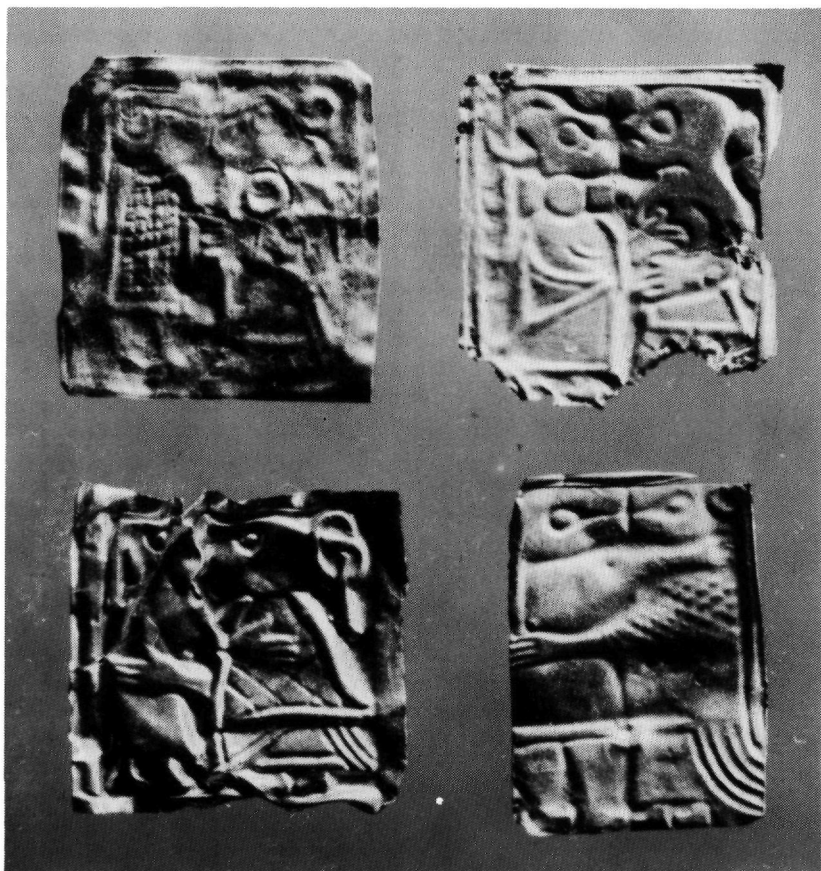

Fig. 3. Fire guldgubber fra Helgö i Mälaren. Kvinden på guldgubben øverst til højre bærer en rygknåpfibel; en mere stiliseret fibel ses øverst til venstre. 4,3:1. Foto ATA, Stockholm.

åbenbart bundet om halsen på træstøtten med en rem ('tygilinn aptan á hálsinum, er menit var fest við'). Det var altså næppe en lukket halsring, men på den anden side heller ikke et voluminøst smykke som en rygknåpfibel, for senere i fortællingen har Tore Hund det på, skjult af tøjet. Jeg vil her umiddelbart gætte på en »borgmesterkædeagtig« samling af hængesmykker. Endelig kan *men* i kenninger bruges både om Midgårdsormen ('Jordens *men*') og om almindelige slanger ('lyngens *men*'), sikkert fordi de tænktes at ligge i kreds; tilsvarende kan havet kaldes 'Jordens *men*' – men dog også 'Listas *men*', selv

om Lista som en halvø jo ikke kan omslutes helt. Men her går tankerne unægtelig i retning af en halsring. Også Haustlõngs udtryk 'Brising's girði' dækker jo noget rundt og sluttet, ligesom en halsring.

Det er muligt, at en mere detaljeret sproglig granskning af de sammenhænge, som Brisingamen omtales i, kan give nogle fingerpeg om, hvad man forestillede sig ved det. Man må imidlertid være opmærksom på, at både de verbale og de billedlige fremstillinger af Frejas smykke reflekterer forestillinger på deres tilblivelsestidspunkt og -sted, og at disse forestillinger kan have skiftet i tidens løb. Rygknåpfiblerne blev som nævnt brugt i Norden fra midten af 6. årh. til engang i 9. årh. Dog er der noget der tyder på, at de har været kendt længere ind i vikingetiden; det gælder i hvert fald en sen, gotlandsk særform. Hængesmykket fra Hagebyhöga (Fig. 1) er faktisk fundet i en grav fra 10. årh., og flere af de overdimensionerede rygknåpfibler synes at være fundet sammen med vikingetidsgenstande; desværre er disse fund dårligt oplyst (Arrhenius 1962, 94ff). Men det er ikke sikkert, at skjalde i den senere vikingetid – endsige Snorre – har kendt disse fibler, og de kan derfor have lagt andre betydninger i *men*. Et tilsvarende problem er omtalen af 'Brosinge-smykket' i Beowulf (se Brodersen 1984, 103): Her må man være opmærksom på, at de granatbesatte rygknåpfibler ikke brugtes i England.

Litteratur

- Arrhenius, Birgit: »Det flammande smykket«. *Fornvännen* 1962 s. 79-97.
 Arrhenius, Birgit: Zum symbolischen Sinn des Almandins im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 1969 s. 47-59. (Let udvidet tysk version af artiklen i *Fornvännen*).
 Brodersen, Micha: Frejas klenodie. *Danske Studier* 1984 s. 101-109.
 Fischer, Christian: *Guldgubbe*. Skalk 1974:5 s. 29-30.

Morten Axboe

Runo-metrisk digtning og den germanske mytologi

Man kan ikke beskæftige sig med finsk kultur uden at støde på Kalevala i en eller anden form. Det første bekendtskab er dog næppe selve historien eller eposet Kalevala, men produkter som er opstået af eller benævnt efter digtet eller dets hovedfigurer. Den store kunst har beskrevet Kalevala i toner, farver og bronze, business og industri har lånt af Kalevala både benævnelser til sine produkter og betegnelser på firmaer. Kalevalas status som et national-epos har inspireret og gennemsyret den finske kultur i en grad, som det er svært at forestille sig i gamle kulturlande.

Uden for Finland gøres bekendtskabet med selve Kalevala selvsagt i en oversættelse; det være sig enten på vers eller i prosaengivelse. Historierne er spændende, ofte med et magisk islæt, heltene er halvguder med overnaturlige

evner, og skurkene er ofte vilde og dæmoniske kvindfolk. Kalevala på vers er dog ganske tung med en langsomt fremadskridende handling, belæst med megen stilistik. Skal man nyde denne udgave, skal man have særlige forkundskaber; og man kan undre sig over, hvorfor dette epos har fået så stor betydning.

Det er da heller ikke Kalevalas fortællinger i sig selv, som har haft den egentlige betydning, det er omstændighederne under hvilke eposet er blevet til, som gjorde udslaget. Den politiske situation befordrede en ny løsning på borgernes identitetsproblem, de nye åndelige strømninger farvedes stærkt af romantikken og begyndte et våbrud, og forfatteren, Elias Lönnrot, tilsidesatte en række hævdvundne normer hos den svensksprogede elite. Han interesserede sig for et sprog, som kun blev talt af vaskekoner, bondeknoide og soldater – i status kan de finsktalende bedst sammenlignes med vore dages fremmedarbejdere. Han rejste ud i ødemarken til rå og uddannede barbarer (i stedet for at tage til St. Petersborg eller Italien) og han udgav sit epos på finsk, hvilket blev opfattet som lidt af et forræderi mod den svensktalende minoritet.

Det usædvanlige i situationen gjorde, at det vakte opmærksomhed. Ved århundredets midte var der store diskussioner omkring Kalevala, og disse vakte opmærksomhed endog blandt udenlandske diplomater i Helsingfors. Deres rapporter hjem var medvirkende til, at Kalevala blev et finsk nationalepos i udlandet, før det blev det i Finland.

Sproget og materialet til sin Kalevala hentede Lönnrot hos den finske og karelske almue, forbilledet for sin publikation havde han imidlertid taget fra Homer og Vergil, fra Ossians sange og Fornaldersögor. Mindre end 3% af Kalevala er Lönnrots egne verslinjer, 97% er en kompilation af original folkedigtning. Men om denne kompilation er det vigtigt at fremhæve, at Lönnrot har foretaget en ganske gennemgribende redaktion af stoffet, den ægte runo-metriske digtning er langt mere flertydig og kompliceret end Kalevala lader formode. Dertil kommer, at den finske forndigtning indeholder en lang række gener, som ikke er repræsenteret i Kalevala.

Den ældste Kalevala fra 1835 blev ret hurtigt oversat til svensk (1841), fransk (1845) og russisk (1847), og den nye Kalevala fra 1849 kom tre år senere på tysk (1852). Skønt Lönnrot ikke lagde skjul på, at han selv havde komponeret Kalevala som en mosaik af sange og stumper fra forskellige digte, overvurderede hans samtid eposets autenticitet og kildeværdi. I mere end hundrede år har folklorister, religionsforskere og historikere arbejdet med Kalevala som udgangspunkt, og talrig er den forskning som har bygget slotte af sand på det fantasibillede, som Lönnrot skabte af den finske forndigtning og finsk forhistorie.

Kendskabet til finsk forndigtning har både i Finland og udenlands gået via Kalevala, i hvert fald i en meget lang årrække. De kritiske røster i Lönnrots samtid mod Kalevala og mod opfattelsen af eposet som vidnesbyrd om finsk forhistorie og førkristen religion blev forvrænget, latterliggjort eller overhørt.

Lönnrots autoritet var også imponerende. Det billede, han samlede i sin digtcyklus, byggede på et førstehåndskendskab til den østfinske befolkning, til sangerne og til digtningen. Lönnrot skabte sig tidligt en opfattelse af runo-

digtningen, udvalgte efter mange forsøg de digte, som skulle med i hans epos, og valgte *sin* løsning på det problem, at flere digte beskriver det samme hændelsesforløb med forskellige helte som hovedperson. Skal man yde ham retfærdighed, må det konstateres, at han løste nogle problemer, som enhver forsker må tage stilling til.

Hans kompetence og respekt for digtningen giver sig bl.a. udtryk i det faktum, at han i sin Kalevala, sin restitution af et forhistorisk epos, kan man sige, undlod at løse et af runodigtningens store problemer, nemlig spørgsmålet om Sampo. I Kalevala er Sampo lige så gådefuld som i den finske folkedigtning. Hvad Sampo egentlig er, skal vi vende tilbage til.

Sampo har fra før udgivelsen af Kalevala været en udfordring til forskningen. I de sidste 150 år har mange forskere og kunstnere forsøgt sig uden at nå til et resultat, som flere har kunnet enes om. Når man iagttager den finske forskning udefra og fokuserer på den kalevala-metriske digtning, kan den sammenlignes med den kendte model for indlæring, ifølge hvilken tilegnelse forløber i en kurve med vekselvis stejle stigninger og plateauer. Og den finske folkloristik befinder sig i relation til forndigtningen så afgjort på et plateau. Den runo-metriske digtning er så kompliceret, at mindre korrektioner af forskningsproblemer og -resultater næppe bringer nogen afgørende fornyelse.

Man kan sige – og har sagt – at hvis man kan løse Sampo-problemet, så har man også samtidig løst en lang række problemer i og omkring den digtning, hvori Sampo forekommer, og det vil sige i den runo-metriske digtning.

Den runo-metriske digtning regnes for folkedigtning på firfodigt versmål, kaldet trokæisk tetrameter. Digtningen karakteriseres af to stiltræk, alliteration og parallelisme. Den er uden rim og ikke inddelt i strofer. Den indeholder mange genrer, dog regnes det episk-mytologiske indhold som det mest bemærkelsesværdige. Den er på flere nært beslægtede østersø-finske sprog, der ikke hører til den indo-europæiske sprogstamme, og den bedømmes for størstedelens vedkommende til at være mellem 500 og 2500 år gammel, med hjemsted omkring den Finske Bugt. Nedskrivningen fandt sted i 1800-årene. (En vis indsamlingsaktivitet foregår stadig i randzonerne). Denne digtning er et sprogligt univers for sig. Et af de specielle træk er, at denne digtning næsten helt mangler ordene »og«, »men« og »at«.

Sampo-problemet er særdeles specielt i den forstand, at alt, hvad vi i digtningen og af runo-sangerne får at vide om fænomenet, er modsigelsesfuldt. Og når Sampo nævnes, må man også omtale Sampos synonym, kaldet Kirjokansi, ordret oversat: det brogede eller mangede farvede låg. Inddrages Kirjokansi som alternativ benævnelse for Sampo, mangedobles problemerne tilsyneladende.

Digtene og sangerne siger følgende om Sampo:

Sampo smedes, er genstand for røverisk overfald, beriger havet, er en kværn eller en mølle, maler mel, salt og penge; Sampo er en harpe (på finsk en 'kantele'), den flyver, er en træstub, har rødder, er en eg, en slæde, en sauna eller badstue, en guld-mø, en brud af træ, et skib eller en båd, et skrin, en borg eller en stav; Sampo er havets jomfru, skovens brud, solopgangen, en tudse, havets salt, alt muligt godt, rigdommens kilde, i Sampo er al rigdom og visdom, i den er pløjning, sæd og frugtbarhed. Sampo er tillige et låg med håndtag eller

skaft, verdenssøjlen, det land som finernes forfædre har erobret eller verdens kort. Sampo er god, Sampo kaldes kvæg eller vildt, Sampo indeholder ord, trylleformler eller lovsange. Dertil nævnes Sampo i visse trylleformler og kæde-remser, ordet Sampo eller derivater forekommer i det finske sprog i forskellige betydninger, og medregnes Kirjokansi som synonym, er de vigtigste af dens betydninger: Himlen med dens stjerner, himmelhvelvet eller solen, månen og alle himmellegerne.

Om dette virvar af uforenelige beskrivelser siger en af de store finske Sampo-forskere, E. N. Setälä: »Vi har ... set, at sangernes Sampoforestillinger ... endog inden for det samme geografiske område divergerer ganske betydeligt. Det er naturligvis klart, at i bedste fald skulle bare én af disse forestillinger kunne være i overensstemmelse med grundforestillingen ... Hvis der overhovedet er nogen af dem, der er det.« (SA, s. 188). Vor egen tids største forsker af den kalevala-metriske folkedigtning, Matti Kuusi, har med henvisning til sine egne undersøgelser sagt: »... spørgsmål om, hvad Sampo var, kan aldrig blive tilfredsstillende besvaret, og selv om de kunne, ville et svar antagelig næppe bidrage med noget som helst til forståelsen af digtene.« (FFP-E, s. 526).

Disse holdninger er karakteristiske for finsk folkløstik. At de er overdrevent pessimistiske og selvmodsigende vil fremgå af det følgende.

Mens Kalevala er Finlands national-epos, så er den runo-metriske digtning international. Dette faktum har den finske forskning haft en tilbøjelighed til at overse. Men både i ordforråd (S&S, s. 198-99), på motiv-plan (dvs. på mindste handlingens niveau, jfr. FFP-E, s. 590-94) og på fortællingsplan har digtningen mange overensstemmelser med både europæisk folkedigtning og middelalderlitteratur og med lilleasiatisk og indisk forndigtning. Det som i første række kunne interessere her er forbindelserne til Skandinavien. Her kan det alment konstateres, at der er paralleller både til den norrøne mytologi, sagarne, eventyrene, sagnene og folkeviserne. Helt ned i den såkaldte børnefolklore som remser og mariehønedigtning er der ligheder.

Det er uvidenskabeligt at tillægge de fortællende digte større værdi end den øvrige del af det enorme korpus, (og her er antagelig tale om afsmitning fra Kalevala), men som i folkemindevidenskab i almindelighed har også den runo-metriske digtning sit hierarki. Den såkaldte episke digtning anses som den mest betydningsfulde, og i denne digtning er Sampo-fortællingerne blandt de mest handlingsmættede.

En af disse fortællinger kaldes Sampo-rovet, og hovedpersonen i dette digt er heltens Väinämöinen. Sammen med en eller to navngivne kumpaner, deriblandt sædvanligvis smeder Ilmarinen, drager han over vandet til Pohjola (Nordheim), hvis hemmelighedsfulde porte ses (i begyndelsen eller i slutningen af digtet). Efter en del varierende og til dels uklare begivenheder får man Sampo om bord på båden, og undkommer dette menneskeædende sted og dets herskerinde. Men på grund af en alt for tidlig sejrjubel vågner folkene i Pohjola og indleder forfølgelsen af de undvegne ransmænd. Helte og forfølgere kommer i strid, og kampens afgørende fase opstår, da Pohjolas ørn eller Pohjolas herskerinde i ørncham forsøger at løfte Sampo ud af båden og Väinämöinen med en årc slår den over kløerne. Slutningen på dette digt er ifølge Matti Kuusi indhyllet i så godt som uigennemtrængeligt mørke.

Dette digt kan sammenlignes med temaer fra Fornaldarsögur, som har slående ligheder med ovennævnte Sampo-episode. Fortællingerne handler om rejser til fremmede lande og møder med mytiske skabninger. Målet for rejserne er ofte et fjernt land, kaldet f.eks. Gandvik, Dumbshaf, Jötunheimar, Kirjalabotnar, Helsingjabotn. Disse navne svarer forbavsende godt til de finske betegnelser. Bósa saga kan tjene som eksempel på lighederne i handlingsgangen. Bosi har dræbt en kongesøn, og som betingelse for sin benådning skal han stjæle kæmpefuglen Gammens æg. Sammen med sine fæller drager han til et fjernt land, og med hjælp fra en pige, som han har forført, finder han og hans følgesvende ægget, de dræber uhyret som vogter det, befrier en tilfangetagen prinsesse, og vender hjem i god behold med deres bytte. Men inden længe tager Bosi og hans fæller af sted igen, fulgt denne gang af en tredje person kaldet Smidr (Smeden). På dette togt skal de redde en jomfru, som mod sin vilje skal giftes. Ved indledningen til brylluppet røver de pigen, bærer hende til båden og skjuler hende i Bosis vidunderlige harpe. De forfølges og det kommer til en voldsom kamp i båden. I striden slår Smidr den farligste af fjenderne med sit magiske sværd. Fjenden forvandler sig til en flyvende drage, spyr gift ud over skibet og sluger Smidr. Dragen bliver til gengæld angrebet af en kæmpefugl og Smidr's plejemor, som deltager i kampen i et dyrs skikkelse.

På dette refererende plan kan flere ligheder iagttages, men samtidig er forskellene lige fuldt iøjnefaldende. Nærlæses begge tekster (og varianter) med en sammenligning for øje, kommer der flere overensstemmelser frem, men også flere forskelle. Matti Kuusi siger om lighederne i dette tilfælde, at stilistiske vidnesbyrd i den finske digtning vidner om, at eventuelle lån fra den skandinaviske tradition må have fundet sted ganske tidligt i begyndelsen af den periode, hvor kontakterne mellem de to folk opstod (FFP-E, s. 527). Problemerne er dog mere komplicerede end som så. For så at sige alle finske tekster indeholder problemer, som aldrig medtages i prosa-referater af indholdet, nemlig 1) de talrige, nærmest helt ubegribelige strofer, hvoraf hvert eneste digt indeholder sin del; 2) den kendsgerning, at et ganske stort antal digte er en kombination af forskellige handlingsgange, og 3) at handlingsgangene ofte indeholder et eller flere paradoxer, således at endog handlingsgangen er en fortolkning af forskeren.

Det er svært at forestille sig, at disse kryptiske passager, gale sammensætninger og inkonsekvenser skulle være sat ind i de finske historier uden fornuftig motivation (hvis der er tale om lån fra skandinavernes tradition), og da de dunkle steder er klart knyttet til den versificerede form, er det også usandsynligt, at de skulle have eksisteret i vikingernes prosafortællinger. Dertil er de i øvrigt for regelmæssigt tilbagevendende som stilfigurer, mange figurer gentages og varieres og de har et udpræget bevidst anstrøg, trods det øjensynlige idiotiske indhold. Som problem ligner de det ovenfor anførte Sampo-problem.

Hvordan kommer forskningen ud af dette dilemma?

Ud fra mit nuværende forskningsprojekt kan jeg se en række paradigmer i den hidtidige udforskning af kalevala-metrisk poesi. Hvis de blev erstattet af nye teorier, er det muligt, at forskningen igen tog et spring fremad, og igen kunne svare på spørgsmål som: Hvor kommer digtningen fra, hvad betyder den, hvad er Sampo?

Det ligger dybt i vesterlændingen at søge efter årsagen til fænomenerne, den rationelle forklaring på tingenes væren og egenskaber. Fra naturvidenskaberne har humaniora overtaget den idé, at der kun er én sand forklaring på fænomenerne. Som Setälä i det ovenførte citat udtrykker sig: »Det er *naturligvis* klart, at bare ... *én* af forestillingerne [om Sampo] kan være i overensstemmelse med grundforestillingen« (min understregning). I Sampo-forskningen har alle forskere fulgt dette paradigme, de har hver for sig fundet sin forklaring på Sampo, og de egenskaber hos Sampo, som ikke overensstemte hermed, har de på forskellig vis bortforklaret. Denne tolkningsmodel – »den eneste rigtige forklarings model« – kunne imidlertid godt være forkert. Anvendes et billede for situationen, så kan man henvise til, at der i folketraditionen kan være mange gåder eller gådespørgsmål, som »beskriver« eller har samme genstand som svar. På samme måde kan et flertal af de mange Sampo-forestillinger og -tolkninger også være rigtige. Hvis alle Sampo-beskrivelser skal være rigtige, skal løsningen på Samos problem imidlertid ikke søges i virkelighedens realia, eller i eventyrenes magi, men som et stilistisk træk i et digterisk univers.

Men dette er ikke nok som forklaring.

I traditionsforskningens barndom måtte man ud fra et relativt lille kildemateriale begynde at klassificere teksterne. Man greb derfor naturligt til overordnede litteraturvidenskabelige termer og inddelte materialet i digte af f.eks. episk, lyrisk, mytisk, historisk, enigmatisk og proverbialt indhold. Med Kalevala og en anden digtcyklus Kanteletar slog Lönnrot fast, at den episke og lyriske folkedigtning er en realitet, det er særskilte hovedgrupper.

Men dette er forkert.

Man kan med lidt vold og lidt håndelag få den kalevala-metriske digtning indordnet under den klassiske antiks litteratursystem, men man kan aldrig forklare, hvordan runo-sangerne har kunnet overholde dette system.

Når forskerne har undersøgt et runo-metrisk digt, har de altså indledt deres granskning med at konstatere at »Dette er et episk digt« eller »Dette er en lyrisk sang« etc. Men dermed har de forbigået en række problemer i teksterne, altså nogle af de allerede påpegede faktorer, som ikke behøver udforskes eller forklares, *fordi* teksten er episk, lyrisk etc. Teksterne er også underinddelt i genrer og typer, og ofte kan overensstemmelser mellem genrer eller typer blot forklares som »lån«. Da det imidlertid er forskningen, der har lagt teksterne ned i forskellige kasser med etiketter på, kan forskerne også fjerne kasserne igen. For den kalevala-metriske digtning må opfattes som *en helhed*, et sprog, hvis indre system og logik kun kan forstås, hvis det udforskes som en enhed.

Af runo-metriske digte handler en del om Sampo, og disse digte klassificeres som episke. Hvis klassifikationen tages bort og disse digte ikke er episke, hvad er de så? Først må det fastslås, om der overhovedet eksisterer Sampo-digte andre steder end i Kalevala. Lönnrot konstaterede, at runo-sangerne kombinerede flere episke digte i lange, tematisk relaterede sekvenser. Dette indeholder imidlertid som nævnt et paradox. For at digtene skal kunne kombineres, må det først godtgøres, at de har været eller burde være selvstændige, og en demonstration af dette fattes. Det ville derfor være rigtigere at sige, at runo-sangerne sang lange tematisk relaterede sekvenser, som Lönnrot og senere

forskere *tolkede*, som om de kun kunne være kombinationer af flere digte. I Matti Kuusis disputats »Sampo-Eepos« regnes 5 digte som hørende til et oprindeligt, folkeligt epos. Originalteksten til 4 af disse »digte« indeholder tilsammen 10 % selvstændige tekster, 90 % har været dele af større helheder. Dette åbner for den mulighed, at de lange kombinerede sekvenser faktisk *skulle* eller *kunne* udgøre en enhed (også selv om sangerne ikke i deres fremførelser overensstemmer indbyrdes), og at teksternes faktiske forløb (sådan som de blev sunget i optegnelse-situationen) kan hjælpe forskerne til at forstå det egentlige indhold.

Folkloristerne har regnet med, at runosangerne ikke lærte teksterne udenad, men genskabte dem under medvirken af den kreative fantasi. Dette har hjulpet forskerne over en del af de talrige, gådefulde steder i bl.a. Sampo-relateret digtning: Sanger-poetens fantasi har både skabt indholdsmæssige tilfældigheder og tilfældige overensstemmelser. Næsten al folkloristisk forskning henviser til den folkelige fantasie-indflydelse på folkedigtningen. Det har aldrig i folkloristikken været nødvendigt at bevise den folkelige fantasie-eksistens, for indholdet i runorne, eventyrene, sagnene og de andre genrer har bevidnet den. Derfor er det fantastiske, mytiske og overnaturlige indhold i disse genrer skabt af den folkelige fantasi. Men dette er en ren cirkelslutning, og derfor kan fantasi og folkedigtning ikke have noget med hinanden at gøre, folketradition må være et udelukkende evolutionært forløb.

Et gennemgående træk i kalevala-metrisk digtning er parallelisme; det forhold, at der i to eller flere verslinjer (fraser eller sætningsdele) er en formel og indholdsmæssig overensstemmelse. Runo-forskerne har ment, at den finske parallelisme byggede på langt friere digteriske konventioner end den strenge formalisme, som hersker i f.eks. Edda-digtene og anden vikingetidspoesi. Dette har de fremført bl.a. under henvisning til sangernes medskaben. Men hvis *den falder bort*, kan man måske alligevel sammenligne med Edda-poesien. I udforskningen af den norrøne digtning og i runologien kaldes parallelismen ofte for synonymisk variation, hvilket bl.a. betyder, at der netop indholdsmæssigt *skal* være synonymitet i en parallelisme. Anvendes dette på f.eks. Sampo-parallelismer indebærer det, at ikke blot Kirjokansi er synonym for Sampo, men også flere af de fra Kalevala kendte helte og en lang række ting og begreber. F.eks. Sampo og vej:

laula ...	syng ...
hyvän sammon saatuosi	nu hvor du har fået den gode Sampo
tien hyvän käveltyösi;	nu hvor du har betrådt den gode vej

Dette kan virke helt uoverskueligt, men også her bør forskningen stole på sangernes kompetence – enten beherskede de det digteriske særsprog (både formelt og indholdsmæssigt), eller de gentog efter bedste evne, hvad de havde hørt.

Hvis den litteraturvidenskabelige genreinddeling fjernes fra den kalevala-metriske digtning, hvis fantasien forkastes som forklaringsmiddel, hvis runosangerne faktisk sang digteriske helheder, og hvis flere end de hidtil antagne

former for parallelisme betragtes som synonymisk variation, så er måske halvdelen af alle kalevala-metriske digte Sampo-poesi. Men Sampo-poesi er da ikke længere narrativ eller fortællende digtning.

Hvordan kan et halvt hundrede Sampo-forklaringer alle være rigtige, hvordan kan Sampo have hundrede af synonyme og alligevel være Sampo? Svaret herpå må selvsagt komme fra en helt uventet kant, fordi næsten alle rimelige Sampo-tolkninger er opbrugt. Svaret må også som alle nyklækkede paradigmer stille forskningen foran flere problemer end løsninger, svaret er ikke svar på alt, men en ny hypotese for fremtidig forskning.

Det kan således hævdes, at den kalevala-metriske digtning (taget som helhed) etymologisk set er en religiøs digtning, hvor bl.a. Sampo er et guddommeligt-kultisk fænomen, som beskrives i et religiøst billedsprog. Alt det i digtningen dunkle, ubegribelige, tilsyneladende magiske og mytiske, det selvmodsiggende og paradoksale kunne forklares som en udstrakt brug af religiøse metaforer eller kenning.

Vi kender alle flere former for billedsprog; der er dagligsprogets bevingede ord og slang, og der er det kristne billedsprog, hvor Jesus kan omtales med så forskellige billeder som: Hyrden, lammet, kongen, sønnen, brudgommen og lyset. Dagligsprogets metaforer er forståelige, fordi de er en del af vor kultur, billederne for Jesus er forståelige, fordi de tilhører en skriftlig tradition. Men det Sampo-relaterede billedsprog er kompliceret, fordi det tilhører et fjernt stadium i den finske kultur, og fordi det er en mundtlig tradition. Desuden bliver det besværligt, fordi intet i den kalevala-metriske digtning længere kan regnes som fast forankret i kendsgerninger. Vi skal lære os det kalevala-metriske sprog helt fra grunden ud fra nye præmisser, ligesom de franske sprogforskere i sin tid måtte løse hieroglyffernes gåde for at kunne forstå de oldegyptiske tekster.

Dette behøver imidlertid ikke at være så svært, som det kunne lyde. Vi skal nemlig erindre os, at den runo-metriske digtning indholdsmæssigt har paralleller i folkedigtningen i talrige lande med sprog af indoeuropæisk oprindelse. Og Sampo har et helt tilsvarende religiøst-kultisk sidestykke langt uden for landets nuværende grænser i en tilsyneladende helt anden kultur (men endda så nært relateret, så det finske sprog har låneord fra denne kultur). Sampos i tid og rum fjerne slægtning er *de vediske hymners Soma*, hvis digteriske beskrivelser er et højdepunkt i religiøst billedsprog. Mange af de tidlige folklorister betragtede folkedigtningen som rester af myter og religiøs digtning. Jacob Grimm sammenlignede f.eks. Kalevala med den germanske folkedigtning. Også den store russiske folklorist Wladimir Propp understregede folkedigtningens herkomst i religiøs digtning, men dertil gør han i en artikel fra 1928 udtrykkelig opmærksom på eventyrets slående ligheder med RigVedas indhold. Hvad Propp og andre har kunnet konstatere for eventyrenes vedkommende kan jeg tilsvarende konstatere for den runo-metriske digtnings del – lighederne er ofte forbløffende.

Drages igen en sammenligning mellem norrøn mytologi og den forn-finske digtning kan det postuleres, at den runo-metriske digtning i indhold og udformning er ældre end den overleverede sagalitteratur, og dertil, at det ville være

helt relevant at se også sagaerne og eddaerne som en stærkt episeret udvikling af den religiøse Veda-digtning.

De følgende få eksempler på konstaterede overensstemmelser mellem runo-digtning og vedisk tradition kan kun være en svag afglans af det helhedsindtryk, man får ved at fordybe sig i digtningen med en ny teori om dens indhold. Men for at give et indtryk af, hvilke perspektiver der ligger i en sammenlignende fremgangsmåde, kan det her eksemplificeres, hvordan Sampos ellers modstridende egenskaber kan forenes.

Fra en udvendig betragtning er en sammenligning af disse to digteriske universer helt utænkelig, intet kunne tilsyneladende være mere inkommensurabelt end disse to enheder. For jævnførelsens skyld vil det være relevant også at give en definition af den vediske traditions hovedtekst, RigVeda. RigVeda er Indiens hellige skrift. Den består af 1028 hymner, som kan karakteriseres som forfined kunstpoesi, hvori alliteration og parallelisme er to fremtrædende stilistiske træk. Digtningen har et kult-relateret og mytologisk indhold. Den er på sanskrit, der er et indo-europæisk sprog, den er ca. 5000 år gammel og dens hjemsted er det nuværende nord-vestlige Indien. Den er nedskrevet i århundrederne omkring Kristi fødsel.

De tilsyneladende stærke divergenser dækker imidlertid over hidtil upåagtede ligheder og forbindelser, som netop er udgangspunktet for mine eksperimenter, og som i kraft af ulighederne giver teorikomplekset som det ovenfor skitseredes en anseelig spændvidde og betydning.

Sammenligninger mellem den vediske traditions Soma og den finske Sampo må ses i lyset af Somas karakter i kult og hymner. Soma havde tre former, som gud, som plante og som berusende drik. Somahymnernes praktiske udgangspunkt er forarbejdningen af somaplanten til somadrikken, dvs. Soma som kultgenstand. Indtagelsen af Somadrikken hensatte præsterne i en lykkelig beruselse, en oplevelse af udødelighed og guddommelighed. Hymnerne er kultbeskrivelser i digteriske billeder, som regel uden episk ledetråd, men undertiden med inddragelse af myter. Parallelt til hymnernes Soma findes guden tillige i anden klassisk indisk digtning, hvor han opfattes som månen.

Den ægte Soma, den voldsomt berusende plante, forsvandt tidligt ud af den vediske kult og blev erstattet af substitutter med langt ringere fysisk effekt. Dermed forsvandt også en vigtig side af den ariske religion, men digtning og ritus fortsatte under indflydelse fra forskellig side, dels som et religiøst kompleks, og dels som myter og eventyr.

I den vediske digtning besynges Soma med et væld af udtryksfulde billeder. Alle billeder er dobbeltydige (og nogle har tre eller flere betydninger). Alle billeder er indbyrdes forbundne og afhængige, og de danner således et billedsprogligt hele. Med billedsprog beskrives alle kultredskaber: Mange forskellige skåle og kar, sigte og filtreringsuld, mortar og støder eller kværnstenene; kultingredienserne foruden Soma: Ild, vand, mælk, surmælk, smør, korn og mel; kultdeltagerne: Offerbringeren, mange klasser af præster, de afdøde forfædre og guderne, men dertil også de kultledsagende hymner, de kultaktive hænder og stemmer, de hellige kulttidspunkter og meget mere. Det kar, for eksempel, hvori den rensede Somasaft rinder, er lavet af træ. Det er placeret under Soma-

sigten, og Soma'en »flyver« således en strækning mellem de to kultredskaber. Bl.a. af disse grunde kan man i hymnerne sige: »Soma sætter sig (som en fugl) i træet« eller »i reden«.

I denne oldgermanske kult er Soma-plantens fysiske form af særlig betydning. Ifølge den mest holdbare og konsistente teori var Soma-planten den røde fluesvamp. Offerpladsen markeredes med bl.a. en symbolsk gengivelse af Soma, det såkaldte offerstur, der var en paraplyagtig konstruktion, et tag på én søjle. Denne svampeform genfindes i mange afskygninger og variationer, f.eks. i pistillen, i kværnstenens løber og i lotusblomsten, det senere symbol for Soma. Med udgangspunkt i formen og med tilknytning til både myter og fluesvampens botaniske udvikling bliver Soma udtryk for universets skabelse (9,96,5) og himmelens bærende søjle (talrige steder i RigVeda).

Overensstemmende hermed finder vi i finsk digtning og sprog forestillinger om Sampo. Verdenssøjlen – maailmanpylväs – kaldes også 'maasampa', på estisk tillige 'ilmasammas', og Sampos synonym Kirjokansi er himmelhvælvet og stjernehimlen.

På grund af sin farve som plante (rød) og som saft (gylden), fordi saften fylder luftrummet mellem sigten og kultkarret med gyldne stråler og af mange andre grunde lignes Soma med sollyset og solen. Somaguden, 'Kong Soma', er samtidig på himlen i månens skikkelse.

Folkedigtningens Sampo har også relation til lyset og himmellegemerne: En af teksterne siger med henvisning til Sampo: Vi har månen, vi har lyset, vi har den kære sol, vi har stjernerne på himlen. »Meillä kuu on, meillä päivä, meillä armas aurinkoinen, meillä tähet taivahalla«.

Et emne i Soma-digtningen er Soma-saftens blanding med vand, hvorved vandet »beriges«. Dette vand omtales med mange synonymer, af hvilke »havet« er et af de vigtigste, så vigtigt at også Soma kaldes »havet«. Da Soma i øvrigt skal bringe mange former for rigdom, bliver det naturligt at bede om »rigdom fra havet« i stedet for at sige rigdom fra Soma (9,97,44). Særligt anråber man den strømmende Soma om at bringe grøde, sæd, tilvækst og korn. (9,60,4; 56,17; 55,1; 66,21).

I runo-sangernes bevidsthed fandtes en lignende tanke om Sampo: Da den rendte i havet, så er det rigere. »Kun se meni mereh, niin se on rikkahamp«. Ordet »havet« kan altså her opfattes som en metafor, ligesom i den vediske digtning. Og i fornpoesien siges det om Sampo: I den skulle der være grøde, i den sæd, i den alle slags frugtbarhed. »Siin ois kylvö, siinä vilja, siinä kasvu kaikenlainen«.

I Somaritualer knuses Soma-planten i en morter eller en kværn. I de ariske folks religiøse digtning finder vi en identifikation mellem Soma og kværnstene, lidt forenklet kan man sige, at Soma optræder i kværnstenens eller kværnens skikkelse.

En af Sampos mest kendte fremtrædelsesformer er den vidunderlige mølle, som kunne male alt til behov, sæd, salt og penge.

For det ariske præsteskab var Soma-hymnerne guddommelige; og samtidig var de det magiske middel, hvorved Soma-drikken fik sin kraft. Soma-guden opfattes som den, der har lagt al kundskab og visdom i hymnerne, og han kaldes derfor »den veltalende, ordkyndige mester«, »ordets herre«, »talens mester«. »Ordet« og »talen« står her synonymt med lovsang, bøn og trylleformel.

En af de berømte informanter, Jaakko Huovinen, har sagt om Sampo: Sampo, den hvoraf alle digte og besværgelser har deres ophav. »Samma, se josta kaikki runot ja velhouvet on lähteneet alkuun«. En lignende forestilling kommer frem i de vers om Sampo, hvori der står: Sampo fattes ikke ord. »Sampo ei sanoja puutu«.

Verslinjen 'Sampo fattes ikke ord' står som regel i en parallelisme eller som en del af en kæde af parallelismer. I følgende kæde af parallelismer er Sampo erstattet af ordet »båden« (pursi) og teksten lyder som følger:

Ennen pursi puita puuttu
pursi puita, maa kiviä
umpilampi lumpchia
ennenkuin runo sanoja
runon lapsi laulajansa

Before the boat should lack timber,
the boat timber, the ground stones,
the pond water lilies,
before the speech (poem) words,
the child of the speech (poem) its singer

Her står »pursi« som synonym for Sampo, ligesom »laiva«, skibet og »vene«, fartøjet, i den såkaldte Sampo-epik.

I den oldindiske tradition er Soma månen, og en af Somas fremtrædelsesformer, nymånen, kaldes netop »båden«.

Endelig kan det fremføres som eksempel på de næsten ordrette overensstemmelser, at linjen »runon lapsi laulajansa« – »the child of the speech its singer« i en let omskrivning »barn af sangerens tale« slående ligner somabeskrivelsen (i Geldners oversættelse): Kind der Rede der Scher (9,67,13), hvor 'seeren' i det vediske univers også betyder sanger.

I ovenstående eksempler anvendes den indogermanske digtning til at vise, at Sampos modsigelsesfulde egenskaber og beskrivelser kan tolkes som billedsprog. Samtidig bliver det klart, at denne fremgangsmåde er den eneste vej, hvis så modstridende forestillinger – 1. verdenssøjlen, 2. himmelhvælvet og dets stjerner, solen og månen, 3. »havets« beriger, 4. bringer af grøde, sæd og frugtbarhed, 5. kværnsten, 6. besværgelsers og hymners ophav, og 7. båd – skal forenes.

Skal vi i dag forstå den finske identitet og dens baggrund, så er Kalevala og myterne om Kalevala en uundgåelig del af billedet.

Men skal vi på makro-plan forstå vor egen kultur og dens rødder, så skal vi ty til den runo-metriske finske folkedigtning. Den er i form og indhold et mellemled mellem den vediske eller indo-europæiske kultur og vor egen folkedigtning og førkristne mytologi. Hvis både den finske digtning og den skandinaviske mytologi og folkløse tolkes som religiøst billedsprog, betyder det et helt nyt grundlag for forståelsen af vor kulturarv og helt nye paradigmer for kulturhistorisk forskning. Forbindelsen mellem finner og skandinaver eller germaner har i fortiden været langt livligere end vi umiddelbart har kunnet ane, og konsekvenserne er langt mere vidtrækkende end nogen endnu rigtig fatter.

Noter:

Foredrag i København, 18.5.1985, ved arrangementet *Suomen kulttuuri ja Kalevala* Suomen kielen opiskelijain symposiumi Kööpenhaminassa 17.-18.5.1985. Jfr. Sirkka Kroman (red.): *Det finske Kalevala*, Kbh. 1985, s. 75-99.

SA : E. N. Setälä: *Sammon Arvoitus* (Sampos gåde), Helsinki 1932.

FFP-E : *Finnish Folk Poetry – Epic. An Anthology in Finnish and English* edited and translated by Matti Kuusi, Keith Bosley, Michael Branch, Helsinki 1977.

S&S : Matti Kuusi & Lauri Honko : *Sejd och Saga. Den finska forndiktens historia*, Angered 1983.

Carsten Bregenhøj

Lidt om det rentzelske visehåndskrifts overlevering og tilblivelse

På det gamle pergamentsomslag, der tidligere sad omkring det rentzelske visehåndskrift, GkS. 2397, er der øverst til højre på den oprindelige bagside med blæk skrevet tallet »64«. Det er pga. slid og smuds ikke specielt tydeligt, men der er – især i ultraviolet lys – ingen tvivl om læsningen.¹

Dette beskedne relikv er af afgørende betydning for forståelsen af håndskriftets vandrings fra Anders Sørensen Vedels »Museum« på Liljebjerget i Ribe til KB's håndskriftssamling på Slotsholmen i København. Påskriften afgiver nemlig det konkrete vidnesbyrd om, at dette håndskrift har fulgt samme vej som den helt overvejende del af de øvrige nu bevarede dele af Vedels håndskrevne efterladenskaber. Tallet henviser til den håndskrevne fortegnelse i AM 905,4to bl. 14-41, som Arne Magnusson har betegnet som »Catalogus librorum manuscriptorum Domini Christiani Wormii, Sælandiæ episcopi. Dominus Thomas Bartholinus anno Christi 1714 hunc mihi communicavit«.² Her er som nr. 64 blandt kvarthåndskrifterne opført titlen »Historie og Kæmpe-viser«, tydeligvis formuleret under indflydelse af den vedelske titel på det ovenfor nævnte pergamentsomslag. AM 905-fortegnelsen er i flere henseender vigtig og fortjener ved lejlighed en ordentlig, kommenteret udgivelse. Bl.a. er her optegnet næ-

sten alt, hvad vi i dag har kendskab til fra Anders Sørensen Vedels værksted. I begyndelsen af 1700-tallet har Christen Worm (1672-1737) altså været i besiddelse af det rentzelske håndskrift. De vedelske håndskrifter kom sammen med langt hovedparten (om ikke alle) af de i AM 905-fortegnelsen opførte numre i Frederik Rostgaards eje og blev fra ham spredt til mange sider. Store dele blev bortsolgt på auktionen 1726. Rostgaard, der jo i det hele var levende interesseret i danske vers, afhændede ved denne lejlighed ikke så få visehåndskrifter (jfr. katalogens mss.-numre 917,921,922,923,924,926,928,929). På grundlag af titel- og formatangivelser er det i vor sammenhæng rimeligt især at hæfte sig ved den senere fælles overlevering af nr. 917: »Gamle Kiæmpe-Viser in 4to«, nr. 923: »Gamle Danske Historie Viiser (Et temmelig got Volumen) in 4to« samt nr. 924: »Et lidet tyndt Volumen med gamle historiske og Kiærligheds-Viiser in 4to«. Disse numre blev købt af Christian Danneskjold-Samsøe for henholdsvis 1 Rdl. 1 mk., 3 Rdl. 4 mk. 8 sk. og 3 mk. På Danneskjold-Samsøes auktion 1732 står boghandler J. C. Rothe noteret for at have givet 1 Rdl. 4 mk. 6 sk. for hele herligheden! (katalogens mss. nr. 417-419). Herefter optræder de tre manuskripter først, da de i 1783 købes af Det kongelige Bibliotek på auktionen efter Bernhard Møllmann (Tillægsauktionen 27. maj 1783, katalogen s. 144 nr. 12-14). De katalogiseres kort tid senere som henholdsvis nr. 2396, 2397 og 2398 i Gl.kgl.Samling som dennes eneste folkevisehåndskrifter i kvart og kendes nu bedst som *Anne Munks håndskrift*, *Rentzels håndskrift* og *Det kongelige Biblioteks brudstykker*. Vejen fra Rothe til Møllmanns bibliotek kan ikke fastslås, men det er bestemt ikke udelukket, at Rothe som kommissionær har købt for Møllmann, der kom til København 1731 og som famulus under Hans Gram arbejdede ved Det kgl. Bibliotek. Møllmann var beviseligt fra første færd en flittig køber af såvel bøger som håndskrifter på offentlige auktioner, vel at mærke mere til sig selv end til biblioteket.

Indgæet i KB kommer mss. øjeblikkeligt i forskningens søgelys, idet de som bekendt udgør grundstammen i Rasmus Nyerups bd. 2 af »Levninger af Middelalderens Digtekunst«, hvor forordet er dateret 16. august 1784. Nyerup kan formodes at have foranlediget bibliotekets køb af netop disse mss.

Til bestyrkelse af den her skitserede overleveringsvej gennem det meste af det 18. årh. og iøvrigt som supplement til vor viden også om GkS 2396 og GkS 2398 skal det kort nævnes, at der absolut ikke er noget besynderligt i, at Rostgaard ejede Anne Munks håndskrift. Rostgaard erhvervede som bekendt 1704 størstedelen af Peder Syvs efterladte manuskripter. I betragtning af hvor flittigt Peder Syv har benyttet netop dette håndskrift, er det nærliggende nu at foreslå dette identificeret med det visehåndskrift i kvart, som Syv vides at have ejet (Jfr. AM 1050, X,4to).

Det kongelige Biblioteks brudstykker, GkS 2398, består af to dele. Det vides ikke, hvornår disse er sammenbragt, men del 2 har i det mindste gjort vejen med fra Christen Worms samling, idet denne dels første blad (ms.'s s. 39) er påført tallet »89«, svarende til AM 905-fortegnelsens kvart-manuskript nr. 89: »Cantilenæ qvædam Danicæ«.

For god ordens skyld bør det her bemærkes, at AM 905-fortegnelsen ikke rummer det vedelske visehåndskrift NkS 815ⁿ, 4to (Svaning I-II). Men det

udelukker ikke, at Christen Worm også har ejet dette ms. før det kom i Hans Grams besiddelse. Worm har beviseligt haft mere end anført i AM 905-for-tegnelsen. Blandt mange eksempler kan nævnes Johannes Mollers omtale i *Cimbria Litterata* II 909 af et håndskrift indeholdende »*Cantilenarum veterum Danicum Tomus secundus, qui in Christ. Wormii bibliotheca superesse fertur Hafniensis*«. Dette er ikke så gerne Rentzels håndskrift og næppe »brudstykker«. Som bekendt brændte Chr. Worms eget store bibliotek 1728.

Worms erhvervelse af de vedelske samlinger er (endnu) ikke belagt med sikre vidnesbyrd, men det må være sket samlet og før ca. 1698. Adskillige indicier peger mod formidling gennem den ripensiske del af Worm-slægten og forud herfor efter alt at dømme gennem Vedels sønnevatters 2. mand, Ludvig Pouch, der vogtede over andre dele af den vedelske slægtsarv og traditionerne. Alt tyder på, at det vedelske materiale har ligget som en død skat i familiens eje i Ribe indtil Pouchs død 1681, hvorefter det ved auktion eller på anden måde samlet er kommet videre. Senere råder såvel Peder Terpager som Christian Falster over enkelte velleiana, men om disse har været i Chr. Worms eje først, er i det enkelte ikke godt at vide.

Det rentzelske visehåndskrifts fællesskæbne med de øvrige Vedel-håndskrifter har et vist perspektiv. For det første giver det en konkret og adækvat forklaring på, hvorfor dette manuskript tilsyneladende ikke kan konstateres anvendt som forlæg for senere folkeviseskrifter, og dernæst følger det en brik til besvarelsen af det standende spørgsmål om Valentin Rentzels placering i manuskriptets historie: Det må herefter være ret usandsynligt, at en iøvrigt ukendt Rentzel har været dette manuskripts ejer efter Anders Sørensen Vedel. Hvis man med bl.a. Erik Sønderholm (DgF XII 310) tillige kvier sig ved at acceptere Valentin Rentzel som blot og bar skriver for Vedel, kunne det være fristende at foreslå overvejet, om Rentzel på den ene eller anden måde har været i besiddelse af (dele af) manuskriptet før det (eller denne del) kom i Vedels hænder. GkS 2397 giver faktisk selv nogle holdepunkter for et sådant tolkningsforsøg, men det kræver en smule fordybelse i dets fysiske tilblivelses-historie.

Manuskriptet består i dag – efter Birgitte Dalls konservering og nyindbinding 1973 – af en sent indsat seddel, hvorpå Vedel har skrevet tekst 0. Herefter følger 5 ufolierede blade. Øverst på det første blads recto-side står med store kalligraferede bogstaver det bekendte *Hielp Gud dw min styrke, oc min Liiffz Krafft ær: Valentinn Rentzill*. Herunder og respekterende denne tekst har Vedel skrevet tekst 1a. På bladets verso-side og følgende, til og med femte blads recto-side, er anlagt et register over håndskriftets visetekster, hvor indførslerne er ordnet alfabetisk efter førstelinierne begyndelsesbogstav og herefter i den rækkefølge viserne står i håndskriftet. Herpå følger håndskriftets hoveddel, der i én arbejdsgang er folieret 1-174. Håndskriftet afsluttes af et særskilt afsnit på 20 blade, der fra blad 3 i ældre tid er folieret 1-12 og senere med blyant 13-18. Vedel har egenhændigt skrevet noter, rettelser mv. på alle disse dele, så håndskriftet har i det mindste haft dette omfang i hans tid, og det er uden tvivl ham, der har ladet det indsy i det ovenfor nævnte pergamentsomslag, helt parallelt med, hvad han har ladet gøre med så mange andre af sine nu bevarede samlinger og udarbejdelser.

I denne sammenhæng er det især registret og håndskriftets hoveddel, der har interesse. I sidstnævnte har Agnes Agerschou³ ment at kunne identificere ikke mindre end 13 »hænder« foruden Vedels. Heraf har Hånd 1 uden afbrydelse skrevet teksterne blad 1 recto til blad 74 recto (tekst 1b – 27). Denne del af håndskriftet adskiller sig fra resten ved at være påført læg-betegnelser fra »A« bl. 1 recto til »T« bl. 71 recto. Noget sådant er overflødigt og meningsløst ved indskrivning i et færdiganlagt, sammenhæftet manuskript og vidner klart om, at Hånd 1 har arbejdet med løse dobbeltark, som han har falsat én gang og opskåret i læg af 4 blade (læg A dog kun 2 blade). Læg-betegnelserne er klart skrevet af Hånd 1.

For registrets vedkommende udgør indførslen af henvisningerne til teksterne 1b-27 også en særskilt enhed, skrevet af registrets anlæggerhånd, der øverst på 1. blads verso-side som overskrift har anført »*Register som vduiser de viser her findes vdi denne bog*«. Denne hånd er ret karakteristisk ved bl.a. konsekvent ikke at give lange s'er overlængde undtagen ved sammenskrivning i ligaturer. Desuden skrives g med lukket underlængde og opstreg til hovedets venstreside eller endda til venstre herfor. Selvom Hånd 1 også som regel har lukkede underlængder på g og ganske enkelte steder mangler tydelig overlængde på lange s'er, er registrets anlæggerhånd og Hånd 1 utvivlsomt ikke identiske. De palæografiske forskelle er i det hele ret store, hvortil kommer, at ortografien i registret afviger ganske betydeligt fra ortografien i Hånd 1's tekster. At dømme efter skriftkarakter og blækfarve er indførelsen i registret af henvisningerne til teksterne 1b-27 sket i én skrivning. Den øvrige del af registerindførslerne er skrevet i flere omgange og med andre hænder, herunder Vedels, der også har indført henvisninger til 2. del af håndskriftet (men ikke til tekst 1a).

Den kalligrafiske udformning af Valentin Rentzels motto og navn (som vi antager er skrevet af ham selv) vanskeliggør en skriftmæssig sammenligning med registrets anlæggerhånd og for den sags skyld med hoveddelens Hånd 1. Stafferingen af det store R i *Rentzill* og i *Register* har påfaldende mange lighedspunkter, men grundlaget er utvivlsomt for spinkelt til at forsvare en påstand om at Valentin Rentzel nødvendigvis er identisk med registrets anlægger. På den anden side må det noteres, at muligheden klart foreligger, og strengt taget er hans navn alene knyttet til denne del af håndskriftet.

Hele forholdet kompliceres imidlertid af, at registret og hele hoveddelen af manuskriptet (bl. 1-174) er skrevet på papir, der – så vidt det ved en »læsesalsbetragtning« lader sig afgøre – stammer fra samme fabrikation.⁴ Der er hele vejen igennem tale om samme vandmærketype: en kronet kande, hvorfra der vokser en blomst med fire kronblade. Vandmærket optræder i to udformninger, svarende til et formpar. Afstanden mellem kædelinierne er overalt den samme osv. Papirets noget varierende kvalitet skyldes muligvis til dels senere påvirkninger og konservering, men er iøvrigt et ganske normalt fænomen. Den eneste naturlige forklaring er, at manuskriptet, omfattende register og hoveddelen (bl. 1-174), fysisk er anlagt på en gang.

De ovenfor gjorte iagttagelser kan så vidt jeg kan se bedst sammenfattes til følgende hypotese for håndskriftets fysiske tilblivelse. Håndskriftets anlægger har af én papirleverance falsat og opskåret mindst 45 dobbeltark, svarende til mindst 174 blade til håndskriftets hoveddel samt 5 (egentlig 6) blade til regi-

stret. Hånd 1 har herefter på løse læg indført teksterne 1b-27. Senere, men formodentlig i umiddelbar tilknytning hertil er hele hovedhåndskriftet blevet folieret og registret anlagt med indførelse af henvisninger til teksterne bl. 1-74 recto. Tallene i registret ligner folieringen af hovedhåndskriftet så påfaldende i blækfarve og udformning, at der er grund til at antage, at det er anlæggeren af registret, der har gennemført folieringen af hoveddelen, vel at mærke på et tidspunkt, hvor størstedelen af det etablerede håndskrifts sider har været ubeskrevet, naturligvis med henblik på senere indførelse af nye tekster.

Først nu kan vi konstatere Vedels tilknytning til håndskriftet, idet han egenhændigt har indført tekst 28 på den første tomme plads: bagest i læg »T«. Herefter udfylder skiftende hænder størstedelen af de mange blanke, men folierede blade.

På en række sider (tydeligst bl. 154 recto) kan det umiddelbart iagttages, at viseteksterne er indført efter folieringen, idet verslinierne viger nedenom og respekterer de forud placerede tal. Vedels videre arbejde med og udnyttelse af håndskriftet ved udgivelsen af Hundredvisebogen er berørt så ofte, at det ikke her skal gentages. For fuldstændighedens skyld skal det blot noteres, at den særskilt folierede 2. del af håndskriftet også har været i Vedels besiddelse inden 1591, da viserne II,XVI og II,XVII i Hvb. har denne del af ms. som forlæg.

Summa summarum: I det omfang det rentzelske visehåndskrifts tilblivelses-historie lader sig rekonstruere, er der skabt tidsmæssig mulighed for, at anlæggeren ikke er A. S. Vedel. Intet materielt taler imod, at han først er kommet i besiddelse af håndskriftet efter at i hvert fald Hånd 1 har indført teksterne 1b-27 og efter anlæggelsen af registret. Det kan på det foreliggende grundlag ikke udelukkes, at Valentin Rentzel har anlagt håndskriftet og registret, hvilket i det mindste giver en rimelig forklaring på Valentin Rentzel-påskriften. Omvendt betyder en sådan antagelse, at Vedel muligvis kun har haft kendskab til teksterne 1b-27 fra afskriften i det rentzelske håndskrift og ikke til disses forlæg. Under alle omstændigheder må fremtidige påstande om Vedels eventuelle virksomhed som anlægger af samlingen fordre en nærmere argumentation.⁵

Noter

1. Der henvises generelt til beskrivelsen i DgF XII 309ff. og til den der anførte litteratur.
2. Fortegnelsen er fremdraget og summarisk behandlet af Ellen Jørgensen i Nordisk tidsskrift f. bok- och biblioteksväsen bd. VI, 1919, 74ff.
3. Agnes Agerschou, Vedels Forhold til de af ham benyttede Tekster, saaledes som det fremtræder i Hundredvisebogen. Acta Philologica Scandinavica XV, 1943-44 255f. Hendes undersøgelse er vist ikke siden for alvor efterprøvet hvad angår bestemmelsen af skriverhænder (jfr. dog DV IV 106). En nærmere efterprøvelse var ønskelig, men bør for at have nogen videre mening ske under inddragelse af hele det bevarede korpus af velleiana.
4. En virkelig tilbunds gående undersøgelse af papir, lægskifter og successive indbindinger vil kræve aftagning af det meget kompakt hæftede moderne bind.

5. Den alm. opfattelse af Vedel som anlægger af ms. er vistnok grundlagt af Sophus Larsen, at Vedel måtte stå bag Hånd 1's arbejde, særligt da denne ikke ringe Lighed med Valentin Rentzels«...) tillige har skrevet teksterne bl. 126-128 og 140-142 samt tekster i Svaning I. På denne baggrund sluttede Sophus Larsen, at Vedel måtte stå bag Hånd 1's arbejde, særligt da denne bl. 128^r har påbegyndt en vise, som fuldendes af Vedel selv. Ræsonnementet lider alene af den skavank, at identifikation af Hånd 1 med skriveren af bl. 126-128 og 140-142 klart er uberettiget. Agnes Agerschou (op. cit. note 3) er enig heri, hvorimod hendes skelnen mellem Hånd 6 (bl. 126-128 + Svaning I 181-183) og Hånd 9 (bl. 140-142 + Svaning I 184-188 og 193-207) efter min mening er forkert.

Dette »mindre bidrag« var fuldt udformet før fremkomsten af Iørn Piø's Nye veje til Folkevisen. En første gennemlæsning af dette indholdsrige værk har dog ikke givet mig anledning til at ændre min opfattelse på de punkter, hvor jeg afviger.

Karsten Christensen

En aftenunderholdning i 1832 og »Slaget paa Rheden«

Lønningerne til Det kongelige Teaters personale var i den fattige tid efter Statsbankerotten og tabet af Norge yderst pauvre. Imidlertid var det dengang muligt for de kongelige skuespillere at supplere deres indtægter ved at give såkaldte aftenunderholdninger. Hjulpet af kolleger blev ved en sådan et blandet program givet til bedste af aftenens vært. Til formålet blev det gamle kgl. Teater, eller Hofteatret på Christiansborg, jævnlige vederlagsfrit overladt de betydeligste af kunstnerne, der således kunne hjemtage entréindtægten.

Christen Niemann Rosenkilde var fra attenhundrede tyverne og indtil sin død fyrré år efter, Det kgl. Teaters store, helt originale, komiske karakterskuespiller. Hans økonomi var, som hans kollegers, elendig. For at tjene nogle højst fornødne ekstrapenge oversatte Rosenkilde derfor også skuespil og operalibrettoer, ja skrev originale stykker som f.eks. »De fortvivlede paa Runde-Taarn«, »Den dramatiske Skrædder«, et sidestykke til Holbergs »Politiske Kandestøber«, samt i 1826 »Vennernes Fest«, digtet til minde om Slaget på Københavns Rhed fem og tyve år tidligere. Efter at teatrets høje direktion i 1827 havde undersøgt hans forhold, skrev de til Frederik VI, »at hans Forfatning var den sørgeligste og grænsede til Fortvivlelse; som Familiefader har han daglig 10 Personer at underholde.«

Rosenkilde planlagde nu at give en aftenunderholdning på Det kgl. Teater den 1. april 1832 og skulle derfor sammensætte et program. Datoen opfordrer naturligvis til spøg og skæmt, men et originalt, seriøst hovednummer turde ikke mangle. For at få et sådant, velegnet til deklamation, henvendte Rosenkilde sig derfor i januar måned til digteren af »Gjenganger-Breve eller poetiske Epistler fra Paradis«.

På det tidspunkt vidste ingen, at det var Henrik Hertz, der var forfatteren til »Gjengangerbrevene«, foregivet at være skrevet af den afdøde digter Jens Baggesen, og udkommet anonymt i 1830. Først efter at være blevet døbt 9.

april 1832 opgav Hertz sin strenge anonymitet. Af »Breve fra og til Henrik Hertz« kan vi se, at Rosenkilde beundrede »Gjengangerbrevene«s forfatter meget stærkt, men også, at han var helt uvidende om, hvem han var. Og Hertz røbede sig ikke.

Den 29. januar skriver Rosenkilde til Gjengangeren: »Jeg vil strax efter Winsløw give en lignende Aftenunderholdning. Et feilslaget Haab, der strandede paa, som mig synes, nogen Ubillighed af vor nyeste Theater-Direction, gjør en saadan Operation nødvendig. Skal et saadant Foretagende lykkes mig, saa maae jeg være vel sorteret med courante Articler. – Vil De understøtte mig med et Par?«. Den 18. marts svarer Gjengangeren »... Jeg har saaledes havt stor Lyst til at skrive til Deres Declamatorium ... et Digt: »Landmagt og Sømagt« naturligvis taget fra den blot poetiske Side; men Emnet interesserer mig for meget til at jeg, sæt ogsaa, sligt var muligt, kunne feie det af i et Par Dage, hvilket dog maatte skee.« Rosenkilde svarer næste dag: »Hvilken Idee: Landmagten og Sømagten! faae Timer før 2den April. Gud velsigne Dem om De udfører den! Ikke eet ret alvorligt, rigtigt værdigt Alvorsdigt har jeg«.

For mennesker i dag er det nok kun muligt at forstå, hvad mindet om Skærtorsdag den 2. april 1801 har betydet for datiden, ved at parallelisere til 9. april 1940. Begge dage var vi de tabende, men i 1801 var æren og den nationale stolthed i behold. Bevidstheden om dette opløftede nationen i de lange, trange tider, der fulgte. Den anden april var en dato, man huskede om aftenen den første april:

Faa Timer endnu – da stiger paany
Af Natten paa Morgenens Strimer
Hiin anden April, hvis evige Ry
I Dannemark rækker fra By til By,
Hiin Kamps mærkværdige Timer.

Digtet kom Rosenkilde i hænde den 24. marts, og han oplæste det straks for familien Heiberg. Heiberg bad Rosenkilde melde forfatteren sin tak med ordene: »Jeg holder det for det skønneste lyriske Digt, vor Litteratur eier!« Dog, det mentes, at titlen på digtet »Landmagten og Sømagten« kunne opvække den gamle skinsyge mellem hæren og flåden, hvorfor Rosenkilde foreslog Hertz at kalde det »Slaget paa Rheden eller Sømagtens Priis«. Hertz svarede, at »»Slaget paa Rheden« giver falske Forestillinger om Stykkets Indhold; og Sømagtens Priis er for præentionsfuldt. – Lad det derfor hellere hedde »Landet og Havet««. Alligevel lod Rosenkilde det kalde »Slaget paa Rheden« i programmet for aftenen, der blev offentliggjort i avisen torsdag den 27. marts. Og herved blev det så.

Om hele programmet for aftenunderholdningen og hvorledes denne forløb, kan vi læse i Konferensraad Carl Henrik v. Holtens erindringer »Af en gammel Hofmands Mindeblade«. Den 1. april var midfastesøndag, og efter at have hørt N. F. S. Grundtvig prædike ved aftensangen i Frederikskirken – i hvilken prædiken Holten ikke fandt smag, »da han aldeles ikke har noget fordelagtigt Udvortes, og hans Declamation er langdragende og klynkende«, selv om »fle-

re kraftige Udtryk og oratoriske Vendinger sloge mig« – begav familien Holten sig til Det kgl. Teater. Dette var propfyldt, så at endog orkestergraven var besat med tilskuere. For at støtte Rosenkilde havde Prins Christian Frederik, (den senere Christian VIII), taget en loge, selv om han selv den aften gav en dinér for Akademiet for de Skønne Kunster, og det var i denne Prinsen nådigt havde givet Holten, hans kone og datter plads. Holtens søn, der som femten-årig var elev på Kadet-Akademiet, sad i dettes loge. Hvor Hertz sad, vides ikke.

Aftenens program bestod af fjorten numre. Den gamle Holten forstod vel at vurdere forestillingens præstationer – han havde selv en lille poetisk åre og var forfatter til flere digte og vaudeviller. Fader og søn var ikke ubetinget begejstrede. Både prologen og epilogen blev givet af Rosenkilde. Begge disse numre spillede på at narre publikum april på en ret barnlig måde. Nogle fortællinger og smådigte virkede også meget ubetydelige. Kun Steen Steensen Blichers digt »Den jydsk Landsoldat« hævdede sig over dette, men fremsigelsen ved Rosenkilde vandt ikke Holtens bifald. »Variationer for to Fløjter«, en »Pianoforte-Concert« og en »Waldhorn-Concert« udgjorde det musikalske islæt. Kun »Slaget paa Rheden«, som fremsagt af Anna Wexschall, vakte såvel ved indholdet som ved fremsigelsen Holtens fulde applaus. Når aftenen som helhed derfor faldt lidt mat ud, skyldtes dette først og fremmest »Skuespillerens eller Værtens alt for store Familiaritet med Publikum eller Gæsterne«. Rosenkilde var helt den geniale improvisator, der, som hans datter Julie Sødring skrev i sine erindringer, »ligetil sin Død bevarede Barnet i sig uskadt, og det var det, der gav hans Kunst den bestandige Ungdom«.

Anna Wexschall, der to år senere blev gift med skuespiller N. P. Nielsen, var Johanne Luise Heibergs store rival. Hun var især mesterlig i at fremsige vers, og var derfor ofte den, der ved højtidelige lejligheder på teatret fremsagde den da brugelige prolog. Blid og stilfærdig var hun den ideelle fremstiller af Oehlenschlägers kvindeskikkelser. Hun har givet Hertz' smukke strofer deres fulde virkning.

»Slaget paa Rheden« blev straks trykt i »Dansk Ugeskrift«, udgivet af den berømte professor og politiker J. F. Schouw. Hertz lod tage et særtryk af digtet, og sendte dette med følgende, hidtil utrykte verslinier til Anna Wexschall:

Forundres ei, om Tonerne, der fandt
Et skjønt og nyfødt Liv paa Deres Læbe
har lidt urolige sig viist, iblandt
Min Pults Papirer, disses Spøg og Tant,
Og atter hen til Dem med Længsel stræbe.
Mit Digt, der er kun ufuldendt, berøvet
Det Liv, det blev ved Dem forlenet med,
For Deres Fødder synker frygtsomt ned
Med ydmyg Bøn om stadigt Opholdssted
hos Dem, der løftede det op af Støvet.

Man bemærker underskriften: Skærtorsdag faldt i 1832 den 17. april. Det var den 11. april, Hertz ophævede sin anonymitet. Digtet er således hans første under eget navn udsendte arbejde. Dateringen Skærtorsdag behøver ellers næppe nogen kommentar.

Digtet blev optrykt i Hertz' »Foraarets Nytaarsgave for 1833« og senere mange gange i lyriske antologier. Før sidste verdenskrig kunne man finde det i folkeskolens læsebøger. Lidt uretfærdigt synes det nu helt glemte.

C. J. Ballhausen

Til Holger Drachmann's »Natten. En Radering«

I Holger Drachmanns digt »Natten. En Radering« i »Gamle Guder og nye« (1881) står der i sidste strofe:

En Hymne! Ved en snehvid Barm jeg laa,
Og Natten slog sit Forværk blødt ud over
Min Nakke, medens Lyd af fjerne Vover,
Hendøde under Taktslag, sagte, smaa.¹

»Ordbog over det danske sprog« citerer under *Foderværk* V (1923), 80 billedl. Drachmann: »Ved en snehvid Barm jeg laa, / og Natten slog sit Forværk blødt ud over / min Nakke« med henvisning til »Gamle Guder og nye« (1881) p. 97. Det er det eneste citat på dette ord i et billede.

En genlæsning af Henrik Ibsens digte førte mig hen til »Lysredd«.² Det var næsten af chokartet virkning at møde ordet *forværk* i sidste strofe:

Men fattes meg nattens forverk,
jeg vet ei mitt arme råd; –
ja, øver jeg engang et storverk,
så blir det en mørkets dåd.

Det kan diskuteres om det er ordet *forværk* der har fremkaldt *storværk* eller omvendt. Det er vist umuligt at afgøre. Der kan ikke være mindste tvivl om, at Drachmanns ejendommelige – ja enestående – udtryk må betragtes som et direkte lån fra Henrik Ibsen – der var en fremragende lyriker og en vældig rimtekniker. Det er helt usandsynligt at to digtere uafhængigt af hinanden har forbundet *nat* med *forværk*.

Jeg minder om at Drachmanns digt »Farlige Drømme« i »Ranker og Roser« (1879) har en af sine forudsætninger i Henrik Ibsens kendte og berømte digt »Borte«.³

1. Se f.eks. Holger Drachmann »Poetiske Skrifter« III (1927) p.146.

2. Se Henrik Ibsen »Digte« (1871) p.22 og f.eks. »Dikt« (i Gyldendals små gavebøger 1974 p.21). Henrik Ibsens digt blev trykt første gang med titlen

»Lysredd« i 1863. Jeg henviser til hundredårs-udgaven af Ibsens »Samlede verker«. XIV. Dikt (1937) p. 335. I »Norsk riksmålsordbok« ved Trygve Knudsen og Alf Sommerfelt I (1937) anføres *forverk* ikke under II, *for*.

3. Se Hans Brix's gennemgang af digtet i »Fagre Ord. Smaa Kommentarer til berømte danske Digte« (1908) p. 191 ff. Brix skriver at det er umuligt at nægte slægtskabet med Henrik Ibsens »Borte« (der citeres i sin helhed) p. 195. Det må man give ham fuldstændig ret i.

Harry Andersen

Til Thøger Larsens »Jens Højby«

I Thøger Larsens fortællende digt »Jens Højby« fra 1905 i »Dagene. Viser og Digte« (1905) findes denne strofe:

Sommernatmørket er blødt.
Følsomt fører det Rummet;
hvor han ensom, forstummet,
ligger og stirrer forknyt.¹

I de første udkast til digtet findes denne strofe ikke. Det kan vi læse om i Vagn Riisagers værdifulde gennemgang af kladde-fragmentet.²

Det originale udtryk om sommernatmørket: »Følsomt fører det Rummet«, med et diskret stavrim,³ ligger det meget nær at kæde sammen med Holger Drachmanns digt »Natten. En Radering« i »Gamle Guder og nye« (1881) med udtrykket: »Og Natten slog sit Forværk blødt ud over« (se mit bidrag p. 140 f.). Ligheden er slående. Det er ikke usandsynligt at Thøger Larsen har kendt Drachmanns digt – selv om vi ikke har vidnesbyrd om at han har læst »Gamle Guder og nye«.

Thøger Larsen har på en måde gentaget sig selv i det fortællende digt »En Moder« (i »Bakker og Bølger« 1912) i denne strofe:

Sommervinden strøg
sin Sorgløshed mod Muren.
Selv Kamrets bløde Mørke
var svangert som Naturen.

Det nærmeste jeg er kommet Thøger Larsens udtryk er fra J. P. Jacobsen: »det bløde Halvlys under Hvelvingerne«.⁴

Chr. N. Brodersen citerer fra Thøger Larsens »Vesterhavet« (i »Dagene«) disse vers:

De stiveste Stenskrig i Øret stak og rev,
som boret ud af Halsen paa Tolvhestes Trolde.

Han skriver i sin monografi I (1942): »Mens dette Billede virker lovlige overeksponert, viser følgende Linjer os Thøger Larsens sproglige Mesterskab i et Eksempel, hvor Udtrykket er behersket af skønt Maadehold:

Sommernatsmørket er blødt.
Følsomt forer det Rummet.« (p. 219).

Jeg synes ikke at det er en god idé at sammenstille disse udtryk »paa overført Sansning«. Jeg tror ikke at jeg vil tale om et »skønt Maadehold« – men om et meget originalt udtryk – der altså kan føres tilbage til Holger Drachmann og videre tilbage til Henrik Ibsen.

1. Chr. N. Brodersen anfører rimet blødt – forknyt under urene rim i sin monografi »Thøger Larsen. II« (1950) p. 135. Han har glemt at se efter i »Ordbog over det danske sprog« V (1923), 576. Her anføres: *før'knydt, L. br. -fnydt* Under *uforknyt* har ODS XXV (1950), 896 ingen udtale-angivelse. Anno 1985 er den normale rigsmåls-udtale med *y*. Jeg ved ikke hvor gammel den er. Johannes V. Jensen har i sit digt »Graven i Sne. Vinterbillede fra Oehlenschlägers Grav«: forknyt - Tøvandspyt (»Verdens Lys« (1926) p. 26 og »Digte« (1954) p. 160). Axel Sørensen har i »Dansk Rimordbog« (1900. Optrykt 1977) under *yt*: forknyt - Pyt (Regnvandspyt) og (u)forknyt - dødt, blødt m.fl. (p. 505).
2. »Thøger Larsens »Jens Højby«». En Analyse paa Grundlag af et Kladdefragment« (i »Edda« 1930 p. 173 ff.). Jeg henviser til Chr. N. Brodersens gennemgang af digtet i hans monografi I (1942) p. 88 ff. Strofen citeres sammen med to andre i kapitlet om »kunstens trolddom« p. 136. Desuden henviser jeg til Chr. N. Brodersens kronik om »Jens Højby« i »Information« 22. august 1955. Strofen citeres af Chr. Rimestad i »Fra Stuckenbergtil Seedorf. Den lyriske Renæssance i Danmark« II (1923) p. 64.
3. Stavrimet er anført i min afhandling om Thøger Larsens allitterationer i »Danske Studier« 1941 p. 21, genoptrykt i »Afhandlinger om Thøger Larsen« (1986), se citatet p. 25. Typen: adjektiv (eller adverbium) + verbum eller omvendt.
4. Se ODS II (1920), 916 *blød*, om synsindtryk. Henvisningen er til J. P. Jacobsens »Samlede Skrifter« II (1888) p. 381. ODS citerer ikke nogle ord fra Thøger Larsens eminente strofe: *blød – ensom – fore* (under *fodre*) – *forknyt – forstummet – følsom – sommernats-*. Med dette mener jeg selvfølgelig ikke at ODS var forpligtet til at citere Thøger Larsen; men man savner udtrykket »Følsomt forer det Rummet« – der kunne være anført under *fore* (jf. Holger Drachmanns *Forværk*).

Harry Andersen

Anmeldelser

Ulrich Hunger: Die Runenkunde im Dritten Reich. Ein Beitrag zur Wissenschafts- und Ideologiegeschichte des Nationalsozialismus. Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Bd. 227. Peter Lang. Frankfurt am Main – Bern – New York – Nancy. 508 sider.

Forf.'s arbejde er blevet til hos professor Klaus Düwel, Göttingen, og antaget som dissertation d. 24. maj 1982. Det er trykt væsentlig uden ændringer. Forf. har foretaget omfattende studier i tidens litteratur og arkiver. Han har udnyttet den omfangsrige litteratur om perioden, og fremstillingen er dokumenteret i et stort noteapparat.

Bogen er spækket med citater; det var »nahezu unmöglich, die Sprache des Dritten Reiches in einem rationalen Argumentationszusammenhang angemessen zu paraphrasieren ... Die zahlreichen Quellenzitate sollen dazu beitragen, diese schwer fassbare Sprache als zeithistorisches Zeugnis nutzbar zu machen und die NS-Ideologie in ihrer Primitivität und Brutalität zu veranschaulichen« (s. 38 f.).

Bogen er inddelt i 3 hovedafsnit: 1. del. I. Die Exponenten der Runenforschung. II. Runenkunde in NS-Institutionen. 2. del. I. Die Vorgeschichte der NS-Runenkunde. II. Die Zeitgenössische Hintergrund: Runologie und Laienforschung von 1933-1945. 3. del. I. Konstituenten der Ideologie. II. Politische Konsequenzen. Desuden indeholder bogen en »Einleitung« og en »Schlussbetrachtung«. Den afsluttes med en fortegnelse over arkivalier, tidsskrifter, NS-tryk og en udførlig bibliografi. Man savner et (selektivt) personregister. Man ville f.eks. gerne kunne se, i hvilke sammenhænge Krause optræder. Men på det tidspunkt, da der blev mulighed for at få afhandlingen trykt, var forf. optaget af sin bibliotekareksamen.

I indledningen gør forf. rede for den store interesse for runerne i 1930'erne. Fra 1935-1942 kom ikke mindre end 13 introduktioner til runologien, og Arntz og Krause udgav videnskabelige værker. Heroverfor stod dilettantisk og okkultisk beskæftigelse med runerne. For fagrunologerne gav den folkelige interesse for runerne en begrundelse for at fremme det videnskabelige studium, som samtidig skulle tjene til at imødegå dilettanteriet (se udtalelser af Arntz og Krause, s. 8 og 9). Der blev arbejdet med runerne i de to NS-organisationer »Amt Rosenberg« og »Ahnenerbe«. I afsnittet »Lage der Forschung« refereres studier over universiteternes forhold under nationalsocialismen. Her har forskellige opfattelser gjort sig gældende. Det er således blevet hævdet, at der hos professorerne var en vis prædisposition for nationalsocialismen. Andre har talt om, at professorerne forholdt sig »positiv abwartend« over for magtovertagelsen og senere tilpassede sig regimet »loyaldistanziert« (s. 17).

De førende runologer var Helmut Arntz (f. 1912) og Wolfgang Krause (1895-1970). Forf. har korresponderet med Arntz og desuden taget et protokollat af en samtale med ham i 1978. Arkivet i hans institut gik til grunde under

krigen (s. 41). Forf. har kunnet benytte »Nachlass Krause«; men såvel i denne som i runcinstituttets akter mangler mange vigtige skrivelser (s. 41). Korrespondancen mellem Krause og Arntz er ikke bevaret (s. 81 note 43). Fælles for Arntz og Krause er, at de vil skabe runologien en status som selvstændig disciplin. Til dette formål vil de hver for sig oprette et institut, og dette førte til en rivalisering mellem dem.

Helmut Arntz studerede sammenlignende, indoeuropæisk sprogvidenskab først i Köln, fra 1931 i Giessen hos Herman Hirt. Den 19-årige Arntz besluttede at skabe en afløser af Wimmers banebrydende værk (1874) om runeskriften, og i 1935 udgav han, 23 år gammel, sin *Handbuch der Runenkunde*, en præstation af den unge forsker. I 1937 fulgte *Bibliographie der Runenkunde*. I 1939 udkom *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*, i samarbejde med Hans Zeiss, første bind af en planlagt *Gesamtausgabe der älteren Runendenkmäler*. Arntz fik oprettet et »Institut für Runenforschung« ved universitetet i Giessen (1938/39) og indrettet et »Laboratorium für wissenschaftliche Photographie« samt et runearkiv i sit hus (»Burg Arntz«) i Bad Honnef (s. 57). Institutet udgav et tidsskrift, redigeret af Arntz, 1. hæfte med titlen *Berichte zur Runenforschung 1939* (senere *Runenberichte*).

Det var ikke småting, Arntz havde udrettet i en alder af 27 år. Det har gået hurtigt, for hurtigt mente Krause og Kuhn (s. 59), og han måtte høre kritik. Hans *Handbuch* fik iflg. forf. (s. 45) i det hele og store en positiv modtagelse; men Moltkes kritik var hård (ANF 53): »modenheden mangler, og overblikket savnes«, »naturlig beskedenhed erstattes med en vi-alene-vide-tone«. Moltke har ikke fundet andet positivt end afvisningen af de tyske teorier om runernes oprindelse. Bibliografien blev anmeldt af Bæksted (ANF 54), som påviste en række mangler, inkonsekvenser og unøjagtigheder. Han ironiserer over medtagelsen af L. C. Nielsens digtsamling *Runer paa Vand* og i *Vind* samt tyske, okkultiske skrifter. Krause, der også havde anmeldt bibliografien, bemærker i *GGA* 1940, 203, at det er lettere at påpege mangler og fejl i et under alle omstændigheder nyttigt værk end selv at præstere et så krævende arbejde. Arntz kvitterede for anmeldelsen: »Besonders herzlich danke ich meinem Rezensenten Anders Bæksted, dessen geistreiche Bemerkungen uns reichlich dafür entschädigen, dass dieser Kritiker selbst nichts Erwähnenswertes zur Runenforschung beigetragen hat« (*Berichte* 1, 35). 1. bind af det store runeværk begejstrede Himmler, der skal have udtalt »Schade, dass der Arntz kein Arier ist« (s. 56). Marstrander skrev i en udførlig anmeldelse, at nordiske runologer hilser det store værk velkomment; men han kritiserer værkets indretning og enkeltheder (*NTS* 11, 280-333). På det tidspunkt da jeg modtog særtryk af Marstrandens anmeldelse, var jeg sammen med Feist, som har behandlet flere tyske indskrifter, og det var tydeligt, at den gamle germanist ikke nærrede høje tanker om den unge Arntz.

Man har måske nok i Skandinavien haft den forestilling, at Arntz var båret frem af bevægelsen, fordi han udfoldede sig vældigt i 1930'erne og fuldstændig forsvandt fra arenaen efter krigen. Men det var ingenlunde tilfældet. Man får det indtryk, at Arntz i sin ungdommelige fremstormen var uden taktisk sans og politisk tæft (jf. også hans udtalelse s. 45 f.). Han rendte sig gang på gang en staver i livet, men han kom også ud for uforskyldt modgang.

Først ramlede han ind i modsætningen mellem den 'vesttyske' klassiske arkæologi og den nationalistiske 'østtyske' arkæologi (jf. s. 311), repræsenteret af Kossinas lærling Hans Reinerth, der havde tilknytning til »Kreis Rosenberg«. Arntz havde som referent i Deutsche Forschungsgemeinschaft favoriseret den klassiske arkæologi; men efter Reinerths mening skulle »die Römlinge« ikke have en pfennig (s. 47). Rosenbergs folk havde stor indflydelse i DFG, og Reinerth fik Arntz afskediget som referent i 1935. Arntz mistede desuden sit stipendium i 1936.

Det næste var, at Arntz i 1935 blev anklaget for at have fremsat udtalelser, der kunne skade rigseringen og partiet. Han blev ganske vist frikendt af retten af mangel på bevis; men beskyldningen blev ikke glemt; den blev således anvendt som begrundelse for at fratage ham stipendiet (s. 50 f.), og den fremførtes i en skrivelse i 1938 fra SS-Sicherheitsamt til »Ahnenerbe«.

Arntz hævdede i sin Handbuch, at runerne stammede fra norditaliske alfabeter, og afviste kategorisk teorien om en germansk urskrift (»Herman Wirth ist abgetan ... Aber Gustav Neckel möge mir verzeihen, wenn ich mit harten Worten gegen ihn Partei nahm«). Dette faldt ikke i god jord; ljåneteorien betynder, at runerne går tilbage til semitisk skrift (s. 49). Der blev gjort indsigelse af medlemmer i »Ahnenerbe«, der blev advaret mod hans opfattelse af SS-Sicherheitshauptamt (s. 63-67).

Til alt dette sluttede sig det mest skæbnesvangre, beskyldningen for at have en jødisk »Urgrossmutter« (1936). Arntz var overbevist om sin ariske afstamning, men det nyttede ikke (s. 48 f.). Det var et angrebepunkt for hans fjender, der talte både Hans Reinerth og indogermanisten Walther Wüst, kurator i »Ahnenerbe« (s. 50. 51). Arntz's forsøg på at få en passende stilling i Giessen mislykkedes, og hans ansøgninger til andre universiteter førte ikke til noget (s. 54). Arntz søgte støtte hos de 'vesttyske' arkæologer og fik fra 1936 et forskerstipendium fra »Archäologisches Institut des Deutschen Reiches«, der i det hele støttede hans udarbejdelse af bibliografien og hans Gesamtausgabe.

Arntz fastholdt ikke sin kategoriske afvisning af runernes germanske oprindelse, men gav tilslutning til Krauses teori (s. 68-70). Baeseke tvivler på, at det var hans overbevisning (s. 68), og forf. lader stå hen, om et tryk udefra har påvirket ham (s. 70). Det skal dog nævnes, at Arntz i afsnittet »Runenkunde« i *Deutsche Philologie im Aufriss III* (1957) sp. 1555 fastholder denne forklaring.

Ved krigens begyndelse meldte Arntz sig som frivillig, for som han sagde til forf. »at bringe sig i sikkerhed for den fare, som truede ham fra de stadige forespørgsler om hans jødiske herkomst« (s. 58). Under krigen udarbejdede han en helt ændret udgave af sin Handbuch, der udkom i 1944. Den er dateret »Im Felde, den 7. November 1943«, og i forordet oplyses, at de forskellige kapitler er udarbejdet under krigens faser i Rusland. Arntz blev i 1942 udnævnt til ekstraordinær professor i Giessen; men efter krigen blev det ødelagte universitet lukket, og i 1951 fik Arntz ansættelse ved forbundsregeringens presse- og informationstjeneste, og her indehavde han forskellige stillinger (s. 60 f.). Ved en »Wiedergutmachungsbescheid« blev han i 1957 udnævnt til ordinær professor i Giessen med virkning fra 1940 (s. 53); men han kom ikke til at tiltræde.

Wolfgang Krause var uddannet i sammenlignende indoeuropæisk sprogviv-

den skab. Han blev i 1929 professor i Königsberg. Han koncentrerede sig tidligt om runologien. I modsætning til Arntz begyndte han med en række detailundersøgelser, men stilede mod den opgave at skabe en afløser af Jóhannessons Grammatik der urnordischen Runeninschriften (1923), og i 1937 udsendte han Runeninschriften im älteren Futhark. Skønt den var tænkt som en lærebog for studerende, blev den skattet som en uundværlig håndbog. Den fik en meget rosende anmeldelse af Moltke (ANF 56), mere reserveret af Marstander (NTS 8). For at skabe en organisatorisk ramme om en selvstændig tysk runeforskning oprettede Krause i 1936 »Archiv für Runenforschung« (s. 75). I ansøgninger om økonomisk støtte betonedes Krause nødvendigheden af en tysk »Runen-Zentrale«, og han henviste til den store fædelige interesse for runerne (s. 76). I 1937 blev han professor i »Indogermanische Sprachwissenschaft und Runologie« i Göttingen, og institutionens navn ændredes til »Institut für Runenforschung«. Han præciserede de opgaver, som instituttet skulle løse, bl.a. udarbejdelsen af en bibliografi efter fundsteder. Men her gjorde konkurrencen fra Arntz sig gældende. Arntz havde allerede udgivet en bibliografi, han stod i spidsen for den store Gesamtausgabe og havde støtte fra det arkæologiske institut (s. 80). Krause rettede en stærk kritik mod Arntz's videnskabelige kvalifikationer og forfatterskab; kritikken af 1. bind af Gesamtausgabe er »in ihrer Schärfe beispiellos in der Reihe von Arntz-Besprechungen« (s. 82). Også på anden vis angreb han Arntz (s. 82, 83).

Vanskelighederne ved at opnå bevillinger bevægede Krause til at nærme sig »das Ahnenerbe« og ligeledes Sturmbannführer Weigel, hvis bog Runen und Sinnbilder han havde kritiseret skånselsløst (s. 89 f.). I 1940 tilbød han kurator i »Ahnenerbe« samarbejde med runeinstituttet. I en samtale i 1963 med Kater, der har skrevet »Ahnenerbes« historie, udtalte Krause, at han havde haft »schwere innere Kämpfe« og været i tvivl om rigtigheden af sin beslutning. Han hævdede også, at han ikke var orienteret om »Ahnenerbes« organisation (s. 220). Man må antage, at motivet til dette skridt har været at sikre instituttet. Han opnåede et årligt tilskud og fik desuden understøttelse til medhjælp, forskningsrejser og bogkøb. Hans plan om at sammenlægge det nye »Zentralstelle für Runenforschung beim Ahnenerbe« med universitetsinstituttet blev dog afvist af ministeriet. Trods fælles leder, medarbejdere og lokaler blev de to institutter forvaltningsmæssigt adskilte (s. 222 f.). Runeinstituttet i Göttingen består stadig, bibliografien efter fundsted er blevet fortsat, og to afdelinger er blevet publiceret (jf. *Medieval Scandinavia* 2, 1969, 160-62). Medlemskabet af »Ahnenerbe« kunne tjene til at fremme Krauses runologiske forskning; men han så det tillige som sin opgave at hindre udgivelsen af fantastiske skrifter, således et værk om runernes oprindelse (s. 232-35). Han fastholdt sin opfattelse af Wirth, som havde haft tilknytning til »Ahnenerbe« og i hvert fald udadtil støttedes af dette. Det fremkaldte en påtale fra kurator Wüst (s. 235 f.).

Spørgsmålet om runernes oprindelse var kontroversielt. Over for fagrunologernes lånetheori stod dilettanternes opfattelse af runerne som en germansk urskrift; den var begunstiget af de politiske forhold. Det fik Arntz at mærke. Krause fremsatte i 1936 (i tidsskriftet *Alt-Preussen*) den teori, at runerne har en dobbelt oprindelse: som lydtegn er de lånt fra norditalisk skrift, men deres indhold har de overtaget fra »vorruniche Begriffszeichen« (s. 85-93). Denne

teori kan opfattes som en »tilpasning«, og denne tanke kunne bestyrkes af et citat: for germaneren var runerne »Ausdruck seines Blutes, seiner Scholle, seiner Hoffnungen und seiner Sorgen« (s. 88), og forf. skriver i anden sammenhæng, at forskere som Altheim, Schwantes og Krause gik videre, end der var sagligt grundlag for (s. 287 f.); Krause benægter i et brev 1945, at teorien er tendentiøs (smst. note 39). Krause lagde afgørende vægt på denne teori. I *Zum Stand der Runenforschung* (GGA 1943) kritiserer han, at Bæksted ikke nævner den i sin bog (s. 235), og han tager til orde mod skandinaviske forskeres afvisning (Nordén og Moltke; s. 243 f.). Det er et ikke ukendt fænomen, at en forsker kan være påvirket af strømninger i tiden uden direkte at slutte sig til dem. Også arven fra den tyske germanistik kan spille ind (jf. ndf.). Krause forelagde teorien i et foredrag i Selskab for nordisk Filologi i 1950, så helt konjunkturbestemt har den ikke været. Forf. anfører, at Krause kun nævner den i en enkelt sætning i *Die Runeninschriften im älteren Futhark* 1966. (s. 93); men i 1937 var teorien ny, og indledningen i de to udgaver er i det hele forskellige. Og han behandler den i *Runen* (1970) s. 43. Krause havde i sin anmeldelse af Arntz's *Handbuch* kritiseret, at man ikke kunne se, hvis mening der var anført. I GGA 1940, 184 anker Krause også over, at Arntz i *Die Runenschrift* 1938 har optaget hans teori uden at nævne hans navn; men i *Berichte I* (1939) 10 skriver Arntz, at han har inddraget »Krauses Sinnbildforschung«. Nu tog Arntz revanche. Han påpegede, at teorien allerede var fremsat to år tidligere af Hermann Güntert, men ikke nævnt af Krause (s. 90 note 17), og i *Handbuch*² s. 164-67 foretager Arntz en udførlig sammenligning af Güntert og Krause. I afsnittet »Runenkunde« i *Deutsche Philologie im Aufriss*. 2. Aufl. (1967) henviser Arntz til Güntert, ikke til Krause (III, sp. 1867, note 26). I 1. udg. er ingen henvisning.

For Krause var forbindelsen med nordiske fagfæller væsentlig, og han var en af de første, der genoptog kontakten (s. 220 note 2). Den var blevet afbrudt under besættelsen af Danmark og Norge. I 1944 var Krause i København fra d. 10. til d. 24. juli. I en »Reisebericht« udtrykker Krause store betænkeligheder ved denne rejse, fordi danske videnskabsmænd var fuldstændig afvisende over for tyske kolleger (s. 339). Jeg var af det tyske kulturinstitut inviteret til Krauses foredrag, men var ikke til stede. Som nævnt holdt han foredrag i København i 1950. Ved en lidt senere lejlighed var Bæksted og jeg inviteret til at være sammen med Krause og fru Krause på deres hotel. Så vidt jeg husker, ønskede Moltke ikke at komme. Med Norge lå forholdet også vanskeligt. »Die deutsche Sprache habe man während der Besetzung Norwegens zur Genüge kennengelernt« (*Niederschrift Krauses* 5. 2. 1954. S. 339).

Efter krigen skrev Krause en række afhandlinger om Tokharisk, udgav *Westtocharische Grammatik I* i 1952, *Tocharisches Elementarbuch I. Grammatik* 1960. I 1953 udkom hans *Handbuch des Gotischen*. Det kan måske ses i sammenhæng med hans udtalelser i breve fra 1960'erne, at runologien er bragt i miskredit af nationalsocialismen og studiet på det nærmeste uddødt (s. 11). Men i 1966 udgav han i samarbejde med Jankuhn den ny og udvidede udgave af de ældre runeindskrifter, og i 1971 udkom *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*, en afløser af Jóhannesson's *Grammatik*; i 1970 *Runen i Sammling Göschen*.

Runerne var for nationalsocialismen symboler («Sinnbilder») på linie med hagekorset, ikke skrifttegn. Genopvækkelsen af runernes brug var udtryk for »die Selbstbesinnung des deutschen Volkes auf die angestammte Art und die eigenen Leistungen« (s. 96). Runerne anvendtes som emblemer i forskellige nationalsocialistiske organisationer, mest kendt SS-korset med to ss-runer. Det gjaldt navnlig runerne for m, R, s, o, t, i, det var dels ældre, dels yngre runer. De blev tillagt vilkårlige symbolværdier (jf. s. 103. 124 f.), s-runen var »Sigrune« eller »Siegrune«, m-runen (den yngre) var livsrune; den anvendtes som emblem af apotekervæsenet, for en afdeling af sundhedsvæsenet og for fuldkornsrugbrød (!) (s. 101). Videre anvendtes runeformer til bagværk (hagal-runen »Heil«), juletræsdynt og naturligvis kunsthåndværk (s. 104).

Der var tre NS-organisationer, der beskæftigede sig med runer: »Amt Rosenberg«, Himmlers SS og »das Ahnenerbe«.

I 1934 oprettede Alfred Rosenberg »Dienststelle des Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Schulung und Erziehung des NSDAP«, almindelig kaldt »Amt Rosenberg«. Rosenberg er kendt som forfatter af værket »Der Mythos des 20. Jahrhunderts« 1936. Rosenberg havde kun begrænset magt (s. 108), han måtte konkurrere med mægtigere partiorganer (s. 117). Symbolforskningen blev overtaget af »Ahnenerbe« (s. 117 f.), men man beskæftigede sig fortsat med brugen af symboler, der havde form som runer (s. 118). »So lässt sich von Brauchtum allgemein sagen, dass es der rassisch gebundene, zeitlos sich vererbende Ausdruck der Weltanschauung einer Gemeinschaft ist« (s. 120). Udforskningen af runernes brug havde som formål deres anvendelse ved fester, og Rosenberg gav i 1942 retningslinier for »Gestaltung der Lebensfeiern« og dermed blev runerne indført som officielle fest-symboler (s. 124 f.).

Amt Rosenberg overvågede runeforskningen. I *Deutsche Volkskunde im Schrifttum* 1938 blev publikationer inddelt i »nationalsozialistisch erwünschte und abzulehnende Literatur«, hvad der virkede som partiets officielle stillingtagen. Arntz's *Handbuch* fik en hård medfart: den beskæftiger sig kun med skriftruner, og den er »weltanschaulich bedenklich« (s. 131). Weigels *Runen und Sinnbilder* fik ros. En mellemstilling indtog Krauses *Was man in Runen ritzte* og Reichardts *Runenkunde*, der kritiseredes for traditionel sproghistorisk problemstilling (s. 132; Reichardt blev som jøde tvunget til emigration i 1937, s. 340).

Bestræbelsen for genopvækkelsen af runernes brug i SS-uddannelsen var i høj grad bestemt af Himmlers interesse for germansk forhistorie og religionsvidenskab; i andre partiformationer spillede det germanofile ikke en tilsvarende rolle (s. 135). Himmler hører til de mest gådefulde personligheder i nationalsocialismen med sin blanding af »Rassentheorien, Runengläubigkeit und mancherlei Naturheillehren« (s. 159 f.). I skolingene af SS indgik germansk forhistorie og kulturhistorie, herunder runekundskab. Runerne har gennem årtusinder haft en hellig betydning og er overleveret fra slægt til slægt (s. 135). Umiddelbare vidnesbyrd om den germanske fortid er sparsomme, og genstande med *runeindskrifter frembyder et velegnet illustrationsmateriale* (s. 137). For at udforske runernes betydning som »heilige, geheimnisvolle Kraftzeichen« krævedes en »nordisch bedingte Vorstellungsgabe« og en »rassengebundenen

Urgefühle« (Dieckhoff, s. 141). SS-korpsets »Totenkopfring« indeholdt »runetegn«, som tillagdes forskellige symbolværdier (s. 149 f.). Det anbefalede SS-familierne også privat at anvende runetegn på bagværk, påskeæg og gaver (s. 153). Men hvilken rolle runerne i virkeligheden har spillet, er usikkert. Med krigsudbruddet trådte interessen for den germanske kultur i baggrunden.

»Studiengesellschaft für Geistesurgeschichte« »Deutsches Ahnenerbe« blev stiftet i 1935 af Reichsführer SS Himmler, Reichsbauernführer Darré og Herman Wirth (s. 172). Senere kom indogermanisten Walther Wüst til at spille en afgørende rolle, og opgaven udvidedes til at gælde den indogermanske fortid (s. 173). Medlemmerne var dels videnskabsmænd, dels SS-folk, og formålet var både videnskabeligt og kulturpolitisk; men på dette område måtte »Ahnenerbe« konkurrere med andre NS-organer (s. 172).

Runer og symboler indtog en fremtrædende plads. Og her spillede Herman Wirth en afgørende rolle som ophavsmand til den folkelige symbolforskning. Han havde studeret germanistik og historie, blev promoveret i Utrecht 1910 og udnævnt til titulær professor i Berlin 1916. Han var forfatter af *Der Aufgang der Menschheit. Untersuchungen zur Geschichte der Religion, Symbolik und Schrift der Atlantisch-Nordischen Rasse* (1928) og *Die heilige Urschrift der Menschheit* (1931-36). Wirth sammenlignede præhistoriske symboler, ornamenter og skrifttegn fra alle store kulturer. Han sluttede sig til et urskriftssystem, opstået i et nordisk urkulturcentrum, som han henlagde til det nuværende Arktis-område, som han identificerede med det sagnomspundne Atlantis. Alle runer gik tilbage til ældgamle symboltegn, der var gudesymboler, tegn for årets gang. Wirths teorier havde umådelig betydning for synet på runerne i nationalsocialismen. Som leder af en afdeling i »Ahnenerbe« (»Pflegstätte für Schrift- und Sinnbildkunde«) havde han store planer, han tilvejebragte bl.a. på en rejse i Skandinavien en stor samling af stenskrifter; men hans kostbare eksperimenter blev standset af Himmler, og han mistede sin stilling i »Ahnenerbe« (s. 193 ff.). I 1980 lykkedes det Wirth at få bevilget millionbeløb til indretning af et forhistorisk museum for Rheinland-Pfalz, hvor hans store samlinger skulle opbevares i en restaureret tiendelade til Burg Lichtenberg. Men der rejste sig en storm af protester, og planen måtte opgives. Se Nachtrag s. 455-58.

Wirth gik ud fra stenalderen, Karl Theodor Weigel gik den modsatte vej. Han var boghandler, men havde desuden besøgt »die Baufachschule«, medlem af partiet 1931. Hans udgangspunkt var »Runensinnbilder« i bygninger: »Die Weltanschauung der Vergangenheit, eng verbunden mit Volk und Rasse, mit Blut und Boden spricht aus ihnen« (s. 207). På rejser fotograferede han »runer« i bindingsværksbygninger. I 1936 blev han leder af »Hauptstelle für Sinnbildforschung«, der finansieredes af »Deutsche Forschungsgemeinschaft«. Dermed havde symbolforskningen opnået videnskabelig anerkendelse (s. 211). Den blev i 1937 indlemmet i en afdeling af »Ahnenerbe« (»Pflegstätte für Schrift- und Sinnbildkunde«) under Wirths ledelse. Weigel opbyggede en samling af fotografier, der i 1943 forenedes med Krauses afdeling (s. 219).

I 1938 oprettedes i »Ahnenerbe« et »Forschungsstätte für Hausmarken und Sippenzeichen« med en »Privatgelehrter« Karl Konrad Ruppel som leder (s. 250). Også disse mærker sattes i forbindelse med runerne og tillagdes symbol-

værdi De opfattedes som udtryk for det germanske slægtsbegreb.

J. O. Plassmann, der var uddannet som germanist, indtog en fremtrædende stilling i »Ahnenerbe«. Hans arbejdsområde var »germanische Kulturkunde«, der omfatter germanistik, forhistorie og »Volkskunde« (s. 238). I beskæftigelsen med runerne var han afhængig af Wirth, men han søgte at give en mere metodisk behandling (s. 241). Han overtog Wirths lære, at den nordiske races mythos er symboliseret i runerne, og udformede den til »eine Philosophie der Urzeit« (s. 242). Han redigerede tidsskriftet »Germanien«, der blev udgivet af »Ahnenerbe«.

Frantz Altheim, der var klassisk filolog og »Althistoriker«, vakte ved sine undersøgelser af klipperistninger i Val Cammonica Görings og Himmlers interesse og blev støttet af »Ahnenerbe«. Altheim mente, at disse ristninger kunne løse runernes gåde, og han opstillede den teori, at kimbrerne før slaget ved Vercellae (101 f. Kr.) havde skabt futharken. Altheims politiske holdning betragtedes med skepsis af parti-instanser (s. 264); men han har i sin forskning tilpasset sig nationalsocialismens anskuelse (s. 275 f.).

I kapitlet »Die Vorgeschichte der NS-Runenkunde. A. Barock, Romantik, Nationalismus« (s. 290-315) tegner forf. den historiske baggrund for nationalsocialismens verdensanskuelse. Det påpeges, at den greb til allerede eksisterende teorier, som den kunne bruge (s. 295). En vigtig kilde til germanerideologien er Tacitus Germania, der blev kendt i det 15. årh. Et interessant essay herom, »Myten om germanerne, dens oprindelse og udvikling«, findes i Franz Blatt, Midt i et sekel (1951; to forelæsninger på Göteborgs Högskola 1944). Opdagelsen af den germanske fortid begyndte i humanismen og fortsattes i barokken. Lohensteins Arminius-roman var et patriotisk værk, der forherligede germanerne (s. 293).

I Sveriges storhedstid udgav Olaus Rudbeck sin fantastiske Atlantis sive Manheim (1679-1702). Sverige var det ældste af alle kongeriger, og al kultur var udgået fra dette land. Det Atlantis, som kendes fra Platon, var Sverige (s. 296). Han er blevet sammenlignet med Wirth. I det 16. og 17. årh. vakte interessen for den nordiske oldtid; »den nordiske renaissance« nåede sit højdepunkt i romantikken og dens dyrkelse af oldtiden. Runerne indgår i nordiske digteres værker (s. 299).

I Tyskland kendtes ingen runeindskrifter, og overleveringen var sparsom. De rige kilder til den nordiske oldtid opfattedes som fælles germanske og toges til indtægt for den tyske forhistorie (s. 298). I Tyskland spillede germanistikken, grundlagt af brødrene Grimm, den store rolle. »Sie hatten zusätzlich entscheidenden Anteil an der Transformation ihres Faches in eine Weltanschauung mit pragmatischen Zielsetzungen. Sie selbst sahen die Germanistik als politische, d. h. nationale Wissenschaft« (s. 303). Den tyske »Germanismus« fik sit karakteristiske præg i tanken om »Volkstum«, tolket som en uforanderlig konstant, der kommer til udtryk i tysk sprog og tysk poesi (s. 304). Med samlingen af riget i 1871 kunne germanisterne se deres ønskedrøm opfyldt. Men nationalismen udviklede sig til chauvinisme, tanken om »Volkstum« til racisme, der som videnskabelig mening nåede et højdepunkt o. 1890 (s. 309). En »tysk forhistorie« blev grundlagt af Kossina efter 1900. Den identificere-

de etniske grupper med kulturprovinser og ligestillede dermed race og kultur (s. 312-14).

De ældste forestillinger om runerne (den yngre futhark) var fantastiske. Johannes Magnus, hvis historie om goternes og sveernes konger efter hans død (1544) udkom i Rom, antog, at runerne var opstået hos sveo-goterne før eller kort efter syndfloden. Olaus Magnus anså runerne for en magisk »Geheim-schrift«, ældgammel, i det mindste ældre end den latinske skrift (s. 295). – Det er påfaldende, at forf. benævner brødrene »Johann Store (Johannes Magnus)« og »Olaf Store (Olaus Magnus)« (måske efter Jaffés dissertation). De kaldes altid Magnus. Deres fader var borgeren Måns Petersson, og indtil i 1530'rne kaldte de sig Magni. Senere kaldte de sig Magnus, under foregivende at tilhøre en adelig slægt Store. – Endnu i 1750 hævdede Göransson, at runerne var opstået i »verdens 2000. år« og lånt til grækere, etrusker og romere. Runeforskningens pionerer er svenskeren Johann Bure (Bureus), der gælder som »der 'Entdecker' der Runen«, og som grundlagde indsamlingen af indskrifter i 1599 (s. 294 f.), og danskeren Ole Worm. Forf. betegner ham som »den Gegenspieler zu Rudbeck« (mindre heldigt, da dennes værk først udkom et halvt århundrede efter Worms). Med sin bog Runir (1636) »begründete er die ernsthafte Erforschung der Runen« (s. 297). Forf. henviser til Gerhard Jaffé, Geschichte der Runenforschung 1937. Rivaliseringen mellem Bure og Worm er behandlet i Carl S. Petersens Litteraturhistorie s. 566. 575 f. 584. 593. I det 19. årh. herskede forskellige låneteorier; kun enkelte holdt runerne for en oprindelig germansk skrift. Wilh. Grimm, der med Über deutsche Runen (1821) har grundlagt den tyske runeforskning, har en udtalelse, der synes at anticipere Neckels Urverwandschaftshypothese (s. 307). Liliencron (1852) foregriber Krauses teori om runernes dobbelte oprindelse. Han skelner mellem »Schreiberunen« og »mystische Zeichen«. Disse var i brug uden at danne et alfabet, men blev optaget i det fra det fremmede lånte alfabet (s. 309).

I afsnit B behandles »Das okkultische Runenverständnis« (s. 315-30). Den blev afvist af nationalsocialismen, men påvirkede dog flere af dem, der i organisationerne beskæftigede sig med runerne (Weigel, Wirth, Ruppel o.fl.). Den går tilbage til Wiener-skribenten Guido von List, der i 1908 udgav »Das Geheimnis der Runen«. De af ham opfundne runenavne var »Keim- und Urworte« i det ariske ursprog og havde en trefoldig betydning (s. 317). »Der Angelpunkt, der in den Runen und Heilszeichen niedergelegten alt-arisch-germanischen Weltanschauung und ihres theosophisch-metaphysischen Erkennens aber beruht in dem klaren Erkennens eines höheren geistigen Seins-Gott« (s. 318). Den runiske »Urwissen« blev forvaltet af »Armanerne«, en lærestand af præster, skjalde og dommere (s. 318). Endnu i dag er runerne iflg. List »'Medien' zum konzentrierten Denken, zur intensiven Meditation« (s. 318). For tiden forhandles her i byen et amerikansk system med 25 runer til meditation!). En række okkulte skrifter udkom i kølvandet på von Lists bog, og hemmelige selskaber blev dannet (s. 318-20). Hans lære satte sig spor i den folkelige opfattelse af runerne under nationalsocialismen (s. 328 f.).

I afsnittet »Der zeitgenössische Hintergrund: Runologie und Laienforschung 1933-45« hedder første kapitel »Die Runologie, kulturhistorisches statt

sprachhistorisches Interesse« (s. 331 ff.). Her behandles Neckels »Urverwandtschaftstheorie« og den magiske opfattelse af runerne. Neckel havde allerede i en afhandling i 1929 forkastet låneteorien og i et skrift om Wirth 1932 udtalt sig til gunst for denne. Iflg. Neckel beroede runernes lighed med norditaliske, latinske og græske alfabeter på fælles afstamning fra en indogermansk urskrift, hvor runerne repræsenterede et ældre overleveringstrin (s. 334). Neckels position som anerkendt nordist var en virksom støtte for den Wirth'ske lære hos lægmandsrunologerne (s. 336).

Om den magiske opfattelse skriver forf. med rette, at den ikke var et specielt tysk fænomen og ikke begrænset til 1930'erne (s. 344). Han fremhæver også, at runemagien i de skandinaviske lande beroede på en interesse for videnskabelig erkendelse, mens den i Tyskland også tog sigte på NS-Emblematikken (s. 345). Det kan tilføjes, at den skandinaviske runemagi gjaldt forståelsen af runeindskrifterne, medens den tyske beskæftigede sig med enkelte runetegns symbolværdi. Forf. giver alligevel i nogen grad et fortegnet billede af fænomenet. Han fremhæver, at Krause i Runeninschriften 1937 ordner indskrifterne efter magiske kriterier, men opgiver denne inddeling i Die Runeninschriften 1966, og at Arntz i Handbuch 1935 havde et stort afsnit »Runen und Magie«, men ikke et tilsvarende i Handbuch 1944 (s. 342 note 43). Det hænger imidlertid sammen med en ændret plan for disse udgaver og betyder ikke et ændret syn på magien. Krause, Runen (1970) fremhæver indskrifternes magiske karakter (§32) og behandler §§ 35-41 »Fluch, Beschwörung und sonstige Magie«. Arntz betoner i afsnittet »Runenkunde« i Deutsche Philologie im Aufriss III (1957), at runerne fortrinsvis er en kultskrift, ikke en brugsskrift (sp. 1554). Forf. anfører fra den skandinaviske runemagi kun Magnus Olsens talmagi i Om Troldruner og Agrells gematri (s. 344 f.). Magnus Olsens afhandling henføres urigtigt til Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab 5, 1932 (her står en anden afhandling af M. O.); den står i Edda. Nordisk Tidsskrift for Litteraturforskning 5, 1916. Man savner en henvisning til Anders Bæksteds udførlige behandling af den skandinaviske runemagi i Målruner og Trolddom, 1952. Både Arntz og Krause bygger på de runemagiske teorier, som Magnus Olsen havde udformet fra begyndelsen af århundredet (herom kan nu henvises til »Runen und Magie«, Frühmittelalterliche Studien, 1985, s. 75-97). Klaus Düwel skriver i brev 4. 12. 1984: »Eine deutsche Runenmagie gibt es meiner Meinung nach nicht. Erst nach Olsens entscheidender Arbeit hat sich ja langsam die Runologie in Deutschland entwickelt und Krause war ihr Haupt von früh an: er hat ganz im Banne Olsens gestanden.« Jf. Krause, Runen §32.

Bogen har undertitlen »Ein Beitrag zur Wissenschafts- und Ideologiegeschichte des Nationalsozialismus«, og i dens tredje del ses runerne som en del af nationalsocialismens ideologi, dens syn på kultur, kontinuitet, historie, videnskab og metode. Nationalsocialismens forestillinger om den germanske fortid havde ikke meget at bygge på, men her var runerne vigtige. De opfattedes som »einzig echtes Überbleibsel der völlig unvermischten Nordkultur« (s. 372). Kontinuitetsteorien, den tanke, at det Tredie Rige er en fortsættelse af den forhistoriske germanske kultur, trods kristendom og påvirkning af latinsk kultur, er problematisk (s. 379 f.). Otto Höfler udcastede en teori om kontinuitetens væsen (s. 382 ff.). Symbolerne blev tolket som udtryk for kontinuitet (s.

384 ff.). Historien er for nationalsocialismen en »Mythos« om det Tredie Rige som en virkeligørelse af historiens mål. Himmler udtalte til Rauschning om forhistorien: »Wir haben bei diesem ganzen zweifelhaften Betrieb nur das einzige Interesse, dass wir das, was wir als Zukunftsbild für unser Volk hinstellen, in die graue Vergangenheit hineinprojizieren« (s. 454). Nationalsocialismen havde brug for videnskabens legitimation, men krævede, at videnskaben tjente dette formål. Den skulle ikke blot spørge efter sandheden, men også efter værdien (Wüst s. 399). Bestræbelse for en forudsætningsløs objektivitet blev afvist (s. 400 f.). Videnskabsteoretikere i NS bekendte sig til den »politiske videnskab«, der var bestemt af den folkemæssige eller racemæssige interesse (s. 402). Videnskaben skulle ikke være verdensfjern, men modtage sine opgaver fra folket og formidle sine resultater til folket (s. 406). Over for den intellektuelle var man skeptisk (s. 407). Den folkelige runeforskning og symbolforskning kunne stå i racelærens tegn (s. 409); men den faglige runologi kunne ikke honorere de folkelige krav (Krause s. 412 f.).

Arntz's og Krauses runeforskning var velkendt og benyttet i Skandinavien. Gennem forf.s fremstilling får vi belyst de politiske forhold, de virkede under. Den folkelige interesse for runerne og nationalsocialismens dyrkelse af den germanske fortid begunstigede runeforskningen, men den skulle være i overensstemmelse med bevægelsens ideer. Arntz's hævde af låneteorien var ikke acceptabel. Gustav Neckel var velkendt som forsker i Skandinavien; men hans »Urverwandschaftstheorie« vakte ikke megen opmærksomhed. I forf.s bog lærer vi baggrunden for den: Herman Wirths fantastiske teorier. De var vel ikke helt ukendte i Skandinavien; men det er først gennem forf.s fremstilling, vi lærer, hvilken indflydelse de har haft. Han har givet en fyldig redegørelse for, hvilken rolle runerne spillede i det Tredie Rige, hvilken betydning man tillagde dem, hvilke anvendelser man gjorde af dem, og at man fandt dem i bindingsværk og husmærker.

Karl Martin Nielsen

*Iørn Piø: Nye veje til Folkevisen. Gyldendal 1985.
344 s. 188 kr.*

Iørn Piøs disputats er en frugt af hans mangeårige medarbejderskab ved udførelsen af Danmarks gamle Folkeviser. Den har også nydt godt af hans sagskundskab som folklorist og arkivar ved Dansk Folkemindesamling. Endvidere er den blevet stimuleret gennem hans tilknytning til Odense universitets Laboratorium for folkesproglig middelalderlitteratur. Endelig må den have fået en vigtig inspiration fra hans udgiverarbejde med de såkaldte skillingstryk. En af afhandlingens teser går ud på at vore gamle folkeviser for en stor del i stedet for at være »folkesproglig middelalderlitteratur« er forfattet af skillingstrykkere mellem 1500 og 1800.

At viserne måske endda for størstedelens vedkommende er eftermiddelalderlige – om end baseret på ældre tradition – er i samklang med viseforskningen i andre lande. I Norden har man på Færøerne vedblevet at producere

tekster til brug for kædedansen. Og i middelaldersværmeriets epoke betragtede J. L. Heiberg og Chr. Molbech viserne som romantisk fjernidealiseret af ridertiden. Et yderligere støttepunkt har været renæssanceadelens interesse for danseviser til brug for dens fester og underholdninger. Heraf slutter Piø at en god del af materialet er produceret af disse adelskredse selv.

Nu var det ikke nydigtede adelsviser som Anders Sørensen Vedel var ude efter at indsamle, men derimod gammel folkelig overlevering. Flere steder i sin Hundredvisebog fremhæver han hvad deri som stammer fra menigmand. Her har Piø set en anden »ny vej« til folkevisen: han udskiller i håndskrifterne de skriverhænder, om hvis tekster Vedel har sådanne bemærkninger, og regner med at de pågældende for det første tillige har *optegnet* teksterne og for det andet har indsamlet *hele* deres materiale fra folkelige kilder. I modsætning til disse »menigmandsoptegnere« (12 ud af 33) står nogle få »adelsoptegnere« i Vedels arkiv, om hvem Piø tilsvarende generaliserer ud fra at nogle af deres afskrifter stammer fra adelig overlevering.

Vi får således på Vedels tid en folkelig og en adelig tradition. Hvor der er *store* variationer inden for samme vises opskrifter, slutter Piø at den går tilbage til middelalderen. Hvor der er *små* variationer, regner han med et tabt fællesforlæg, et adeligt flyveblad eller – oftest – en folkelig skillingsviser. På denne »nye vej« forudsætter forf. tusindvis af forsvundne skillingstryk. De kan have været af høj poetisk kvalitet, men er blevet kastet bort når brugerne havde skrevet dem af eller lært dem udenad. Tilvirkningen af skillingsviser i gammel stil fortsatte til omkring 1800.

Selve genren blev dog ikke opfundet af skillingstrykkerne: de fragmentariske nedskrifter fra før 1500 såvel som sproglige arkaismer og vidnesbyrd om vise-sang og -dans borger for en datering tilbage til 13. århundrede. Men Piø går ind for at primærmiljøet ikke var herregårde og slotte, derimod markederne, hvor omvandrende legere og gøglere har optrådt, bl.a. med deres visekunst. (Sigurd Kværndrup er inde på samme tanke i første bind af den nye danske litteraturhistorie.) Denne kan de have lært fra sig til lokale folkesangere, som – til brug for dansen? – har forenklet strofeformerne fra 4 til 2 linjer. Dette skulle være den oprindelige »nye vej« ad hvilken folkevisen er indkommet og udviklet i Danmark.

Genrens hjemlige historie byder således set på tre produktive miljøer foruden de reproduktive:

1. Markederne før 1500, hvis frembringelser traderedes efter 1500 af bogtrykere og indsamlere (både adelige frem til 1650 og Vedels menigmandsoptegnere).
2. Skillingsviserforfattere 1500-1800.
3. Adelen i 16.-17. århundrede.

Bl.a. via Peder Syv overleveredes viser fra alle tre produktionsmiljøer til almu-en, hvor de optegnedes af 19. århundredes folkemindesamlere. Den hidtil antagne hovedproducent – (lav)adelen før 1500 – reduceres nærmest til nul.

Metodisk går Piø frem sådan at han først søger at indkredse *skillingsvisetraditionen* (fra 2) ved hjælp af bevarede eller afskrevne eller formodede tryk, specielt de originale, for at se hvilke visetyper den foretrækker. Det er forståeligt nok nyhedsviser, men også den historiske sagnvise. Endvidere, lige så

forståeligt, de lange folkebogs- eller krønikeviser. Desuden sensationsagtige viser om psykopater o.l. – Dernæst indkredses den »gamle folkevisetradition« (fra 1) og dens hovedtyper: dels markedssangerens firlinjede viser om sagn-kæmper og danmarkshistoriske helte, dels folkesangerens tolinjede trylle- eller skæmteviser. – Endelig indkredses de nye adelsviser (fra 3) som mere lyriske danse-legeviser, frie parafraaser over trylle- og riddervisemotiver; også broderinger på skillingsviser. En del materiale henføres til denne tredje kategori, når det mangler kriterier på at tilhøre de to første – eller fordi det er nedskrevet af Vedels »adelsoptegnere« (altså på trods af hans uvilje mod den art viser).

Det analyserede visestof omfatter 110 af DgFs 539 numre og er udvalgt sådan, at hver vise som regel hidrører fra mindst to af de vigtigste kildegrupper, nemlig a. 16. århundredes adelshåndskrifter, b. Vedels arkiv, c. Karen Brahes folio (nu kaldet Margrethe Langes samling med henblik på hendes aktive meddigtning), d. adelsdamehåndskrifter mellem 1590 og 1650, e. de trykte kilder (samt afskrifter heraf i de såkaldte bondevisebøger) og endelig f. den mundtlige nutidstradition. I øvrigt må man formode at Piø har valgt de viser ud, om hvilke han har fundet stærkest evidens for tilhørighed til et eller flere af de tre produktionsmiljøer. Dog synes han ikke at nære tvivl om at en fortsat analyse af det resterende materiale vil bestyrke hans teorier. Slutfordelingen på de tre kategorier viser sig at blive den at halvdelen tilhører skillingsvisetraditionen, en tredjedel adelsvisetraditionen og blot en sjettedel den gamle folkevisetradition.

Disse ret opsigtsvækkende resultater – der også indebærer nydateringer af en række klassiske viser – *hvilke dog for en stor del på ubevislige postulater, hvis overbevisningsevne fremtiden må afgøre.* En rad af arbejdshypoteser, »antagelser«, er sammenfattet i den vigtige indledning til analyseafsnittet (s. 59, uheldigt nok udfaldet i indholdsfortegnelsen) og sammesteds uden videre ophøjet til »grundsætninger« eller aksiomer. Slutafsnittet – kaldet »Folkevisens mange ansigter« – er et flot eksposé, udkastet med fri hånd, over genrens tænkte udviklingsforløb.

Adskillige indvendinger blev allerede fremsat, da afhandlingen kom under krydsild fra syv opponenter på Odense universitet.

(1) Angående *menigmandshypotesen*. Vedels udtryk fra fortalen 1591 om at visse viser »har været gangs iblandt den menige mand« udlægger Piø (s. 33) med støtte i Palladius som gældende bønder og borgere modsat adel og gejstlighed. Imidlertid bruger Vedel i sit programskrift om den danske krønike samme vending om publikum for sin påtænkte Danmarkshistorie (anført s. 30). Menigmand kunne vel ganske simpelt betyde almenheden.

Men selv om det skulle omfatte det jævne folk, er det jo ikke givet at udbredelsen her tillige indebærer tilblivelsen i almuen. Samme ræsonnement kan anlægges for Vedels »menigmandsoptegnere«, forudsat at hans skrivere har fungeret som optegnere, og hvis ellers de måtte have samlet alle deres afskrifter herfra.

Endelig må adelens samtidige optagethed af at indsamle viser forekomme ejendommelig hvis det blot skulle dreje sig om markeds- eller almueprodukter. Naturligere ville det være med frembringelser af adelslægternes egne standsfæller og forfædre; vi kender jo bl.a. samlersken Anna Krabbes genealogiske interesse. At viserne derefter er sunket ned i almuen som »gesunkenes Kul-

turgut«, er en proces som Piø selv fuldt ud godtager for de senere digtede adelsviser fra 1500- og 1600-tallet.

(2) Angående *markedssangerhypotesen*. Som en hovedkilde til denne angives Walter Salmen: *Der fahrende Musiker im europäisichen Mittelalter* 1960, på hvilket grundlag forf. har konstrueret et udbredelseskort (s. 298, desværre med uforklarede signaturer). Men som titlen siger, omhandler bogen de omvandrede musikanter, og den rummer yderst lidt om Skandinavien. Tænker man sig nu et middelalderligt markedsmiljø à la Brueghels maleri fra 1660 (gengivet s. 277, et udsnit på omslaget), der har været præget af gøgl, tummel og skrål, forstår man vel at det første fornødne for en visesanger måtte blive at påkalde sig opmærksomhed. Det kunne være sket med, hvad Piø kalder »reklamestrofen« (s. 276: »Vil I lytte og høre,/ jeg vil eder kvæde en vise« – litterært udfoldet eksempelvise i indledningen til Chr. Winthers Hjortens Flugt). Når den kun sjældent er overleveret – som i nyhedsvisen om Christian II i Sverige – antages det at være fordi den var unødigt udenfor markedssituationen. I hvert fald må det publikum, som markedssangerne henvendte sig til, have været overvejende folkeligt. Og nogen kædedans af den art som de gamle viser beskriver i syngesituationen – og som ses på Ørlevfrisen – kan næppe være foregået dér. Hypotesen bortser altså for det første fra de middelalderlige vidnesbyrd om danseviser i stil med de franske caroles. For det andet negligeres genrens hele karakter af overklassefænomen. Ikke alene dansemoden, men visernes fremherskende miljø, sprog og formelbestand (hvoraf meget er fundet tilfælles med Eufemiasviserne) er aristokratisk. Det samme gælder deres ideologi: de høviske æresbegreber, den ridderlige kodex, slægtsfejders selvtaget. En del kunne forklares ud fra underklassens forgæbelse i at høre om højere stænders adfærd, som i senere tiders triviallitteratur fra folkebøgerne til kioskromanerne. Dog er middelaldervisene ikke trivialia, de er ofte forfint digtning, ikke mindst elskovsviserne, hvor man har sporet indvirkning fra kvindekultur og minnesang (Frandsen, Hildeman). Herudfra er det ganske naturligt at de ældre adelsviser fortsattes af yngre efter 1550, både som viderebrodering og som nydigtning (hvad Piø kalder »fruerstueviser« med lyriske indslag fra østnordisk minnesang, s. 288 og 289.)

I en artikel i nærværende tidsskrift har Lise Præstgaard Andersen foretaget en sammenligning med de britiske ballader og konkluderet:

I England regner man stadig med, at engelske folkeviser faktisk er en folkelig genre, og man fortolker forekomsten af fornemme damer og riddere som et udslag af de lavere klassers ønskedrøm om højere sociale lag. De danske folkevisers mere udførlige billede af stormandsliv og -moral, som er ret enestående inden for den europæiske folkevisetradition, kan dog næppe bortforklares på denne måde.¹

Denne konklusion må endnu stå ved magt. Og vil man efterspore viser med decideret folkelig oprindelse, er det påfaldende få. De fleste er skæmteviser (hvoraf nogle skulle danses, hvad der som før nævnt kunne pege bort fra markedsmiljøet). Nogle er anti-adelige som DgF 189 »Mø værger æren«, 317 »Bønderne dræber hr. Tidmand« om drabet på en skatteopkræver eller politiske vidnesbyrd om de jævne klassers syn på dronningerne Dagmar og Bengerd og Christian II. Der er enkelte trylleviser som 45B »Bonden og havfruen« og

52 »Trolden og bondens hustru« (sml. Piø s. 175, 236), endvidere lokaliserede legendeviser som de svenske om helligkilder. Vil man hævde at en mængde folkeligt visegods er udvist af DgF eller ligefrem forsvundet i tidens løb, nærmer man sig det samme argumentum ex nihilo som Piø anvender i forbindelse med skillingstrykkene.

(3) Angående *skillingsvisehypotesen*. Ifølge denne har skillingstrykkerne udgivet markedsviserne og forfattet nye i samme stil. Det forudsætter, at »der er gået tusindvis af disse folkelige tryk tabt« (s. 10). Man må spørge sig om der har været tilstrækkelig trykkeri-kapacitet og – i hine analfabetiske tider – afsætningsmuligheder for en sådan strøm af tryksager. Der kendes kun ganske få trykkerier i disse tidsrum, provinsen indbefattet. Men her må boghistorikere ytre sig. Under alle omstændigheder har læsefærdigheden været stærkt begrænset i de sociale lag til hvem skillingsviserne skulle henvende sig. Teorien tillægger også deres producenter betydelige digteriske evner, når hovedmassen eller mindst halvdelen af vor folkeviseskat skal tilskrives dem.

(4) Angående *variationshypotesen*. Som anført er det en hovedbegrundelse for antagelsen af skillingsviserforlæg i det enkelte tilfælde, at der er få og små variationer mellem opskrifterne. Dette er vel ikke nogen nødvendig forudsætning i en overleveringsmasse der er så stærkt præget af tilfældigheder. Hvis man vil gå ind på Piøs fantasier om de omvandrende markedssangere, kunne sådanne lige så vel lære enslydende viser fra sig over et geografisk stort område. Og når de små variationer tilhører et geografisk lille område, kan den lokale mundtlige tradition være tilstrækkelig forklaring (som i de af Evald Tang Kristensen afsøgte jyske herreder; f.eks. DgF 378 EFGH s. 165).

(5) Angående *karakteristikken af enkeltviser*. Her må forskningens specialister tage stilling til kategorisering, datering m.v., herunder et par tilfælde af forfatterbestemmelser: Niels Ebbesen-visen tillægges Christiern Pedersen og Agnete-visen udgiveren Winding o. 1780.² Umiddelbart skal blot indvendes at sansen for de æstetiske kvaliteter undertiden kan svigte. Et klenodie som *Ebbe Skammelsen*, der af Jens Kruuse i sin tid blev indlemmet blandt de tredive ypperste værker i verdenslitteraturen,³ kaldes »en kontant syngt fortalt røverhistorie af allerenkleste art« (s. 11). *Torbens datter*, som med sin lakoniske tragik har gjort et arkaisk indtryk af tidlig middelalderlig poesi, regnes for sammensat af kendte formler ved en fingernem adelsdame fra nedskrivningstiden 1622 – skønt adelsdamerne ellers gerne udbroderede de gamle forlæg. *Agnete og Havmanden*, hvis dobbeltkonflikt for de to hovedpersoner har grebet digtere fra Baggesen og H. C. Andersen frem til Jytte Borberg (»Rapport fra havbunden« 1978), betragtes som en slags parodi på Ewalds Liden Gunver, »en satirisk vise der laver lidt grin med borgermusikken« (s. 145). Det er især fordi folkloristen aldrig har mødt mage til havmand. Sådanne nænsomme og følsomme naturvæsener, der længtes mod menneskeverdenen, var nu ikke ukendte på tærskelen til romantikken.⁴

Man vil forstå, at Piø selv i nogen grad er ude på at lave – om ikke grin med borgermusikken, så i hvert fald røre i andedammen, og dette er for så vidt prisværdigt og dristigt. Hans afhandling udgør et ambitiøst forsøg på at tage hele den danske viseoverleverings proviensproblem op fra grunden. Hans løsningsforslag har interessante og vidtrækkende perspektiver. Dertil kommer at

bogen fremtræder med tillokkende ydre, læservenligt affattet og smukt illustreret. Den vil blive debatteret og tvinge til gentænkning og vel også nytænkning af de mange – i sidste ende uløselige – problemer omkring vore folkeviser.

PS. Af hensyn til læsere, der måtte detaljgranske bogen, skal påpeges nogle unøjagtigheder i talangivselserne. Af de 33 skrivere i Vedels visearkiv ifølge s. 32 spalte 1 (11 + 9 + 13) kategoriseres på s. 36 de 26 (3 + 12 + 11), men ikke de 7 resterende. S. 37 sp. 1 skal skriveren Sv[aning] I 4 være II 4 (ligeledes s. 302 sp. 2), og sammesteds må Vedels egne indførsler opgøres til 10 (i stedet for 9), hvoraf 8 fra DgF (i stedet for 2). På s. 59 sp. 1 er det gådefuldt hvad de »atten af analyserne« henviser til. S. 60 sp. 1 skal de »nitten valgte viser« være tyve, og den »fjerde« den femte. S. 302 sp. 2 fornedes skal DgF 19B have tilføjelsen »menigmand« i lighed med de to foregående. S. 317 gælder note 28 den første af Holzapfels to publikationer fra 1980, og s. 321 i note 27 er Vintens publikation fra 1973.

Noter

1. *Danske Studier* 1978 s. 36. Ræsonnementet fremsættes i forbindelse med en drøftelse af Lajos Vargyas' bog *Researches into the Medieval History of Folk Ballad* 1967. Hverken bogen eller artiklen er medtaget i Piø's litteraturliste.
2. Sml. nærmere om denne litterat i doktorandens bidrag til *Hvad Fatter gjør ... Essays tilegnet Erik Dal* 1982 s. 367.
3. Jens Kruuse: *Mesterværker* 1955 s. 92.
4. Sml. fx Hans Midbøe: *Romanikkens balladediktning* 1946 (der bl.a. behandler Agnetegruppen).

Mogens Brøndsted

Erik A. Nielsen: Holbergs komik. Kbh. 1985. 462 s. 264 kr.

Lad os i den anmeldte bogs ånd begynde anekdotisk. En eftermiddag i begyndelsen af forrige århundrede talte Oehlenschläger og Steffens sammen om den danske historie. Steffens udkastede med vant livfuldhed og energi et vue over Danmarkshistorien og opholdt sig derunder udførligt ved Gorm den Gamles fader, Harald Blåtand. Da han måtte pausere for at trække vejret, brød Oehlenschläger irriteret ind og erindrede om, at Harald var søn af Gorm, ikke omvendt. Steffens replicerede, rød i hovedet, meget opragt og med inderligste indignation: »Hvad det da videre havde at sige? Om det talte nogen Idee ud??« Oehlenschläger kunne ikke hitte på et svar og måtte finde sig i at blive kaldt smålig og bornert.

På en måde havde de begge ret. Steffens kunne se bort fra småting som to generationers kronologi, når det drejede sig om at udlede og overskue ideen i historiens gang. Oehlenschläger måtte i forbindelse med den vidtløftige omtale af en enkeltperson fastholde dennes nøjagtige historiske placering. Denne anekdote, fortalt (partisk) af Oehlenschläger i et brev til H. C. Ørsted den 11. august 1807, melder sig i hukommelsen ved læsning af disputatsen »Holbergs komik« af Erik A. Nielsen (herefter EAN).

EAN træder nemlig nærmest frem som en sen fortsætter af store Steffens'ske perspektiver. Han repræsenterer en videnskabelig retning, der, i reaktion mod den relativistisk-historiske og empirisk funderede positivisme, vil ophæve subjekt-objekt-tænkningen. Modet i at satse på et værk placeret monumentalt uden for rammerne af disputatsinstitutionen og tilmed investere sin private personlighed i projektet og fremstillingen er sympatisk. Det samlede resultat svarer dog ikke ganske til ambitionen, hvorved provokationen mister i styrke og virkning. Årsagerne hertil kan søges i Oehlenschlägers diagnose af Steffens. Den personlige »Veltalenhed« eller rettere »en flydende Ström af Paradoxer« kildrer vel i førstningen, men afslører sig hurtigt som en gentagende jargon, og »Vittigheden« – på moderne dansk intellektet, åndrigheden – fremdrager vel evige modsætninger såvel som ligheder i det forskellige overalt, hvor det er belejligt, men også den bliver gentagende facon uden »Fylde, Bevægelighed og Blomstren«, – kort sagt: »Den hele Verden er kun til for at han kan construere den« (Breve fra og til Oehlenschläger 1798-1809, II, 1945, s. 275).

Det skal indrømmes, at den opgave, EAN stiller sig selv, er meget vanskelig, ja måske umulig at løse. Det er svært nok at analysere og beskrive komik, så den ikke afgår ved døden. EAN vover pelsen og vil kombinere undersøgelsen af det komiske hos Holberg med en skildring af hans digteriske udvikling i årene 1718-27, ofte ved hjælp af »formuleringer og synspunkter, som senere tiders kunstnere har fremført uden mindste tanke på Holberg« (s. 38). Han søger ikke at finde nyt materiale fra Holbergs umiddelbare fortid eller fra hans samtid til sin forståelse, og han afviser at behandle Holberg-teksterne i en historisk-kronologisk årsagsfølge. Det bliver således en ahistorisk historie; målet er et Røntgenfoto af forfatterskabet under den poetiske raptus, fremkaldt ved sammenligning med en række ideer fra Aristoteles til i dag om digteriske genrer og deres udfyldning. Og dog er der alligevel en form for historisk greb, idet Holbergs værker i det valgte tiår siges at afspejle en generel organisk vækst fra satire og epos over komedier og lyrik til selvbiografi (s. 23 ff.), en helt Hegel'sk tanke (s. 179). Det står hen, hvad man skal stille op med den i sidetal betragtelige rest af Holbergs øuvre.

»Holbergs komik« er i dobbelt forstand en modsigelse. Den drøfter Holbergs komiske udtryksverden for at kassere den, og den indskriver sig i den akademiske disputatstradition med afvisning af dennes herskende forestillinger om empiri. Det sidste først (og også sidst).

Bogens videnskabelige modverden, den metodebevidste positivisme, anerkendes på et vist niveau som præget af »stor arbejdsindsats og nøjagtighed«, filologisk akribi og nyttig kommentering af tekstlige relationer. »Faktisk er påvisningen af en kilde eller et forlæg jo også et resultat«, skriver EAN noget modvilligt (s. 38). Men sidst i værket sætter EAN positivismen på plads: den absolutte pointe i Holbergs isnende distancerende komik er – bl.a. i lyset af Foucaults »Galskapsens historic« i norsk oversættelse – nært beslægtet med »den forestilling om en objektiv og udeltagende forsker, som var den dybeste, mytelignende figuration i hele den positivistiske videnskab. Kløften mellem iagttagelse og genstandsverden bevogtedes dér af helt tabulignende sanktioner og berøringsangst« (s. 389). Klare ord, men hvem skydes der egentlig på ud over en figuration i EANs eget indre? Lider Holberg-forskere som Georg

Brandes, Hans Brix, Vilh. Andersen af manglende personligt engagement? I hvert fald gør EANs sparsomme brug af og forholden sig til Holberg-forskningen det vanskeligt at fastslå, om han har ret i sin mytologi om positivismen. Har han ikke fundet Holberg-forskningen værd at beskæftige sig videre med, eller har han sat sig ind i det hele uden at finde meget anvendeligt stof?

Hertil kommer, at EANs metode ikke forekommer tilstrækkeligt afklaret og tilstrækkeligt konsekvent anvendt til at overbevise om fordelene ved et paradigmeskifte. Bedømmes »Holbergs komik« på traditionelle disputatskriterier, står kapitlerne om »Peder Paars« i lys af Æneiden og Vergil-forskningen (s. 45-115) og »Metamorphosis« i lys af Ovid og Ovid-forskning (s. 334-377) stærkest. Her gives med belæstthed, original kombinationsevne og den fortolkningstekunst, EAN er kendt for, en række spændende synspunkter på Holberg-tekster, der ikke (mere) hører til almindendannedes pensum. Desværre kan disse gode kapitler ikke frikendes for en vis berøringsangst over for selve teksterne. Konklusionerne af de enkelte, udmærket påfundne og formulerede undersøgelser – at »Paars« og »Metamorphosis« henholdsvis vellykket og mislykket angriber den latente ideologi i forbillederne – virker som draget hen over hovedet på Holberg eller på (for) stor distans fra posten hans. Især i »Paars«-afsnittet forsvinder teksten, så ræsonnementerne lige så godt kunne have bygget på Cervantes eller andre litterære koryfæer, som inddrages. Paars' parodiske taler nævnes, men det bliver ikke til egentlige tekstanalyser (s. 60, 72). Man kunne have ønsket en mere tekstnær holdning til stoffet og havde da gerne undværet de kompendiøse udredninger af Vergil- og Ovid-forskningen, som i bedste fald er notestof. Den indføling, EAN med rette påberåber sig som et legalt instrument i litteraturforskningen (s. 35), mærkes ikke meget i hans omgang med teksterne. Den isnende distance til alt, som EAN bebrejder komikeren Holberg såvel som de positivistiske forskere, opretholder han selv i vidt omfang over for sit valgte emne. Han kommer ikke ret på talefod med Holberg, hvis natur og tid da også ligger fjernt fra hans egne forudsætninger. Sent i fremstillingen vedgår EAN, at det gennemgående tema er en modernistisk tolkning af græcitet (s. 399). Måske ikke det frugtbarste udgangspunkt for en Holberg-studie.

Den overskuende og ensidigt idésøgende analyse af Holbergs komik bliver navnlig en svaghed i disputatsens komediekapitler. Her betaler EAN omkostningerne ved ikke rigtigt at ville vide af sine forgængere i forskningen. Den eneste ældre all-round fremstilling af den Holbergske komedie, Olaf Skavlans endnu læseværdige »Holberg som Komedieforfatter« (1872), er ikke med i hans litteraturliste. »En egentlig genanalyse af Holbergs komedieform er underligt nok aldrig foretaget«, mener EAN (s. 21). Hvad »egentlig« er kan naturligvis altid diskuteres. Men hvis EANs komedieafsnit, med udgangsbasis i en rekonstruktion af Aristoteles' tabte behandling af komediegenren og hovedstykket i en eksemplarisk analyse af (den s. 208 indrømmet utypiske) »Mascarde«, skal gælde for »egentligt«, må det være tilladt at luften skepsis. Ville EANs inddeling af komediestoffet i undergenrer – forsynskomedier, tilfældighedskomedier, intrigantkomedier og restgruppe (!), ordnet i en bevægelse fra kult til anarki – og figurtyper i den fastholdte afstand til teksterne (og opførelsernes) materialitet ikke falde ud på samme vis ved f. eks. Wessels, Heiberger-

nes, Hertz' og Hostrups komedier? Det særligt Holbergske, som den i litteraturlisten helt unævnt Vilh. Andersen søgte at indkredse, demonstreres intet sted i sin fylde, bevægelighed og blomstren.

Komedierne berømte festivitas bliver væk mellem EANs fingre. Skellet blottes med de ubarmhjernt benede intriger og de ondskabsfulde, ja dæmoniske (s. 249 og 261) manipulationer, men af kød og blod – den sanselighed, EAN ellers priser – bliver ikke engang enkelt(s)cener levnet. EANs intrigererater ligner rapporter om politiske afvigere eller psykiatriske tilfælde. »Erasmus Montanus« bestemmer han til at handle om et »mytisk generationsskifte, forbundet med fadermord og med tilblivelsen af en ny synssans, der forvandler de gamle til de blinde« (s. 298). Læseren må nu og da rekreere sig på denne hårde kost ved at nippe til et par sider af en Holberg-komedie tilfældigt opslået for at erindre sig selv om, at Holberg var morsom. Holbergs ordkunst i replikvekslinger og monologer er så godt som uomtalt og i hvert fald uanalyseret, skønt netop Holbergs formuleringsevne i den komiske situation har gjort ham til en af vore hyppigst citerede forfattere.

EAN kritiserer i sin indledning Holbergs komik for at mangle alvorlig respekt for menneskelige fællesskaber (s. 28). Holbergs sans for det fællesskab, der hedder det danske sprog, og det fællesskab, der hedder teatret, har EAN til gengæld kun ringe sans for. På en måde herser EAN med Holberg ganske som hans ukammerater, de marxistiske ideologikritikere, i 1970'erne hersede med det meste af den danske litteratur. Missionsviljen, forkyndelysten og trangen til utopi er den samme, men sigtet er unægteligt et andet hos EAN.

Den overordnede formel for Holbergs komik bliver hos EAN den negative og straffende latter, tjenlig til at holde sindet koldt og seksualitet og sanselig livsudfoldelse i det hele taget nede. Og den latter er efter EAN ikke tilladelig: et *Man lache nicht!* svæver over hans Holberg-opfattelse. EAN beskuer Holbergs komik i dens begrænsninger, forstået som afvigelserne fra antikkens sundt forløsende kultiske komedie. Bogen ender derfor negativt: Holbergs latter er en straffende og dæmonfordrivende kraft og spærrer adgangen til »den gamle og mere harmonisk-rytmiske latter, der i dybere forstand genskaber den menneskelige livskraft« (s. 402).

I fremstillingen af en modverden til den Holbergske komiske bevidsthedsform, et alternativt svar på det Modernes problem, så førsteopponenten Johan Fjord Jensen ved den mundtlige handling på Københavns Universitet den 31. maj 1985 afhandlingens originaleste bidrag og store fortjeneste (jf. Kritik 73, 1985, s. 121). Noget klart begreb om de komedier, Holberg burde have skrevet, udvikler EAN dog ikke (af forståelige grunde). Ud fra det besynderlige synspunkt, at Holbergs komedier, »om noget« (s. 206), må byde sig til som egnet emne, når forståelsen af kunst som religion, rite og kult (i henhold til bl.a. Nietzsche, Susanne K. Langer og Northrop Frye) skal indføres i dansk litteraturvidenskabelig praksis, gives vink og forventninger om en kultisk komedieart, cyklisk tempereret af årets vækstrytme (antikken), med dionysisk livsfølelse (Nietzsche) og med økologisk balance mellem kropslighed og åndelighed (vist EANs egen filosofi). Hertil må enfoldigt indvendes, at intellektualiseringen af ikke blot komedien, men af hele tilværelsesstolkningen er accelereret lige siden den græske oldtid, så den allerede på Holbergs tid var verdenshi-

storisk uomgængelig. EAN sammenholder uden historiske skrupler med hensyn til det mellemliggende den saftige kultikomik i antikken og Holbergs Grøn-negade-tekster for derpå at kassere den hypokondre og altid skrantende mandsling. Det er uhistorisk ræsonneren, når EAN med (sin rekonstruerede) Aristoteles fastslår: »Komediens mythos er altså en myte om fællesskabet og bringer den enkelte på rette plads inden for mytens kollektiv« (s. 212). Her afviger ikke alene Holberg, men vel også den meste komik siden Shakespeare, – det morsomme ligger ikke i den lykkelige (og som oftest konventionelle) slutning, men i de forfærdelige yderpunkter i udviklingen frem hertil (jf. det fortræffelige Villy Sørensen-citat s. 165), og fra Holberg til Tati er det de ensomme, outsiderne, der kommer os til at lee.

At komedien i moderne oplysningstid skulle være rituel og kultisk er næppe faldet Holberg eller hans tid ind. Den religiøse og sociale kontekst var jo også ganske forskellig fra de gamle grækernes. Holberg bruger ordet *cultus* om leve-måde, kultur (f. eks. Sammenlignede ... Helte-Historier, II, 1739, s. 24). Ordet *kultisk* er ikke registreret i den nye Holberg-ordbog. Nærmest kommer i alfa-betet ved opslag under *c* verbet *cultivere*, som han bruger for udryddelse af barbari, og under *k* substantivet *Kulsvier-Philosophie* (hvis definition anbefales til eftertanke). Anskuelsen af Holbergs komiske forfatterskab under en kultisk synsvinkel bidrager kun negativt og indirekte til en forståelse af hans komik. Til gengæld er begrebet centralt for forståelsen af EANs kritisk-essayistiske forfatterskab. Dog, denne bog hedder jo »Holbergs komik«.

Skønt den gældende disputatsforordning ikke fordrer teser, har »Holbergs komik« ikke færre end seks af arten: De kan opsummeres: 1) Holberg udvikler sig ved kraftigt voksende selvrefleksion, indkapsler sine passioner og udbygger sin forstandsevne; 2) Holberg har en kunstnerisk logik i rækkefølgen af anvendte digteriske genrer, samt som undertese: Aristotelisk dramaturgi er i Danmark misforstået p.g.a. fejltolkningen i fransk klassik; 3) Holberg vibrerer mellem klassicisme og anti-klassicisme; 4) Holbergs dannelsesproces svarer på afgørende punkter til udviklingen af tidens civiliserede, selvbeherskede, oplyste borgerlige menneske; 5) Holbergs latter er opdragende, straffende og i sidste omgang kropsløs og usolidarisk; 6) Holbergs moralske problem lader sig ikke løse, og hans værker må forblive modsigelsesfyldte udtryk for oplysningens dialektik. Tese 1, 3 og 4 overrasker ikke og findes mere eller mindre til stede allerede i Brandes' Holberg-bog fra 1884; tese 6 er nærmest en konstatering af den stillede opgaves uløselighed. Tese 2 og 5 er EANs væsentligste og interessanteste bidrag til Holberg-forskningen (og som sådanne drøftet i de foregående afsnit). En 7. tese er selve afhandlingens komposition (jf. s. 22 ff.). Hertil kan føjes en 8. og endnu mere konsekvensfyldt: det forskende og (bc-) skrivende subjekt er ikke blot som tilstræbt gledet ind i og forenet med (en del af) objektet, men har rent ud overvundet objektet ved at være klogere på livet end dette. Det er suverænt EAN, som bestemmer, om »en egentlig inkarnation« (s. 29), »en egentlig genreanalyse« (s. 21) osv. har fundet sted. Der lægges meget lidt op til diskussion.

I sin duplik til Fjord Jensens trykte opposition i »Kritik« 73 skriver EAN, at disputatsen er en bog om tanken og lykken, hvor den traditionelle akademiske forskning koncentrerer sig om tanken og kun meget sjældent fører lykken på

tale (s. 147). Udsagnet lyder helt J. P. Jacobsensk, men er i duplikken belagt med henvisninger til Sophokles, Erasmus af Rotterdam, kvindebevægelsen, Swedenborg, Byron og – klimaks og triumf! – Grundtvig. Efter disputatsens stikord-register synes EANs lykkebegreb at omfatte: en altfavnende tilfredsstillelse, jubel, lyskraft, uafviselig livsbegærlighed (jf. især s. 312). Rent bortset fra det akademisk u håndterlige i en sådan kultisk definition: kan Holberg ikke have oplevet dette under udformningen af sin såkaldt straffende latter, altså sin kunst? Udtalelser af ham tyder kraftigt på det. Måske bliver han hos EAN lykkeløs på grund af det anakronistiske græske lykkebegreb, der trækkes ned over ham.

En disputats har selvsagt krav på at blive bedømt og karakteriseret på sine egne præmisser, for så vidt de kan kaldes videnskabelige. I humanistiske fag er der en liberal fortolkning af videnskabelighed. Disputatsbekendtgørelsen opererer klogeligt med begrebet, som om alle var enige om det, hvad alle ikke er.

EANs videnskabelige redskaber er først og fremmest Analogi og Association og på udtrykssiden som følger heraf Metafor, Aforisme (subs. aforistisk anvendt citat) og Anekdote.

Analogitænkning kan være givende. EAN behersker den perfekt i afsnittet, hvor han søger at rekonstruere Aristoteles' tabte skrift om komedien (s. 194-208). Mere end en hypotese kan resultatet dog ikke blive, og udbyttet af at sammenføre denne Aristoteles og Holberg er derfor problematisk. Definitionen af Analogi (ensdannethed) leverer EAN i øvrigt først for alvor i duplikken til Fjord Jensen: analogi er en tankeform, der fuldbyrder oplysning i et andet tankeelement end den rendyrkede oplysningsaktivitet, en modforestilling til den fuldstændige instrumentaliserings af sproget, en tanke med varme i sig, uden berøringsangst, en anskuelse af virkeligheden selv i dens levende mangfoldighed, en formulering af den beslægtethed, der kan opleves mellem i øvrigt selvstændige og i andre henseender forskelligartede fænomener, en kærlighed til virkelighedens virkelighed (Kritik 73 s. 150). Denne oprigtigt forkyndende, varme og næsten evangeliske tale giver dog ingen regler for videnskabelig brug af analogien. Kan man gøre lige hvad der falder én ind?

Samme spørgsmål melder sig ved associationerne. EAN leverer i sin 35 sider lange og gennemarbejdede indledning om sine mål og metoder intet kriterium for, hvilke autoriteter, forfattere, udsagn og ideer han må inddrage og hvorfor. Læseren må få det indtryk, at alt er tilladt, – Kierkegaard, Grundtvig, Løgstrup, Jauss, Gadamer, Adorno, Löwith, Justesen Ranch, Højholt, Hegel, Frye, Bjørnvg, Bakhtin, Staiger, Rilke, Gyllensten, Ribbjerg, Drachmann, Claussen, Blixen, Nietzsche, osv. osv. Om de i det enkelte tilfælde bruges, fordi de repræsenterer det bedste, det nyeste eller det hævdvundne på deres felt, fordi de passer i afhandlingens hovedstrømninger eller fordi EAN nu engang er stød på dem under sin vidtstrakte læsning og har fundet dem gode, kan læseren ikke vide. I den eneste anvisning desangående siges, at Holberg vil blive tolket fremad mod vor egen tid (s. 38).

Måske er det snarere, som i Ochenschlägers karakteristik af Steffens i denne anmeldelses indledningsanekdote, udtalelsen af en overordnet idé – in casu Holbergs straffelatter og komiske anarki – der regulerer tilgangen af analogier og associationer. De bliver dermed mere overtalende end bevisende. De offi-

cielle opponenter, Aage Henriksen og Fjord Jensen, karakteriserer afhandlingens svært gennemskuelige stil »som én, der vinder sin styrke mere ved den centrifugale kraft, hvormed den sender sine ideer ud i historien, end ved den centripetal kraft, der kunne have synliggjort sammenhængen i ideerne«, og Fjord Jensen konstaterer som noget positivt, at »det akademiske tabu mod associationer« er ophævet, hvad han accepterer, fordi EAN er ude i det højst seriøse ærinde at skrive en disputats med dybtgående anfægtelse af disputats-traditionen (Kritik 73 s. 124 f.). Sådan kan det naturligvis formuleres.

EANs fornyelse af videnskabelig diskurs har for læsere, der er mindre trænet end de officielle opponenter i at bestemme traditionsbrud og mindre belæst end EAN, sine omkostninger. Man kommer snart til at føle sig hensat i et rum uden tyngdekraft. Næsten alt minder EAN om noget andet, der så ufortrødent indlemmes i tankegangen. Eksemplerne er legio. Kierkegaard hidkaldes for at attestere, at myten slås ihjel, når den tolkes historisk (s. 73), – romantiske (og senere) mytologer har sagt det samme, så hvorfor just Kierkegaard? At »Paars«-diget siver ud i udmattelse belægges med et citat af den tyske forsker E. R. Curtius' karakteristik af Robert de Wace og Rolandskvadets sanger i middelalderen (s. 100), – hvad har det ret beset med »Paars« at gøre? Samme-steds vil EAN illustrere, at »Paars«-digtets uigennemskueligt krogede komposition fører læseren frem til Holbergs »første skitse til et selvportræt«, og det sker ved en genfortælling af lignelsen fra Karen Blixens »Den afrikanske Farm« (1937) om manden, hvis natlige lidelsesvej havde tegnet en stork, da dagen kom. Vil EAN, noget overflødig, overbevise om sine fremførte synspunkters universalitet, eller foregriber Holberg Karen Blixen? Og er universalitet en fordel, når det gælder en skildring af en bestemt forfatters egenskaber i en stærkt afgrænset periode for flere århundreder siden? Metoden nærmer sig parodien, når Lane Cooper citeres for en aristotelisk teori om komik i et udsagn, hvis ene halvdel ikke passer på Holberg og hvis relevante halvdel allerede er meddelt i EANs egne ord øverst på siden (s. 181). En i øvrigt givende redegørelse for komediens intellektualisering og sublimering siden oldtidens ædefarcer skal overraskende pointeres med et citat af Pär Lagerkvists novelle om elevatoren, der gik ned til helvede (s. 267). Hvormed beriger det ræsonnementet?

Alt dette tager sig vel lærd ud, men er det ikke for den, der ved lærdom forstår systematisk tilegnet og systematisk anvendt viden. Der er ingen signaler om, hvornår henvisningerne trækker en betydningsbærende kontekst med og således forudsætter en særlig indsats fra læseren og hvornår man blot kan slappe af og nyde fyrværkeriet. Teknikken bliver hindring mere end håndsrækning. Den kan tit i et mundtligt foredrag være velegnet til at fastholde eller forny opmærksomheden, men i det lange skriftlige løb trætter den ved unødigt bredde. Hvad den øvede opponenter roser som centrifugalt perspektiverende, fornemmer en menig læser reverenter talt som undisciplineret adfærd.

Det undisciplinerede i fremstillingsformen gør bogen besværlig i praktisk brug. Mærkelige udtryk hist og her forvirrer yderligere. På s. 240 snubler man over et udsagn om, at latteren måske er »den menneskelige anskuelsesvevns væsentligste kilde, forsåvidt som den løser en bevidsthed ud fra det, der hidtil har været dens legeme«. Hvilket »legeme«, hvilken »bevidsthed«? På s. 15

noteres det, at Holberg indfandt sig på jorden i rette tid – er det alvor, kunne historiesynet bag erklæringen fortjene en forklaring. Især Holbergs manglende evne til at bo i sin egen krop afføder kryptiske sætninger om EANs kropskologiske utopi (f.eks. s. 383), som dog af gode grunde ikke kan frelse Holberg. Billedsproget er rundtom dristigt, men ikke altid sanseligt og kohærent; det er såre uanskueligt, når det på s. 384 hedder, at Holbergs selvportræt *centreres* om en *truet balance* (mellem natur og jeg), hvilket *placrer* ham i et epokalt *skred* (fremhævelserne er mine).

Småfejl i realia medvirker til indtrykket af svigtende disciplin. »Es ist der Geist, der sich den Körper baut« kan meget vel – som hævdet både s. 148 og 339 – være en maksime af Goethe, men i så fald er Schiller benet uden om den ti år ældre ven på vej mod trykkeriet, thi blankverset ser dagens lys i Schillers sørgespil »Wallensteins Tod« (1800) (III.13). Mottoet til »Paars«-kapitlet, et Shakespeare-citat, har den meningsændrende trykfejl »costum« for »custom« (s. 45). Henvisningen i samme kapitel i note 12 til Grundtvigs Poetiske Skrifter skal rettes til Udvalgte Skrifter (v. H. Begtrup). Og EANs latin nærmer sig Per Degns, når han anvender akkusativformen *nugas* (s. 10), hvor den danske syntaks ikke har ordet som objekt, eller når han konstruerer sig til en nominativsform som *memoria localem* (s. 272). Bagateller – og symptomer.

»Holbergs komik« er ikke let at vise på plads i danskfagets videnskabshistorie. Bogen rummer megen visdom og mange bud på klog livsførelse, men det er mere foranlediget end uddraget af det Holbergske forfatterskab i de afgrænsede ti år. Portrættet af den anti-klassicistiske Holberg, splittet mellem sin digterus og sit didaktiske projekt, er bestemt spændende – og i forlængelse af Ejnar Thomsens »Sfinxen« (1954) og såmænd også den Jens Kruse med »Holbergs maske« (1964), som EAN omfatter med had-kærlighed. En redegørelse af samtidens (bevidstheds)historisk karakter for brydningen mellem den fremmedsprogede klassicisme og den dansksprogede anticlassicisme i det 18. århundredes første halvdel kunne, forbundet med omfordelingen af social vægtfylde fra adel til borgerskab, have givet afhandlingens beskrivelse af Holbergs individuation under den poetiske raptus sikrere historiske grund. Tesen om Holbergs misforhold til sin krop (og til forplantningen) – en tese, der for resten, udover tit af Holberg selv, lanceredes af Carl Roos i »Om et upaaagtet Værk af Holberg« (1930) – forbliver afhandlingens mest personlige resultat. I højere grad end de fleste disputater er »Holbergs komik« blevet, hvad EAN kalder »Peder Paars«: en skitse til et selvportræt.

Er dette litteraturvidenskab? Ved det mundtlige forsvar lagde hverken EAN eller de to officielle opponenter skjul på, at afhandlingen havde haft en besværligere gang gennem universitetets bedømmelsessystem end normalt. Begge opponenter hilste bogen som en udvidelse af begrebet om humanistisk forskning. Det lå i ordene, at udvidelsen var et fremskridt, en gevinst, indsatsen til doktorgraden.

Grænsesprængning og grænseoverskridelse blev på forskellige fronter moderne i 1970'erne, idet man (bevidst) overså, at grænser kan være meningsfulde og motiverede, hvor de skiller ting ad, der faktisk er og bør blive ved med at være adskilte. Hvor fører EAN os nu hen, når han under sine sagkyndiges bifald sprænger grænser? Hans bestandige påberåbelse af alle mulige autorite-

ter ligner en omgåelse af de sidste tre århundreders empiriske grundprincip i videnskaberne, *Nullius in verba jurare*, en tilbagevendende til middelalderens forskningsideal, og den citat-spækkede diskurs minder om klassicismens fremstillingsteknik. Men bestemmelsen holder ikke stik, for autoriteterne bliver mestendels læsefrugter i ordets dobbelte betydning, ikke udtryk for en omhyggelig afmålt og velovervejede indplacering i det hierarki, T. S. Eliot forestillede sig den litterære kultur dannede. De anvendes til illumination af EANs egne tankegange, ikke til reelt støttende stræbepiller på hans bygning. Grundholdningen i »Holbergs komik« er en art litteraturvidenskabelig postmodernisme, hvor mangt og meget er ydre dekoration uden betydning for den bærende konstruktion, kort sagt vidnesbyrd om arkitektens snilde, inventionsevne og indsigt mere end om streng nødvendighed.

»Holbergs komik« er, ikke helt uden betæneligheder ved faren for det anakronistiske og uvidenskabelige (se s. 39), skrevet som en provokation mod disputatsinstitutionen. Den er her behandlet som en sådan. Trods mange spændende detaljer og huskund vil bogen som følge af den eklektiske metode og den dogmatiske (dvs. personligt påståelige) opfattelse af, hvad komik, lykken og livet går ud på, formentlig kun med få af undersøgelsens resultater indgå i Holberg-forskningen og kommende håndbogslitteratur. Det er måske meget godt. Ved det mundtlige forsvar erklærede EAN noget i retning af, at hans egen læsning og oplevelse af Holbergs skrifter indgik i hans vurdering som et dokument på linje med de samtidshistoriske dokumenter og med dokumenter før nutiden. Her går grænsen for det verificerbare. Tilbage bliver spekulation, personlig filosofi og poetiske analogier. Det er ikke at kims af, så længe det ikke strider mod fakta. Men overbevisning er ikke påvisning.

Undervisningsministeriets Bekendtgørelse om erhvervelse af doktorgraden af 31. januar 1977 forventer i sin §2, at en doktorand »sidder inde med betydelig videnskabelig indsigt og modenhed og med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«. Førsteopponent Fjord Jensen godtgjorde, at disse krav var opfyldt, ved at fremhæve afhandlingens særegne mytisk-historiske beskrivelsesform, hvoraf han (citeret fra Kritik 73 s. 130) udledte »den virkning, at diskussionen af afhandlingen forskyder sig fra den sædvanlige kontrol af fortolkninger til at blive en diskussion af det grundlag, fortolkningerne udfoldes på, hvad jeg ikke skal beklage og har indrettet mig på. Det har også den virkning, at kritikeren næsten fra starten tvinges til at afklare med sig selv, om han vil gennemføre sin kritik på den akademiske traditions præmisser eller på afhandlingens, et problem jeg selv heller ikke har haft vanskeligt ved at placere mig over for«. Fjord Jensen forsikrede videre, at han følte sig »ganske tryk« ved sit bedømmelseskriterium, og hans opposition kunne derfor (i den trykte version) følgerigtigt slutte med at gøre opmærksom på det ironiske i, at doktorandens kritik af disputatsinstitutionen belønnes med en doktorgrad og bekræftes af en opponent som han selv (der altså har valgt at se bort fra det sædvanlige disputatskriterium). Han udbrøder afrundende (Kritik 73 s. 137): »Hvad kunne dog ikke Holberg have fået ud af den sag«.

En noget overflødig og farlig bemærkning: Holbergs komiske figurgalleri rummer mange gode forslag til et svar.

Flemming Lundgreen-Nielsen

*Frans Gregersen og Simo Køppe: Videnskab og lidenskab. Om humanioras videnskabsteori, videnssociologi, videnskabshistorie og samfundsmæssighed, Tiderne skifter, København 1985.**

Tiderne skifter og det er denne bog på flere måder et eksempel på: Omslaget er Michelangelo i postmodernistisk indramning og matchende neonfarver. Sproget flyder let og holdningen er med sine stænk af selvironi afvæbnende i modsætning til det selvhøjtidelige germanerdansk, der prægede videnskabsteoretiske afhandlinger for ti år siden. Fremstillingen veksler mellem begrebsdefinitioner og modelgennemgange og så de cases, som rummer brydninger på videnskabens meta-plan – og ofte er set gennem anekdotisk gossip fra ring-side om forbigåelser og andet kævl. Alene derved matiseres modsætningen mellem videnskab og lidenskab. Videre er bogen typisk for tiden ved at fokusere på ligheder og forskelle mellem humaniora og naturvidenskab, mens forholdet til samfundsvidenskaberne berøres mere perifert efter at have været i centrum i de mange analyser, der fulgte i Frankfurterskolens kølvand.

Skiftet fra konfrontationen humaniora/samfundsfag i f.eks. bevidsthedsociologien til humaniora/naturvidenskab er ikke uden sammenhæng med aktuelle tendenser: Haarder indførte ved sin tiltræden datalære i skolesystemet, de humanistiske studier er under nyprofilering så de passer til erhvervslivet og nye kombinationsuddannelser er i svøb på universiteterne. Humanioras nedprioritering i forhold til socialisationsinstanser og drejning mod produktionssammenhænge viser sig som en krise ikke blot for humanisterne, men også for humaniora. For at der skal kunne komme noget fornuftigt ud af den, er det nødvendigt igen at tage humanioras grundlagsproblemer op i nye sammenhænge, og videnskabsteori er da også blevet en obligatorisk del af de humanistiske grunduddannelser med den nye bekendtgørelse. I lyset heraf er bogen et tiltrængt initiativ.

En kvalificeret debat om grænsen mellem naturvidenskab og humaniora er nødvendig. For uddannelserne i naturvidenskab og teknologi, fordi kandidaterne ikke fremover kan fungere uden øget kreativitet, kritisk analyse og evne til at løse nye problemer. For de naturfaglige videnskaber, fordi allerede debatterne om økologi, psykiatri, gen-manipulation og vurdering af ny teknologi gør det klart, at naturvidenskabelige indsigter har konsekvenser, der må betragtes som andet og mere end en objektivitetens isolerede ø i det højteknologiske samfund. Moderne naturvidenskab har jo forlængst sprængt den positivistiske forståelsesramme, som var til debat i forbindelse med f.eks. Habermas' og Adornos kritik af samfundsfagene. Den brede interesse, der viste sig ved Bohr-jubilæet i 1985 var ikke tilfældig. En af de centrale, danske udgivelser var Tor Nørretranders' bestseller *Det udelelige*. Heri belyser forfatteren bl.a. i forlængelse af Fritjof Capras *Fysikkens tao* (1975, da.overs. 1980) sønderdelingen af den klassiske, tilsyneladende forudsigelige fysik og parallelterne mellem moderne atomfysik og traditionel østerlandsk filosofi.

Er bøger som disse (endnu) et forsøg på i et sækulariseret samfund, hvis kultur endog har sat sig ud over modernismen, at finde rødder og helhed i kaos? Er det tilfældigt, at undervisningsministeren i forbindelse med omlægnin-

gen af gymnasiet opvurderer den religiøse dimension og knytter den tæt til den filosofiske?

I hvert fald er udfordringen fra naturvidenskaberne et fænomen, der må tages seriøst og kritisk op af humanisterne. Kunst er ikke en luksus for lediggængere, mente Oehlenschläger. Og den indsats, hans generation øvede, var ikke det mindste ringe forsøg på at sammentænke humaniora og naturfag (jvf. Steffens, H. C. Ørsted og Hauch bl.a.). Deres helhed kan vi selvsagt ikke holde fast ved, den blev allerede omstødt af Det moderne Gennembrud. Men nok bestræbelsen, der jo kun var én af de mange i europæisk kulturudvikling siden renaissance.

Videnskab og lidenskab tager i sit forord afsæt i en mere snæver forståelses-sammenhæng end den skitserede: Tiderne er skiftet, de unge studenteroprø-
re er blevet ældre og etablerede som fastansatte lektorer, krisen strammer til på institutterne og kravet om at kunne drive videnskab stiger. Den løsning at forfalde til empiriske detailstudier forkastes; opgaven er at få de høje teoreti-
ske krav indfriet i en ny empiri, og derfor er det nødvendigt at gøre videnskabs-
teoretisk status.

Synspunktet bag bogen er, at det er forkert at opfatte videnskab som enten ren ideologi eller objektivitet, alternativet for forfatterne er at finde »en position, som uden at sætte de videnssociologiske relativiseringer over styr og uden at se bort fra videnskabshistoriens mange fortællinger om det videnskabelige samfunds mange fejl- og overgreb fastholder videnskabeligheden, der hvor den faktisk er tvingende sandhed.«(10).

Det private og politiske skal kunne skelnes fra videnskaben, og »det er livsvigtigt for humaniora, at de humanistiske videnskaber nu bliver analyseret på de samme betingelser« som naturvidenskaberne, der hidtil har båndlagt videnskabsfilosoffernes interesse.

Og det gør forfatterne så i bogens fire dele. Den første søger at give svar på, hvad humanistisk videnskab egentlig er, den anden opstiller og gennemprøver en model for en videnskabsfilosofisk analyse af humaniora, den tredje søger i to større analyseeksempler at sammenholde, hvad analysemodellen splitter ad i tre analytiske niveauer, og den afsluttende del belyser aspekter af humaniorafagernes samfundsmæssighed. I denne sammenhæng tillader pladsen desværre kun at skitsere tankegangen kort og kommentere enkelte punkter.

I forbindelse med den indledende diskussion af myter om videnskab splittes begrebet videnskabsfilosofi op i tre forskellige typer af meta-teori: *Videnskabs-teori* om forholdet mellem »det videnskabelige subjekt (videnskabsmanden) og det udforskede objekt«(15). *Videnssociologi* – »det perspektiv, der fremhæver og undersøger de institutionelle, alment økonomisk-politiske, forhold der påvirker den videnskabelige proces.«(24). *Videnskabshistorie*, der omfatter »en given videnskabelig disciplins historiske udvikling og videnskabens placering i samfundsformationen«(26). Ingen af de tre er tilstrækkelige til at definere, hvad videnskab er, og da det ikke altid kan lade sig gøre at overføre argumenter dem imellem, må de opfattes som supplerende og relativt uafhængige tilgange. Mener forfatterne og undlader i øvrigt at undersøge andre muligheder. Men deres resultat er, at selv om det nok også i denne tredelte optik er

svært at få stillet skarpt på begrebet videnskab, så kan man dog karakterisere en videnskab ved følgende: et specifikt genstandsområde, en bestemt empirisk-metodisk tradition, et historisk givet begrebssystem, en konstitueringsperiode, en institutionalisering og en praksisdimension.

Med udgangspunkt i denne konkretisering af de tre discipliner er det muligt, dels at argumentere for, at humaniora er videnskab, dels at naturvidenskab i sin mere avancerede form er dybt forbundet med humaniora, men også adskilt herfra ved sit genstandsområde. Forholdet mellem humaniora, natur- og samfundsvidenskaberne ses som en samfundsmæssig bestemt, historisk realitet, der har hhv. subjektet, naturen og samfundet som objekt. Forfatterne kommer slet ikke ind på forholdet humaniora/religion(teologi), som er yderst aktuelt, men opregner en række grænsediscipliner mellem de nævnte tre hovedområder, f.eks. socialpsykologi og sociolingvistik på grænsen mellem humaniora og samfundsvidenskab.

Historie opfatter de som et rent humanistisk fag, trods mange historikers selvforståelse og samfundsvidenskabelige metode, hvad der bl.a. får konsekvenser for deres beskrivelse af det sociologiske niveau i analysemodellen, jvf. nedenfor. Forfatterne hævder »at humaniora i det væsentlige kan reduceres til tre metavidenskaber, i den betydning, at det er disse tre som andre humanistiske discipliner kan afledes fra. Det drejer sig om lingvistik, psykologi og historie.«(38). Man kan spørge, hvor filosofien er blevet af. Som en fjerde mere perifer og besværlig nævnes æstetikken. Nærmere overvejelser over forholdet mellem kunst og videnskab afvises med påpegning af »de meget store forskelle på de studerede objekters materielle fremtrædelsesformer«(38), hvilket ikke forekommer tilfredsstillende i en bog om humaniora. Litteraturvidenskabens traditionelle erobring af begrebet æstetik køber lingvisten og psykologen naturligvis heller ikke. Tilbage bliver: lingvistik, psykologi og historie som humanistiske meta-videnskaber: »Enhver historie-rekonstruktion implicerer en psykologi (og en subjektfattelse), enhver tolkning bygger på en sprogteori.«(39). Javel, men er disse implikationer de eneste og mest centrale?

Grænsen mellem humaniora og naturvidenskab diskuteres grundigt. Konklusionen bliver efter et blik på Poppers falsifikationslære, på Kuhns paradigmeskift, på Latakos' forskningsprogrammer og Feyerabends »dadaisme«, at selv om genstandsområdet skiller dem, så har de perception, læsning, skrivning og generalisering til fælles, hvorfor humaniora »behandler problemstillinger som enhver naturvidenskabsteoretiker før eller siden må tage stilling til eller løbe panden mod.«(85). Naturvidenskaberne »har bundet sig til reduktionismen«(74) i højere grad end humaniora, der har hjemmehavnefordel, fordi der i videnskabsfilosofiske overvejelser altid indgår begreber om subjekt, sprog og historie. Heri er der sikkert fornuft. Men hvad indgår der ellers på de to sider af den opblødte grænse? Og hvis humaniora er *one up* i forhold til naturvidenskabets grundlagsproblemer, bliver det et relevant spørgsmål, hvorfor man som forfatterne vil kvalificere humaniora ved at gennemføre en videnskabsfilosofisk analyse, der svarer til naturvidenskabernes. Om det er korrekt at konkludere, at det »aktuelle klimaks inden for (natur)videnskabsfilosofi indebærer altså aktualisering af problemstillinger som humanister mildest talt vil betragte som

hverdagskost.«(85) må man bede andre om at tage stilling til. For mig virker det som en forenkling, der ikke holder, hvis man bevæger sig fra de mest generelle begreber mod den daglige, videnskabelige praksis.

Nuvel, diskussionen fører frem til det i og for sig ikke overraskende resultat at alternativet til objektiv videnskab ikke er subjektiv videnskab »men videnskab der klart reflekterer sine egne betingelser.«(90). Såvel det teoretiske udgangspunkt som totaliteten (også kaldet ideologien) og praksis må underkastes refleksion, og disse krav søger forfatterne at gøre operationelle i deres model for videnskabsfilosofisk analyse. Her finder den tredelte optik anvendelse i en tredeling, de fastholder »at psykiske strukturer (niveau 1), begrebssystemer (niveau 2) og institutioner (niveau 3) er af forskellig materialitet og derfor opfører sig uens på en række punkter.«(92). Derfor skal de holdes adskilt, men samtidig kan forklaringer på de forskellige planer støtte hinanden. (Overdeterminationsbegrebet finder her anvendelse uden at det i øvrigt defineres eller forsynes med original afsender og sammenhæng). Begrundelse: at »de enkelte faktorer kun kan defineres i forhold til hinanden, og at det er det valgte perspektiv, som fastlægger de kausalitetsrelationer, man hævder som gyldige.«(91).

Modellen følger den humanistiske tradition ved først at skille (i Anden dels analyse af *humaniora*) for derefter at samle (i Tredie dels analyse af to eksempler). Men det tjener ikke til at præcisere betingelserne for disse operationer ud fra et metateoretisk standpunkt, hvad der unægtelig ville have været en fordel for forskergenerationen på jagt efter Videnskaben. I denne sammenhæng leder vi også forgæves efter begrundelser for, at et begreb som dialektik ikke tages op.

Kommunikationsmodellen danner afsæt for analysemodellen: »En FORSKER behandler METODISK et OBJEKT og frembringer som resultat et PRODUKT.«(100). Modellen raffineres ved at skelne mellem niveau I, personen, niveau II, videnskaben (som begrebssystem) og niveau III, institution(erne). Videre ved at skelne mellem en synkron og en diakron betragtning. På baggrund heraf kan rejses en mængde relevante spørgsmål, som forfatterne gør rede for i deres gennemgang af stort og småt i den humanistiske fagkreds. Bl.a. kan man identificere niveauernes »imperialisme«. På niveau I: *biografisme*, på niveau II: *internalisme*, og på niveau III: *slet sociologisme*. Men hvad er betingelserne for at man kan karakterisere noget som sådan øjenforblandelse og andet som relevant perspektivering? Generelt gives ikke, og kan måske ikke gives, noget svar – men gennem en række anskuelige eksempler får læseren viden om, hvorledes niveau I og III kan føre til afdrift fra den rette kurs og internalismen til naiviteter. Det er nødvendigt at supplere den videnskabsteoretiske analyse med videnssociologi og videnskabshistorie, om end disse discipliner tilsyneladende »på hver sin måde« (er) en fornærmelse af videnskaben.«(151).

Modellen er i sig selv ingen nyhed: den rejser kendte krav om refleksion og applicerer en analysestrategi (bl.a. anvendt inden for litteraturvidenskaben) på et trinøjere niveau. Men den er effektiv, trods de spørgsmål den selv aktuali-

serer, til at generere spørgsmål og resultater for så vidt angår humanistisk forskning. Forfatterne kender deres fags prominente cases og mange flere: Den om Brøndum-Nielsens hund, der ikke blev ansat på universitetet, den om Fr. Schyberg, som det gik ligeså, den om Sven Møller Kristensen og Aage Henriksen, den om Cyril Burts tvillingsvindel og mange flere. Mange vil sikkert læse bogen af hensyn til den lidenskab, der her kommer til udtryk, og det er fint, for historierne rives her ud af frokoststuerne small-talk og placeres i en samlet forståelse af humanioras vildveje og besværligheder med magtens repræsentanter. Jeg skal afholde mig fra genfortællinger, læs selv.

For mig har de mest givende afsnit i bogen været diskussionen af niveau II i analysemodellen, de to samlende analyseeksempler og belysningen af humanioras samfundsmæssighed. Derfor vil jeg tage nogle pointer frem herfra:

De fleste videnskaber omfatter, som forfatterne gør opmærksom på, så mange data, at det er vanskeligt at få overblik. Det kan føre til en »fremstilling som bevidst eller ubevidst udelukker videnskabens anvendelse, dens samfundsmæssighed og de institutioner, den bedrives i«, hvorved den bliver »idealistisk og internalistisk.«(121). En sådan fremstilling af historisk karakter er almindelig, fordi kronologi dog er en form for orden. Men faren er her »justifikationsismen«, dvs. den naive tro »at man kan betragte hele historien som én stor forberedelse af nutiden.«(121). Denne blindhed understøttes specielt, hvis den historiske fremstilling snarere lægger vægt på kontinuiteten end på bruddene. Forfatterne refererer Kuhns skelnen mellem »normal science«, der består i »puzzle-sølvning« modsat beskæftigelse med »fundamentals«. Dette fører ofte til beskrivelse snarere end til forklaring, man bliver »imprægneret« mod nytænkning – lukker øjnene. Eksemplet er det sproghistoriske paradigme, der først imprægneres mod skriftlighedsproblemet, så mod psykologisering og endelig mod sociolingvistikken. Resultatet er blevet, at lingvistikken gennem sin historie har udspaltet en række isolerede delområder (jvf.138f).

På baggrund af diskussionen af niveau II forudser forfatterne en interesse for begrebet »literacy inden for alle de humanistiske videnskaber.«(138). Baggrunden for det (der noget uklart både kaldes forskningsparadigme og -program) er overgangen til en »sekundært oral kultur« i bl.a. elektronmediernes afpersonaliserede brug af talesprog, nedgangen af skoletiden, de store skriftsprog dominans på internationale plan, det nationale skriftsprog binding til ældre, skriftfikseret samfund med »klar sammenhæng mellem prestigesprog og classesprog.«(137). I denne situation, påpeger forfatterne, bliver det svært at forestille sig retskrivningsreformer – samtidig med at skrift og tale hastigt fjerner sig fra hinanden.

Det første af de to, samlende analyseeksempler handler om »Æstetik og legitimation« og tager Sven Møller Kristensens henvendelse både til det store og det lille publikum som konkret afsæt. På baggrund af en analyse af Aage Henriksens anmeldelse af *Den dobbelte Eros* rejses det dilemma, som æstetikeren geråder i, når han henvender sig som kulturpædagog: »Enten bidrager han til myten om en enhedskultur og foreholder her de almindelige mennesker de ualmindelige menneskers visdom som noget man kan lære af uanset social baggrund. Dette synes (i stærkt forgrovet form, det ved vi godt), at være Aage

Henriksens position. Eller også trækker man sig tilbage til en position, hvor ønsket er at uddybe en allerede forefundet læsning og kan så ikke samtidig opretholde kvalitetsbegreber der er uafhængige af litteraturens sociale funktion, som den er afdækket af ideologikritik og sociologisk litteraturanalyse.«(169).

Parentesen i citatet skal man glæde sig ved (jeg tror, den kan udstrækkes til den anden position også). Dilemmaet er tilsyneladende reelt nok, eller *har* været det for den mere ahistoriske og udialektiske litteraturpædagogik, der i ideologikritikkens kølvand regner en umiddelbar kobling og overensstemmelse mellem tekstens og læserens ideologi som optimal. Humaniora er vel også at (kunne) sætte sig ind i det fremmede i tid og rum. En bog er en maskine til ikke blot at tænke med, men også til at sanse, opleve og føle med. Der læses, lyttes og ses stadigt mere. Men det forudsætter ikke nødvendigvis enighed eller at man konfronteres med sin yndlingsæstetik. Bortset fra det, er der vel sket noget med dilemmaet, idet genstandsområdet dog har forandret sig fra 'enhedskulturen' til det 'postmoderne', såvel æstetisk som ideologisk.

Under diskussionen af de humanistiske fags samfundsmæssighed i fjerde del tages en række vigtige problemer op: Bl.a. spørgsmålet om hvorvidt videnskaben kumulerer viden, spørgsmålet om hvorvidt civilisationsprocessen kan ansues som en stadig fremskriden mod nye behov – og hvorvidt den er irreversibel. Dette fører til epokediskussionen: er nogle begreber og kategorier transhistorisk gyldige, mens andre kun lader sig anvende inden for en epoke? Det beror naturligvis på epokaliseringen, hvorom forfatterne siger konkluderende »Nederst ligger de biologiske rytmer med deres enorme tidsrum, næste lag er de store kulturskred som vi af mangel på bedre sammenfatter under begrebet produktionsmådernes udvikling og øverst har vi så de bevidsthedsskred som påvirker refleksionen så meget, at vi taler om paradigme-skift og kriser.«(212).

Forfatterne regner Freuds begreber jeg/overjeg/det og hans analyse af Ødipus-komplekset »som transhistorisk gyldige«(207), idet de kun støtter dette synspunkt meget spartansk på en henvisning til, at alle hidtil kendte kulturer har haft en religion. Hvad angår forskellen mellem naturvidenskab og humaniora, ligger den dels i, at naturvidenskaberne siden engang i begyndelsen af 1800-tallet er »opprioriteret i en sådan grad, at de har accelereret lysår forbi humaniora.«(207). Men samtidig – og vigtigere – ligger forskellen i genstandsområdernes historicitet, hvor man bl.a. med henvisning til den historiske irreversibilitet »at humanioras genstandsområde ændres både kvalitativt og kvantitativt langt hurtigere end naturvidenskabernes. Humaniora vil af den grund altid halte bagefter. Det er også genstandsområdets historicitet, der gør de tre refleksionskrav tvingende nødvendige.«(208).

Påpegningen af forskellene i genstandsområdernes historicitet virker for mig uden videre rimelig. Hvad jeg ikke kan overskue (og heller ikke ledes på sporet af) er, hvilke konsekvenser det har at naturvidenskabens genstandsområde gennem de sidste 200 år må siges at have været konstant i objektiv forstand, når man ser bort fra uddøende arter m.v. Men at naturvidenskabsmændene ude i verdensrummet og inde i det mindste har afdækket lag på lag – og dermed samtidig set fra menneskets synspunkt radikalt har ændret det faktiske gen-

standsområde i mindst lige så høj grad som civilisationsudviklingen har ændret humanisternes – uden at de så i øvrigt har kunnet følge med. Hvor meget kan man så i denne situation bygge på iagttagelsen af genstandsområdernes forskellighed? Og *hvis* den er radikal: hvor meget videnskabsteoretisk erfaring kan der udveksles mellem positioner, der er lysår fra hinanden?

I bogens sidste afsnit diskuteres forholdet mellem de intellektuelle og sandheden: »Hvis de herskende tanker produceres af den herskende klasses håndgangne ideologer kan disse ikke producere sandheder, som er uafhængige af klasse-interesser.«(215). Det konstateres, at for universitets-humanisterne har marxismen været »mere inspirerende som kritik end egentlig som grundlag for en ny normalvidenskab.«(221). Forfatterne henviser til, at der endnu ikke eksisterer en marxistisk sprogvidenskab og kun spredte bidrag til en tilsvarende litteraturvidenskab, og de begrundet synspunktet med at formentlig »er den omtalte mangel på tvivl, den endelige partitagen, i det hele taget nemmere at administrere som hudflettende materialistisk kritik af den borgerlige videnskab.«(221).

Konstateringen er efter min opfattelse korrekt i det store og hele, men det er vel endnu ikke schlyt. Og der er vel i den marxistiske videnskab andet og mere end dogmatik, f.eks. også et element af skepsis og kritik, som den har fælles med den genuine del af den borgerlige videnskab. Friheds- og lighedsbegreberne er jo heller ikke noget, kong Karl fandt på. Hvorfor så tro, at den store enhedsvidenskab er saliggørende?

Forfatterne beklender sig i den flotte finale til troen »på tænkningens mulighed for at transcenderer de materielle livsvilkår. Hvis ikke denne fantastiske mulighed forelå, ville denne bogs teser falde sammen som et korthus.«(223). Man kan mene, at mange af eksemplerne i bogen taler for at muligheden i hvert fald er svær at bruge. Men – for at vende tilbage til modellen – niveau II er kraftcentret, mens de to andre bør og kan overskrides: »forskerens særlige opgave og hans særlige træning består i metodisk og reflektivt samt under dyb tvivlen at frigøre sig så vidt det er muligt fra de bånd hans tid, hans baggrund og hans hele materielle eksistens pålægger ham for frit at konstruere det mulige.«(223). Hvis det er en illusion er det en af »den slags der gør livet værd at leve«(223), skriver forfatterne og leder tanken tilbage på det tidlige embedsborgereskab. Ikke tilfældigt, for det formulerede som nævnt mange krav, der endnu ikke er realiseret.

Når man som videnskabsmand har prøvet at leve op til recepten at konstruere hvad der har været og skal komme, årsager og virkninger, og når man har beruset sig ved at fremstille det for folket, så har man forfatternes tilladelse til at drikke sig en god rus til. For så i morgen at opleve, at verden er lige så rædselsfuld.

Det vil jeg så gøre.

Gak hen og gør ligeså, med lidenskab og videnskab.

Finn Hauberg Mortensen